ПЕКТОРАЛЬ

Скіфські — розорені й розорані — степові кургани, ці тисячолітні могильники, які можна назвати степовими меморіалами, і степовими пантеонами, і степовими капітоліями, і степовими пірамідами. А ще як? Хоч би й як назвав — усі назви єднатимуть скіфські кургани з космосом, з вічністю, з людством. Ці скіфські кургани — як Ноєві ковчеги, що через потоки степових цивілізацій більш-менш благополучно допливли до підступно-жорстоких рифів нашої макабричної дійсності й розбиваються — ковчег за ковчегом, розбиваються об підводне й надводне каміння нашого безглуздого — абсурдного — глузду, і ще й таким чином, з нашої волі, рушаться зв'язки часів і зв'язки поколінь. А нині, як і завжди, так потрібне нам відчуття єдності і часів, і поколінь, в усвідомленні цієї єдності шукаємо самих себе, свою справжню сутність, намагаючись здерти з себе як облуду фальшу нав'язаних містифікацій своєї історичної непутящості, так і облуду фальшу своєї расово-національної меншовартості.

Зблиснула перед очима у світлі предковічного сонця скіфська пектораль, раптово — сліпуче, запаморочливо, несподівано — освітивши глибини минувшини, здається, сяйвом своїм озоривши мало не брили мороку прачасу. Скіфська пектораль, як різнобарвна веселка, як багатовимірний символ, об'єднала в єдину сув'язь народ у його індо-іранській минувшині і в його теперішньому українському сьогоденні, дві такі віддалені й немовби різні його сутності силою мистецтва злилися в одну сутність, у якій небуття злилося з буттям, засвідчивши, що небуття немає, у якій так неповторно виразилася ідея безсмертя, котра жила й живе за панування будь-яких релігій, котра дихає будуючо-творчою енергією, котра є незнищенним і цілком реальним документом людського тривання в часі та в просторі — в просторі земному й небесному, в часі реальному і в метачасі.

І, вглядаючись у цілком конкретні образи скіфської пекторалі, ми впізнали самих себе. Так, у далеких своїх пращурах ми, їхні нащадки, з

побожним здивуванням упізнали самих себе, переконавшись у своєму власному бутті на координатах степів тоді, в давнину, а власне — завжди. Бо хоч би й яка була то давнина, але, виявляється, курган — цей степовий Ноїв ковчег — доніс її в нинішній день, на неї можна подивитися, її можна торкнутися руками, заглянувши в очі своїм пращурам, а вони так само заглянули в наші очі.

І цей взаємопроникливий погляд хіба не є нескінченним поглядом самоусвідомлення себе завжди, поглядом самозаглиблення й самопроникнення в перспективи буття (їм — через наші очі) та ретроспективи буття (нам — через їхні очі), хіба це не є на землі й небі веселка-пектораль, незбагненної містичної наповненості жива конструкція, що виражає і тримає чи не все, що здатний осягнути розум тисячоліть?

І так само скіфські камінні баби в наших південних степах — це ми. Вирубані з піщанику, січені віковими негодами, нищені революційними грозами й мало чи не тотальною зденаціоналізованістю (з чужої злої волі і з власного вбивчого недоумства), понівечені, потрощені, з осліплими очима — це також ми, які — переадресовуючи на себе — не без рослинного самозамилування згадуємо Шевченкове:

Як умру, то поховайте Мене на могилі, Серед степу широкого. На Вкраїні милій...

Власне, розвиваючи думку про курган — могилу — меморіал — пантеон — колізей — піраміду, можна було б і саму згорьовану Україну назвати курганом-могилою-меморіалом-пантеоном-колізеєм-пірамідою, і для такого порівняння є підстави, але чи варто вдаватися до таких аналогій? Хто знає... Може, й варто...

У біблійній "Книзі Еклезіястовій" сказано: "Найкраще людині, що на світ не родилась...", "Наймарніша марнота — марнота усе!", "Покоління відходить, й покоління приходить, а земля віковічно стоїть!", "Всі потоки

до моря пливуть, але море — воно не наповнюється: до місця, звідки пливуть ті потоки, вони повертаються, щоб знову плисти!", "Нема згадки про перше, а також про наступне, що буде, — про них згадки не буде між тими, що будуть потому", "І мудрість — то ловлення вітру", "І вернеться порох у землю, як був, а дух вернеться знову до Бога, що дав був його!", "...минуле відновлює Бог!", "Бо при многості мудрости множиться й клопіт, хто ж пізнання побільшує, той побільшує й біль!",..

Мабуть, "Книга Еклезіястова" — то чи не найяскравіша "оптимістична трагедія", донесена до нас із минулого — й адресована в майбутнє. Ця "Книга Проповідника, сина Давидового, царя в Єрусалимі" така сама правдива сьогодні, при нашій рептильній Верховній Раді, як була правдива в часи "сина Давидового", як була правдива ще задовго до його часів, як буде правдива в усі грядущі часи. Справді, багато печалі в цій мудрості, і чим більше мудрості — тим більше печалі: буття людства, його історія — це, може, не така вже й "оптимістична трагедія", як хотілося б, і, даючи уроки, вона водночас наче й не дає уроків, і ота її "оптимістичність" — таки трагедійна і бути іншою ніяк не може.

Й поряд з "Книгою Еклезіястовою" — Соломонова "Пісня над піснями", ця пісня пісень любові й кохання, віковічних невмирущих почуттів юнки і юнака, жінки і чоловіка, які здатні народжуватися і вмирати так само, як усе народжується і вмирає, але ж передаються від покоління до покоління, від покоління до покоління вмирають і воскресають, воскресають і вмирають, і, мабуть, немає нічого загадковішого й за це постійне вмирання та постійне воскресання, за той їхній взаємозв'язок, який творить буття і безперервність буття, як, хочеться сподіватися, і його нескінченність. Заодно творить той великий неминаючий смуток великої досвідченої мудрості, про що йдеться в "Книзі Еклезіястовій". Так, усі зваби, чесноти й пороки світу — це "ловлення вітру", коли йдеться про минуле, коли йдеться про мінливий майбутній час. "Минуле відновлює Бог!". Так, постійно відновлюване минуле. Але ж оте майбутнє, яке ще не стало сьогоденням, яке тим паче ще не стало минувшиною, — адже не безнадійне воно, адже воно ще не

стало "оптимістичною трагедією", адже в ім'я його і мудрість печалі та печаль мудрості Еклезіястової, і натхненна животворність Соломонової "Пісні над піснями", адже "минуле відновлює Бог" не заради космічного абсурду, де світу природи й світу людини відведено таку жертовну роль, де заклання природи й заклання людини відбувається з такою фатальною невідворотністю... А задля чого ж усе-таки?! Чи здатні ми осягнути глибину запитання — і глибину сподіваної відповіді як перед обличчям минулого, яке ми пізнали досвідом людства та індивідуальним досвідом, так і обличчям майбутнього, яке ми — дивний закономірний парадокс! — намагаємося теж пізнати з допомогою досвіду людства та індивідуального досвіду.

І мимоволі схиляєшся до думки, що, мабуть, оця сподівана відповідь — у суті й смислі пізнання.

Людина егоцентрична, свідомо й підсвідомо відчуваючи і уявляючи себе не просто центром Всесвіту, а й його замкнутою на собі сутністю, вона так само свідомо й підсвідомо уособлює в собі людство (безперервна логічна ланка: власна особа — діти — родина — плем'я — народ — людство). Відтак людина сама для себе є мірою пізнання космосу, його розвитку та законів, і міра пізнання самої себе — і всього людства — через свою індивідуальність. Організм індивідуальності стає синонімом організму людства, а організм людства — синонімом організму індивідуальності. Певна людина, проживаючи своє певне життя, наче проживає життя всього людства, відтак і життя людства — і минуле, і майбутнє — прочитується і моделюється досвідом окремої людини, і досвід людини стає досвідом людства — і навпаки: часове безмежжя людства конкретизується в обмежених рамках життя окремої людини; прагнення безсмертя окремої людини знаходить своє розв'язання і втілення у довготривалості людства, і ця довготривалість навіює ілюзію безсмертя як окремій людині, так і самому людству. І фатальна обумовленість і приреченість кожної людини, як і кожного покоління, спізнати все це лише на власному досвіді — з таким гострим відчуттям власної приреченості до космічних процесів, наче й не було ніяких чужих попередніх досвідів, а твоє життя і твій досвід єдино

правдиві й незрівнянно дорожчі за чужі умоглядні досвіди, хай то досвіди твого батька-матері, близьких чи дальших пращурів, роду, племені, народу, людства. Твоє власне буття, багатократно віддзеркалене у віковічних дзеркалах, має для тебе непорівнянну цінність і переконливість, бо тут переконливість і сутність особистої причетності, які забезпечуються твоїм життям і смертю.

"Минуле відновлює Бог!"

"І мудрість — то ловлення вітру".

"І вернеться порох у землю, як був, а дух вернеться знову до Бога, що дав був його!".

Хай так, безумовно так, але разом з цим гірким усвідомленням — "пісня над піснями" незнищенності та величі людських почуттів, любові, бажань, хіті, й ця непереможна "пісня над піснями" скидається на вогонь, якого й не треба було Прометею викрадати в богів, щоб віддати людям, бо вогонь спередвіку і складав сутність людської душі.

Передумовою й умовою Еклезіястової трансісторичної печалі та Соломонової "пісні над піснями" є смерть і безсмертя. Очевидно, найуніверсальнішою релігією свого часу було язичництво, яке у давнину осяяло всі племена і раси, давши людям як відчуття розумності й незнищенності природи, так і відчуття своїх власних незнищенності й безсмертя. Переселення душ. Теорія "метемпсихозу" в грецькій філософії, цю теорію розвинув Піфа— гор у VI столітті до нашої ери. Душа за постулатами язичництва — безсмертна — і в Україні, і в Африці, і на островах Полінезії, хіба що переселяється чи в джерело, чи в дерево, чи в пташку, і в різному бутті безсмертна людська душа прибирає хіба що різних форм. Залишаючись сама собою — вічною мученицею і вічною блукальницею. І чи були місіонери, які б несли колись ідеї язичництва по землі? Язичництво для людства було таке ж природне, як сама природа, язичництво не вичленювало людину з

середовища, а єднало, гармоніюючи їхні взаємовідносини, ототожнювало людину з природою, а не творило з них антиподів чи ворогів.

Християнській релігії, як і іншим релігіям, що прийшли на .зміну язичництву, теж притаманне сповідування ідеї безсмертя, але це вже — у християнстві — не безсмертя в різних видозмінах у лоні тієї самої природи, а безсмертя — постійно щасливе — в раю, чи безсмертя — постійно страдницьке — у пеклі. Теж переселення душ. Теж незнищенність душі, яка начебто нематеріальна. "І вернеться порох у землю, як був, а дух вернеться знову до Бога, що дав був його!"

Пам'яталася й пам'ятається чувана ще в дитинстві "Легенда про те, як було створено людину". Є підтвердження цій легенді у "Книзі Буття": "І створив Господь Бог людину з пороху земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її, — і стала людина живою душею".

Людину було створено після багатьох великих творчих актів. Після того, як Хаос став Космосом: "І сказав Бог: "Хай станеться світло!", і сталося світло. Далі: "Бог відділив світло від темряви".

Далі: "Нехай станеться твердь". І далі — велика робота по створенню землі, неба, світил та їх облаштуванню. І лише потім було створено людину — "за образом Нашим, за подобою Нашою, і хай панують над морською рибою, і над птаством небесним, і над худобою, і над усею землею, і над усім плазуючим, що плазує по землі".

Наш світ — це світ метаморфоз.

Бог — найбільший творець, який і пребуде найбільшим.

І він, найбільший творець, створивши людину "за образом Нашим, за подобою Нашою", не міг не наділити людину і творчим началом, бо якби не вділив творчого начала — не було б ні за образом, ні за подобою.

Звичайно, творчий потенціал небесного творця непорівнянний з творчим потенціалом міріад земних творців, та й Усевишній творець, з усього видно, не ставив собі за мету ототожнити ці потенціали.

І таке враження, що, створивши світ і людину, Вседержитель у нашому — земному — сприйнятті начебто заспокоївся, перебуває порівняно в індиферентному стані, натомість міріади земних творців узялися підміняти його, всі на свій кшталт і копил, шукаючи в уявлюваному ними хаосі уявлювану ними гармонію, а насправді — в гармонію природи постійно привносячи дисгармонію, з кожним новим століттям свого буття наближаючи і наближаючи провіщену біблійну "Полин-Звізду", аж поки вона в Україні реалізувалася страшним судом Чорнобиля, який чи не на відстань окремого людського життя наблизив до нас тотальну катастрофу.

Чорнобиль — теж творіння міріад земних творців. Які з глини. Перефразовуючи Еклезіяста — це акція пороху.

Постання людини з пороху, з глини, яку Бог наділив животворчим духом, — неперевершений мистецький акт, з яким можуть зрівнятися лише інші творчі його акти, й нічиї більше. Але ж сама людина, змодельована за "образом" і "подобою", відтак теж наділена непогасною творчою іскрою з великого непогасного полум'я Всевишнього, не могла не взяти у свої руки ту саму глину, не могла не змоделювати з неї людину вже за "образом" і "подобою" своїми, не могла не спробувати вдихнути в неї животворчий дух — уже свій. І це також був мистецький акт. І різниця між мистецькими цими актами, мабуть, у тому, що одухотворена глина з рук Вседержителя вийшла живою людиною, а глина з рук живої людини стала лише "образом" і "подобою" її самої, не ставши живою людиною, а тільки предметом мистецтва: бо ж у самої людини і дух її, слід сподіватися, був за "образом" і "подобою" Божого духу, але — зовсім не рівні у своїй творчій магії.

Можна не сумніватися, що природа мистецтва — від природи тих космічних мистецьких діянь, від космічного мистецького начала, від

анімістичних уявлень про природу. Від пантеїзму. І біблійне поняття глини в людських руках — це і власне глина, і граніт, і бронза, і золото, і срібло, і скло, і дерево. І вишивка. І фарби. І звуки.

І — слово! І слово — ця найфантастичніша, дозволимо собі так висловитися, глина психіки людської, і місткість слова може дорівнятися хіба що до місткості галактичних безбереж, тобто взагалі безбережна, бо вбирає в себе як світ природи, так і світ людини у світі природи: задумаймося хоча б над піснею.

Переселення душ іще за життя, пошуки й реалізація безсмертя ще за життя, спонукувані боготворчим духом, дарованим глині, — людині — ось що таке механізм мистецтва від прачасів, від часів первісних аж до днів нинішніх, і на всі дні грядущі. Тобто постійне явлення чуда пекторалі, її багатосмислової значущості і краси, тобто трансформації світу природи і світу людини в світі природи в явище мистецтва, що є реально відображеним і реально втіленим безсмертям.

Переселення душ, безсмертя душ — в основі релігійних вірувань. В основі мистецтва.

І — в основі метаморфоз.

Насамперед в основі найграндіознішої з метаморфоз — перетворення Хаосу на Космос.

Власне, оживлена Божим духом глина, перетворення її на людину — це і є вражаюча метаморфоза, повторити яку неможливо, хоч би й які досконалі людиноподібні роботи моделювалися. Творчий дух людини, яка, опанувавши чарівний механізм метаморфоз, намагалася й намагається бути богорівною, трансформовано у наскельних зображеннях, у міфах і скульптурі, в музиці й живописі, в кераміці й карбуванні. Згадаймо феномен Пігмаліо— на, себто оживлення скульптурного зображення. Згадаймо Оскара Уайльда з його

"Портретом Доріана Грея". Згадаймо Миколу Гоголя з його "Портретом". Мавка стає вербою в "Лісовій пісні" Лесі Українки. Згадаймо характерника козака Мамая. Навіть наше дражливо-побутове "душа, мов каменюка", "а щоб ти каменюкою став" — звідси-таки; звідси ж таки сварена-пересварена ортодоксальною нашою критикою і українська "химерна проза", що живе й житиме (на противагу, скажімо, "виробничій прозі"), і найяскравіший її приклад останнього часу — роман Северин Наливайко" М. Вінграновського. Всі оці та иодіоні приклади фантастичні, з розряду "магічного реалізму", й вони у найдосконалішій формі підтверджують мої міркування.

(Власне, явище самого Бога — це є найглобальніша метаморфоза, яка творить усі інші, що вже є похідними від неї. Те ж саме можна сказати про богів язичницького пантеону, — чи грецького пантеону, чи пантеону римського. А сподіване, очікуване — так хочеться вірити й так вірять! — воскресіння Христове, його друге пришестя у світ? Зворотна метаморфоза, за якою невичерпність втілень і перевтілень, які не руйнують душі віруючих, а творять їх, будують).

Згадаймо і великого поета "золотого віку" римської літератури Публія Овідія Назона (43 р. до н. е. — 17 р. н. е.) з його знаменитими "Метаморфозами".

Благодатна Венера негайно В римський сенат із ефіру спустилась і там, непомітна, Цезаря душу взяла. Не могла допустити до того, Щоб у повітрі, як дим, розпливлась — між зірок оселила. Поки несла — мовби жар усе дужчий обпалював лоно, І відпустила її, й, спалахнувши, душа піднялася Вище, ніж місяць; майнувши в просторах вогненним волоссям, Зіркою вже мерехтить...

Скажімо, в десятій книзі "Метаморфоз" Овідій згадує за Пропетід — дівчат з міста Аматунта, перетворених Венерою на камінь:

Та запитай Аматунта, що славний багатством металів, Чи Пропетідами може пишатись, — за них йому сором, Як і за тих, що на лобі в них гострі колись виступали Роги подвійні, тому й таку назву їм дано — керасти.

(Переклад з латинської Андрія Содомори)

А взагалі, у грецькій міфології перетворення героїв у зорі — наскрізна метаморфоза: відтак і маємо небесну сферу, оживлену найрізноманітнішими сузір'ями з грецьких імен: Волосся Вероніки, Кассіопеї, Андромахи, Персея... Релігійні вірування українців не відбігли

далеко від грецької міфології: зірки в нашому небі — то світяться душі померлих, які не пішли в небуття, а стали безсмертними, прибравши образи далеких зірок. І є ще там багато простору, щоб спалахнули інші зірки. (І яка безжалісна та бездуховна так знана матеріалістична релігія марксизму-ленінізму порівняно з язичництвом чи християнством: вона геть заперечує і виключає магію перетворень, чари метаморфоз, прирікаючи порох стати знову лише порохом, будучи вкрай ворожою як світові метаморфоз, так і світові культури, що без цих метаморфоз — абсолютно неможливий).

Творчі акти людини, яка постійно наслідувала творчі акти Великого Творця! Порив, у якому первісна сила та первісна енергія — й водночас відносне безсилля, бо ж дорівнятися однаково нікому не дано: хіба що, наближаючись до досконалості, так ніколи й не наблизитися. Хоч би й скільки вкладав свого дару, таланту, хисту, вміння, хоч би й які непомірні амбітні заміри таїв — і все марно, марно... Хоча, може, не зовсім марно, бо як нев'янучі квіти таких замірів прагнучої власних метаморфоз гордої індивідуальності, її реально-прекрасних перевтілень душі — це й "Книга Еклезіястова", й "Пісня над піснями" Соломонова, і скіфська пектораль з кургану в українському степу, й Шевченкове слово. І якщо, за Еклезіястом, постійно "минуле відтворює Бог", даючи постійно живу картину буття, то в людини — лише "зупинені миті". Лише "зупинені миті"? Але коли вчитуєшся в "Пісню над піснями"

Соломонову, коли вглядаєшся у пектораль, коли причащаєшся Шевченковим словом, — не можеш не звідувати зачудування, що саме ці начебто "зупинені миті" насправді є рухомими митями, бо ж не меркнуть і не гаснуть, посуваючись через часи й простори людської свідомості, водночас і творячи цю немеркнучу й негаснучу людську свідомість, тобто весь час залишаючись у чарівному колі перевтілень, магічних метаморфоз.

Збереглися свідчення, що великий Мікеланджело начебто сказав: "Справжній живопис, будучи сам собою божественно піднесений, ніколи не народить ні одної сльози... Адже ніщо так не підносить душі мудреців... як муки досконалості".

Муки досконалості, які так високо підносять душі мудреців! Цим багато сказано. Муки досконалості! Тобто прагнення сягнути найглибшої мистецької істини, прагнення максимально перевтілитися, домогтися того рівня, коли ти вже ототожнився зі своїм мистецьким витвором, коли акт перевтілення такої концентрації, такої сугестії, такої гармонії, що ти в реалізованому творчому акті стаєш спільною, єдиною метафорою і самого себе, і світу, і іскри Божого начала, дарованого тобі долею.

Може, навіть не метафорою, а метаметафорою.

Тією надтвердою зоряною речовиною, яка, за біблійним свідченням, і стала для Творця матеріалом для створення світу, а спочатку ж, як відомо, було Слово. Очевидно, що Слово і є тією надтвердою речовиною, яка вмістила все у самосповнювальному розвитку.

В тому числі — Україну сущу, українську мову, українську народну душу. І який то злочин є постійне посягання як на українську мову, що є вмістилищем душі народу, так і на душу народу, що є вмістилищем української мови. І який то злочин є посягання на мистецьку волю будь-кого, скажімо, державна деформація будь-чиєї волі чи тоталітарне

задмухування іскри в душі: оце і є безбожництво у найбрутальніших терористичних формах.

Усе належить могутньому механізму втілень і перевтілень, механізму метаморфоз: "Минуле відновлює Бог!" З глини, з пороху, з небуття-буття відновлюється Україна, її душа, її слово. Адже тільки подумати, як довго в нас було дискредитовано заповіді християнської моралі — сказано "не вбий", а суспільство стояло на вбивствах, сказано "не вкради", а суспільство стояло на злодійстві; обман, брехня, ошуканство стали нормами моралі. І невже це суспільство зміниться, переродиться, постане в іншій іпостасі? А повинне. І повинні відродитися українська душа, українське слово. І багатостраждальна література. Важкі ці пологи, але інших метаморфоз нам не дано, бо умови — вкрай жорстокі, нелюдські. Аналогію з цими вкрай нелюдськими жорстокими умовами і самими пологами я знаходжу в "Метаморфозах" Овідія: ось як народжує покарана перетворитися на дерево Мірра:

...Ще говорить, а вже її стопи

В землю вростать почали, вже поповз, розщепляючи нігті, Корінь кривий — деревини стрункої надійна опора. Стовбуром стали кістки, й тільки мозок у них залишився. Кров замінилась у сік, а руки — в галуззя розлоге, Пальці — в малі гілочки, покривається шкіра корою. Дерево ж далі росте: обважнілий живіт охопило. Вже до грудей підповзло, вже й до шиї, цупке, підступає. "Задеревіти б скоріш!" — не втерпіла вона, й за хвилину Голову в плечі, в кору поринаючи ціла, ввібрала. Все ж, хоч вона й відчуття свої мусила втратити з тілом, Плаче весь час, і спливають по стовбуру сльози гарячі. Слави й слізьми зажила: з-під кори випливаючи, краплі Ймення її бережуть, і воно не затреться ніколи. В блуді зачате дитя під корою зростало тим часом,

Осиротіле, шукало дороги, якою б із лона Вийти до світла. Живіт розбухав у твердій деревині. Матір вагою гнітив. Але біль породіллі — безмовний; Навіть Люціну, щоб їй посприяла, покликать не може. Все ж

наче родить вона: зігнувшись, немов од переймів, Дерево стогін глухий видає і спливає сльозами...

Дуже важко дається нам те вічне буття на скіфській пекторалі, але то — наше буття, і іншого нам не дано... І оте проникливе Шевченкове — "як умру, то поховайте мене на могилі серед степу широкого на Вкраїні милій" — і є бажанням опинитися саме на пекторалі — в цьому пантеоні віків над віками...

1993

БУСЛАЄВЩИНА, АБО Ж НЕ ВПОПЕРЕК, А ВЗДОВЖ КАМЕНЯ...

1. Вийшов і надісланий передплатникам № 6 журналу "Новый мир" за 1994 р. Я з давніх пір читав і читаю це (не повертається язик сказати — "русскоязычное") видання. У свіжому, червневому числі знайшов статтю академіка Д. С. Лихачова "Нельзя уйти от самих себя... (Историческое самосознание и культура России)". Згоджуюся з тезою, винесеною в заголовок, як і з гіркою необхідністю трьох — наче три камені на шиї — крапок; за всім цим не просто констатація, а й відчуття приреченості. Здавалося б, безвихідної приреченості, та коли дочитуєш статтю, то бачиш, що це начебто не зовсім так, і добре, що не зовсім, точніше, повинно б бути добре для всіх — і для правих, і для винних.

Звичайно, статтю написано з позицій російського патріота-інтелігента ("Я не проповедую национализм, хотя и пишу с искренней болью по родной для меня и любимой России"), і дивно було б стосовно відомого академіка, якби статтю було написано з якихось інших позицій. Уся глобальна концепція статті, широкий спектр її суджень — це намагання проаналізувати феномен Росії протягом її історії, осмислюючи її нинішнє становище, думаючи й дбаючи про її становище завтра. Не вдаватимусь до специфіки всього спектра цих спостережень і суджень, до їхньої об'єктивності, на жаль: Сізіфова це праця, камінь скочувався й

скочується. Але є один аспект у статті, на цьому аспекті хотілося б зупинитися й наголосити, бо ж думалося над цим і раніше.

Хоч би як вірив академік Д. С. Лихачов у те, що він не проповідує націоналізм, та варто прочитати бодай одну таку його фразу, як "Притягательные силы к другим народам, особенно слабым, малочисленным, помогли России сохранить на своих пространствах около двухсот народов. Согласитесь, это немало", — щоб переконатися, що таки проповідує націоналізм, і що його форми захисту націоналізму дещо відмінні від форм захисту націоналізму, скажімо, в генерала Лебедя чи нардепа Жириновского, в котрого, як відомо з його заяви, "мать — русская, отец — юрист".

Заносить, заносить мене від обраного аспекту, але в тому, що — заносить, мабуть, є своя логіка.

Осудивши профанів і дилетантів, які некомпетентно й упереджено судять про Росію, автор "Нового мира" заявляє: "Я просто за нормальный взгляд на Россию в масштабах ее истории. Читатель, думается, в конце концов поймет, в чем суть такого "нормального взгляда", в каких чертах национального русского характера скрыты истинные причины нашей нынешней трагической ситуации".

Отже, обраний мною аспект розмови — саме російський національний характер, причім не весь характер у всіх його виявах, а лише один нюанс характеру, але, на мою думку, такий нюанс, який є далеко не вбогим Івашком чи безрідним Петрушкою поміж інших нюансів, і, можливо, саме він незмінно генеральний заводіяка монструального заквасу, згубний змій-спокусник, який водночас і кондове творяще начало. Що ж це за змій-спокусник?

2. Доля окремої людини мало чим відрізняється від долі окремого народу, а доля окремого народу мало чим відрізняється від долі окремої людини, і взаємозалежність тут є завжди, а не в якусь тільки епоху чи

тільки в силу певних обставин. Окремий представник етносу наділений вдачею, якою наділені всі інші індивідуальні представники цього етносу, а в своїй сукупності вони й творять вдачу етносу, що передається з віку в вік, з покоління в покоління з фатальною закодованістю. Національний характер, або, як ми тепер стали говорити, менталітет. У глибинах національного характеру, себто в глибинах менталітету, — коріння й причини саме такої, а не іншої, історичної долі народу, характеру його державності, майбутнього його держави, а також стосунків з іншими етносами, іншими державами. У зв'язку з цим цікаво й повчально крізь призму національного характеру поглянути на історію будь-якого народу, і народ український чи народ російський, яким роковано буги народами-сусідами, тут зовсім не є винятком.

Академік Д. Лихачов у статті "Нельзя уйти от самих себя..." цілком справедливо, — цитую вибірково, — зазначає: "Никакой особой миссии у России нет и не было. Судьба нации принципиально не отличается от судьбы человека... И не надо ни на кого сваливать вину за свою "несчастность" — ни на коварных соседей или завоевателей, ни на случайности, ибо и случайности далеко не случайны, но не потому, что существует какая-то "судьба", рок или миссия, а в силу того, что у случайностей есть конкретные причины... Одна из основных причин многих случайностей — национальный характер русских... Широк, очень широк русский человек — я бы сузил его, заявляет Иван Карамазов у Достоевского... Центристские позиции тяжелы, а то и просто невыносимы для русского человека... вера в свою предназначенность... Стремление уйти от государственной "опеки" навстречу опасностям в степи или в леса, в Сибирь, искать счастливого Беловодья и в этих поисках угодить на Аляску, даже переселиться в Японию". І т. д.

3. Ще з дитячих літ відомі рядки про Іллю Муромця та Солов'я-Розбійника.

А то свищет Соловей да по-соловьему, Он кричит злодей-разбойник по-вериному,

И от его ли-то от посвисту соловьего,

И от его ли-то от покрику звериного,

То все травушки муравы уплетаются, Все лазоревы цветочки осыпаются

.

Ну, це Соловей-Розбійник, це його молодецтво, так буйствувати йому велено. А ось билина "Сорок калик со каликою", тут — "калика со каликою" з монастиря в Боголюбово йдуть до Єрусалима святій святині помолитися, в дорозі вони стрілися з великим князем київським Володимиром — і:

Клюки-посохи в землю потыкали,

А и сумочки исповесили;

Скричат калики зычным голосом: Дрогнет матушка сыра земля,

С дерев вершины попадали,

Под князем конь окорачился,

А богатыри с коней попадали.

Правда ж вражаючий вияв молодецтва не якогось там Солов'я-Розбійника, а "сорока калик со каликою", які йдуть "Господню Гробу приложитися, во Ердань реке искупатися, нетленною ризой утеретися"? З усього видно, яка це смиренна та богобоязлива публіка, як-то для душевного очищення їй прагнеться в Єрусалим. Чи не такого самого молодецького заквасу і Васька Буслаєв, який теж іде до Єрусалима і

щиро зізнається: "А мое-то ведь гулянье неохотное". Я чомусь певен, що всі вони з тієї самої "хороброї дружини", якій і Соловей-Розбійник не чужий, теж — плоть від плоті, хай він чи поганин, чи ідолище, бо хіба той поганин, він же автоматично й ідолище, також не доклав своїх зусиль до творення тієї унікальної плоті й тієї унікальної кості, що згодом начебто остаточно й стали єдиним російським народом — тим, виявляється, не таким уже в нинішніх умовах СНД і єдиним та неділимим народом, у нутрі якого дедалі виразнішає тенденція до свідомого виокремлення й поганина, й ідолища.

4. Фольклор, билини — таки дзеркало. Й дзеркало не таке просте, що в ньому можна побачити тільки минуле, а значно складніше — в ньому можна побачити своє сьогоднішнє. А також — і своє завтрашнє, себто майбутнє.

Думку про таке чародійне дзеркало (яйце-райце! футурологія-голографія!) викликає билина "Илья Муромец и голи кабацкие". Не впевнений, що хтось із дослідників фольклору чи політиків учорашнього-сьогоднішнього дня може похвалитися паралеллю між Іллею Муромцем і Леніним, а я от хочу похвалитися сміливістю такої ретроспективної аналогії, вважаючи, в силу рутинної інерції, Іллю Муромця ленінцем-предтечею, як самого Леніна таки вірним і послідовним муромцем, і якщо вже — Ілліч, то чи Ілліч не від Іллі Муромця?

Висновки ґрунтуються ось на чому. Хоч і де вештався богатир у чистому полі, та дістався стольного Києва. Тут захотів похмелитися, а що його мошна спорожніла, то попросив "три бочки сороковые зелена вина безденежно". "Чумаки целовальники" йому вловили, обізвавши старим собакою. Що ж чинить предтеча ленінізму?

Да не много-то Илья у них спрашивал,

Да не много с ними разговаривал.

Приходил он ко подвалу кабачному,

Он пинал правой ногой во двери подвальны, Брал он бочку сороковую под пазуху,

Да другую брал под другую,

Третью бочку он йогой катил

Выходил Илья да на зеленый луг,

Закричал во всю голову человечий

Во всю силу свою богатырскую

Он зычным громким голосом:

"Ай вы братцы мои пьяницы,

Да вы голи кабацкие,

Кабацкие голи, мужички деревенские!

Вы пожалуйте ко мне на зеленый луг,

Да вы пейте у меня зелена вина допьяна;

Вы молите Бога за старого".

Звичайно, "голи кабацкие" відгукнулися, не відмовилися (як і новгородці не відмовилися на клич Васьки Буслаева "пить и есть из готового"), — як і не відмовилися на клич муромця Ілліча, кинувшись із сокирою на рідну матушку Росію й на неньку Україну, бо ж, бачте, без

пограбування українських багатств — вугілля, руди, хліба, російська революція загинула б, і справді — загинула б, а так он на скільки розтягнулася її агонія, що й досі краю не видно.

5. Цей билинної слави і билинної невмирущості Васька Буслаєвич

Со пьяницы, с безумицы,

С веселыми, удалыми добрьти молодцы Допьяна уж стал напиватися, —

А и ходя в городе уродует:

Которого возьмет он за руку,

Из плеча тому руку выдернет;

Которого заденет за ногу,

То из гузна ногу выломит;

Которого хватит поперек хребта,

Тот кричит, ревет, окаречь ползет...

Васька зібрав хоробру дружину — з тих, "кто хочет петь и есть из готового", всі — відчайдухи та шибайголови. А така сила завжди повинна прагнути виходу й утвердження. Ця сила ось так утверджується в Новгороді: "Какой зайдет, убьют его, за ворота бросят". І все це без будь-якої мотивації, бо коли молодецтво домагатиметься мотивації, то автоматично перестане бути молодецтвом, себто — "удалью". Після нападу на царський шинок хоробра дружина вдається до традиційної забави.

Начали уж ребята боротися,

А в ином кругу в кулаки битис:

От тое борьбы от ребячия

Началась драка великая...

Прибили уже много до смерти.

Вдвое, втрое перековеркали,

Руки, ноги переломали...

И дерутся они день до вечера.

Молоды Василий сын Буслаевич

Со своей дружиною хороброю,

Прибили они во Новеграде,

Прибили уже много до смерти...

Ось така буйна вдача у Васьки, ось такі масштаби і велич народного характеру, який не є чи нетиповим, чи винятковим, зовсім ні, він — плоть від плоті народної, і ця плоть народжує саме таких значних героїв, і Васька Буслаєв уособлює їх найяскравіше і найдостойніше. Духовні побратими відзначаються тими самими діяннями: "которого заденет за ногу, то из гузна ногу выломит". О, бійка-драка на Русі, цей апофеоз народного молодецтва, чи не найколоритніше й найзагадковіше в "загадковій" російській душі, оспівана багаторазово ж у фольклорі, так і в художній літературі, і як тут не згадати "Песню про

царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца Калашникова" М. Лєрмонтова.

Как сходилися, собиралися

Удалые бойцы московские

На Москву-реку, на кулачный бой. Розгуляться для праздника, потешиться...

6. Билини — віддзеркалення історії; звичайно, дуже специфічне віддзеркалення, тож і донесена до нас у такий спосіб історія може видатися специфічною, хоча то вже, очевидно, більше залежить від самої історії, ніж від дзеркала. Ось популярна билина "Братья-разбойники и сестра", один з варіантів якої записав і О. С. Пушкін. У багатої вдови було десятеро дітей: четверо загинуло,

А пять-то сыновей да все в разбой пошли, Все в разбой пошли, стали разбойничати, Стали разбойничати да подорожничати.

Десяту дитину, дочку Марфушку, багата вдова віддала заміж за багатого поморина, ось вони їдуть у гості до матері-тещі:

Отколь, отколь взялись воры-разбойнички; Убили, убили поморина;

Малого младенца в море сбросили;

Молоду молодушку во плен взяли.

Неважко здогадатися, що п'ять братів-розбійників напали таки на рідну сестру з її дитиною та чоловіком. Чи випадково? Може, й випадково. Але водночас — і закономірно, бо ж було в традиціях розбійничати не тільки поміж чужих народів-племен, сусідніх, а й у гущі

свого ж таки — рідного! — народу, а тут уже було й не такою випадковістю порішити матір гострою сокирою чи сестру проворним ножичком. Розбій був промислом, як і всі інші промисли, мав свої легенди та свій розбійний фольклор і, як усякий промисел, мав свої віковічні традиції, свою етику й свою філософію: таки так, і в розбої не обходилося без народної етики і народної філософії.

7. Буслаєв — не просто герой фольклору, а й особа цілком конкретна. Заводіяка поміж буйного парубоцтва, що зажило слави походами на північні народи. Пісенне джерело доносить, що пиячив з п'яницями, злодійствував із злодіями, розбійничав з розбійниками, кривдячи невинних. А що вже любитель усіляких бійок, які були буденною потіхою-забавою не тільки новгородців, коли — стінка на стінку, коли — морду в кров, а зуби виплюнуто на землю. Інше пісенне джерело доносить, як Васька Буслаєв зі своєю дружиною відчайдушно надумав іти в Єрусалим. Пливучи до Єрусалима, розказує купцям: "Гой еси, вы, гости-корабельщики! А мое-то ведь гулянье неохотное: смолоду много бито, граблено, под старость надо душу спасати". У народнопісенній пам'яті ватажка новгородських ушкуйників бачимо в пантеоні витязів.

Скільки таких ушкуйників — і таких овіяних народною славою, як Васька Буслаєв, і менш знаменитих, і зовсім невідомих! Коли знайомишся з історією Росії, коли знайомишся з її історичною белетристикою, то складається враження, що це історія ушкуйництва, історія розбоїв тисяч і тисяч славетних Васьок Буслаєвих — менш знаменитих і зовсім невідомих.

Ушкуйники — російські пірати, себто розбійники, а ушкуй — це невелике розбійницьке судно, переважно у новгородців, на ушкуях "добры молодцы" розбійничали на Волзі, на Оці та на інших річках — у гонитві за здобиччю. За якою здобиччю — за хутром, золотом, самоцвітами, за "зелен вином" і "красными девицами"? Так, за золотом, самоцвітами і хутром, але здобували їх не працею на лоні щедрої природи, а силою зброї віднімали в "інородців", у "невірних",

позбавляючи їх не тільки багатств, а й життя, так само відбирали в них "зелен вино" і "красных девиц". Пам'ятний похід новгородської розбійницької вольниці в Югру 1032 року. Новгородський владний істеблішмент був дуже зацікавлений у цих походах — тоді численні васьки-буслаєви менше розбійничали б у самому місті, та й результатами розбійницьких походів було ще й приєднання пограбованих і завойованих земель, розширення держави, тобто ушкуйники виступали ще й патріотами, "собирателями русских земель". Бачте, ні сном ні духом не відали ті землі і народи на тих землях того, що відали про них ушкуйники: "русские земли". Цим розбоям нема числа, тьма-тьменна. Вирізали "поганих", нищили культові споруди, житла, поселення. Але в тім-то й річ, що організовано розбійничали й поміж своїх! Скажімо, в 1375 році розбійницька рать у півтори тисячі під орудою Прокопа розбила під Костромою п'ять тисяч війська костромського воєводи Плещеева, потім цілий тиждень грабували Кострому, потім грабували Нижній Новгород, потім подалися вниз по Волзі, по дорозі грабуючи всіх.

Хто такий Єрмак? Хто такий Разін? Хто такий Пугачов? Хто такий Хабаров — цей начебто "добытчик и прибыльщик"? Розбійники, причім розбійники всенародного масштабу й непроминущого історичного значення. Булавінський рух — розбійницький рух. Вони, ці за своєю суттю розбійники, були і є не просто героями фольклору, а й улюбленими героями російського народу. Скажімо, той самий Єрмак Тимофійович — спочатку був просто отаманом однієї з розбійницьких козацьких банд, пізніше — став завойовником Сибіру, теж збирав, виявляється, "русские земли" у відомий кривавий спосіб — на славу Росії; далі — Радянського Союзу, тепер — СНД.

У пісні "Разбойный поход на Волгу" співається, як на морі Каспійському збиралися "стары бродяги беспашпортные, беспашпортные хайлы, да все разбойнички", вибрали вони собі отаманом Єрмака сина Тимофійовича, а він і кинув їм клич:

"Еще полно нам, ребята,

На море стоять.

На море стоять, ребята,

Здесь разбой держать.

Не пора ли нам, ребята, Отправлятися

Во тое же ли

Во матушку

За добычушкой,

За добычушкой

Во Россиюшку!"

Як бачимо, співається без будь-якого дипломатичного "політесу": "За добычушкой во Россиюшку!" І всі ці "беспашпортные хайлы, да все разбойнички" подалися під Казань — остаточно долати татарське ханство, рити підкопи під фортецю, різати й палити, а кажучи "братолюбною" лексикою нашого часу — демонструвати активні інтернаціональні почуття, історично глибоко закорінені в народних масах. Саме цими піснями захоплювався революціонер-демократ Віссаріон Бєлінський: "В них весь быт и вся история этой военной общины, где русская удаль, отвага, молодечество и разгулье нашли себе гнездо широкое, раздольное и привольное". Невідомий автор "Казанської історії", очевидець подій, зокрема, писав, коли Казань уже взято, "...ведь на одного казанца приходилось по пятьдесят русских! Русские же воины быстро, словно орлы или голодные ястребы, летящие к гнездам своим, полетели к городским башням, словно олени, скачущие по горам, помчались по улицам города; и рыскали они, как звери по диким местам, туда и сюда, рыча, словно львы, в поисках

добычи, разыскивая казанцев, скрывающихся в своих домах, и молельнях, и погребах, и ямах. И если где-то находили они казанца — старика, или юношу, или средних лет человека, — тут же вскоре смерти его предавали; в живых оставляли только юных отроков и красивых женщин и девушек: не убивали их по повелению самодержца за то, что много умоляли мужей своих покориться ему".

Переможців не судять?! Хоча, звичайно, переможені мало чим відрізнялись від переможців — і тут історія не поскупилася на картини не менш криваві...

Нещодавно у казахського письменника Ануара Алімжанова довелося прочитати таке. В степу більше чотирьох віків із уст в уста передається народна поема "Жармак" (Єрмак). У поемі йдеться про молодого батира Сатбека, який увірвався в намет до Єрмака Тимофійовича і, перемігши в сутичці, скинув його зі стрімкого берега річки, помстившись за ріки крові свого народу, за сотні вирізаних аулів у Приіртишші. (Як тут ще раз не процитувати академіка Д. С. Лихачова: "Притягательные силы к другим народам, особенно слабым, малочисленным, помогли России сохранить на своих просторах около двухсот народов..." Тебе вирізують на твоїй території, а потім ще й беруть на себе клопіт зберігати тебе на твоїй же території!..) Ім'я Сатбека було заборонене, як і поема "Жармак", а на казахській землі поставлено пам'ятник Єрмаку. Чи не безліч таких самих картин бачили ми донедавна по всій території імперії? О. Солженіцин, який нині побивається "как нам обустроить Россию", щоб не випустити з постімперських обіймів Україну, Білорусію та Казахстан, бо, мовляв, у Казахстані багато росіян, мабуть, знає, як цей край завойовувався генералами-карателями та розбійним козацтвом, як степ неодноразово повставав на завойовників, укотре захлинаючись у крові, і Чимкент переіменовано на честь кривавого генерала Черняєва і Черняєвку, Акмечеть — на Петровськ, Кереку — на Павлодар, Кзилжар — на Петропавловск, Алмати — на Вєрний; козаки полювали на казахів, як на степову дичину; за роки радянської влади було організовано геноцид-голодомор не менших масштабів, ніж в Україні. Як результат вікових боєнь — "большинство русскоязычного населения", як і в Криму,

і історичні крики усіляких казахських чи кримських мєшкових про дотримання "прав людини", про ще одне приєднання цих чужих земель до Росії. Ось так в образі шовініста Мєшкова й ожив невмирущий Єрмак, повинен ожити, мабуть, і кримський Сатбек...

8. Розбій, розбійники — неспроста цими піснями захоплювався революціонер-демократ В. Бєлінський. Що правда, то правда: таки "русская удаль, отвага, молодечество". Звичайно, захоплювався й сам народ — творець фольклору, бо якби не захоплювався, то б не складав пісень і не беріг у своїй пам'яті, то й не кланявся б цим героям, мов іконі: за образом і подобою своєю.

Пісня "Ванька Каин" — це монолог розбійника, бродяги і хайла, який теж — "добрый молодец". У цій пісні мене до глибини душі вражає щире зізнання:

Мне сахарная-сладкая єства, братцы, на ум нейдет.

Мне Московское сильное царство, братцы, с ума нейдет.

Іронізувати можна тут донесхочу, але ж — не до іронії. Бо хайлу справді таки болить Московське сильне царство. Бо царство Московське — це й його рук справа, це й його турбот предмет, бо він, хайло, теж державник. Таки без іронії. Ех, нам би таких злодіїв та розбійників — що колись, що тепер, але інші в нас і злодії, і розбійники — далеко не державники, аж ніяк не державники!

Принагідно хочеться процитувати О. Герцена: "В песнях разбойнику отводится благородная роль... все симпатии обращены к нему, а не к его жертвам; с тайной радостью превозносятся его подвиги и его удаль". В одній з передмов до видання історичних пісень стверджується, що "декабристов привлекает "удалая" разбойничья и казачья песня"...

А справжній Ванька-Каїн, цей "добрый молодец" — герой реальний, що з лаштунків суто московського буття і своїм генієм, і боготворінням генія народного закономірно (бо хіба ж тут нема закономірності?!) перейшов до іконостасу російського поклоніння, до національно-фольклорного поминальника. Ото вже апофеоз відваги, молодецтва та розгулу! Справжній Ванька-Каїн (Іван Осипович Каїн) — це московський злодій, грабіжник і сищик, народився 1718 року.

Розбійницький послужний список дуже широкий і розмаїтий. На Волзі, примкнувши до понизової вольниці, грабував і розбійничав, проливаючи невинну кров. Потім у Москві став сищиком — і в білокамінну під його оруду почали стікатися авантюристи й заплічних справ майстри, майже вмить Москва стала розбійницькою столицею, де мирні москвичі не знаходили собі місця, повсюдно чинилися розбої і горіли пожежі, аж у далекому Петербурзі тремтіли від жаху! Ще за життя Ваньки-Каїна народ почав складати про нього пісні, після його смерті появилися його численні життєписи, до яких додавалося понад півсотні народних пісень про нього, поміж них — така перлина російського фольклору, як "Не шуми, мати, зеленая дубравушка" (для мого покоління була хрестоматійним зразком, вивчали в школі; не знаю, як тепер). У народному сприйнятті, у фольклорі Ванька-Каїн — "добрый молодец", тут лише можна повторити слова О. Герцена про інших розбійників: "...отводится благородная роль... все симпатии обращены к нему, а не к его жертвам; с тайной радостью превозносятся его подвиги и его удаль". Спроста це чи неспроста? Еге ж, спроста! Мабуть, у Ваньці-Каїні небезпричинно бачили себе самих, милувалися самі собою, звеличували себе самих — широку російську душу, широкий російський характер, який буйно та яскраво, спонтанно щиро виявляє себе й через грабежі, розбої, злочинства, і, будучи начебто характером християнським, нітрохи не задумується над християнською суттю свого вираження, бо в злочинному процесі вираження цього характеру ще начебто передчасно задумуватися над християнською мораллю, до неї ще не дійшло, а дійде пізніше (і чи дійде?!), як у того ж таки Васьки Буслаєва, котрий, згадаймо, зізнався: "А мое— то ведь гулянье неохотное". Тобто "гулянье неохотное" з покаянням до Гробу

Господнього, а "гулянье охотное" було перед цим — розбій і кров. А взагалі, цікава це риса — ушкуйничати, злочинствувати, впиватися кров'ю, а потім — на прощу в Єрусалим, до "Єрдань"-ріки...

Славнозвісний Кудеяр-розбійник, як відомо, пролив ріки крові чесних християн, потім Господь вділив йому іскру розуму й покаяння. Як на кого, а в мені ці розбійницькі запізнілі каяття й покаяння пробуджують не менший жах (а в любителів такого фольклору й такої історії, як бачимо, ще й дар братерського християнського співпереживання), ніж ріки невинної християнської крові. Як відомо, розбійники, замолюючи та спокутуючи гріхи, й храми закладали на розбоєм здобуті багатства... І храми-на— Крові, й Росія-на-Крові...

9. Сигізмунд Герберштейн, дипломатичний і політичний представник династії Габсбургів у Московії, в 1549 році надрукував книгу "Записки про московитські справи", заживши, дякуючи цій праці, всесвітньої слави. Це книга об'єктивних вражень, її вивчали — й вивчають по нинішній день. Книга справді дуже повчальна і на диво актуальна, тут багато що можна цитувати на злобу нинішнього дня. Наведу хоча б дві цитати у плані розвитку порушеної теми. Перша — про російський народ: "Невідомо, чи народ за своєю загрубілістю потребує собі в государі тирана, чи від тиранії государя сам народ стає таким бездушним і жорстоким". Друга — про Василя III Івановича, великого князя московського, який завершив об'єднання Русі довкола Москви: "...хоча після смерті Олександра, короля польського, у Василя не було ніякого приводу до війни з Сигізмундом, королем польським і великим князем литовським, усе ж він знайшов випадок для війни, бачачи, що король схильний більше до миру, ніж до війни, і що литовці теж ненавидять війну". Можна було б наводити безліч інших подібних суджень спостережливих іноземців, які начебто в такий спосіб уже тоді провіщали, скажімо, агресії царя Петра І, чи агресії сталінського часу — на Монголію, на Фінляндію, на країни Прибалтики. В цьому ж ряду прагнення виходу до "теплих морів" — хай то майже століття тому похід на Індію, хай то зовсім недавній "наїзд" на Афганістан... До речі, француз де Ля Невіль ось як змальовував майбутнього реформатора

Росії Петра I: "...йому тільки 20 років, голова в нього постійно труситься. Улюблена його забава полягає в нацьковуванні своїх улюбленців один на одного, і досить часто один убиває другого з бажання запобігти царської ласки. Любить він також дзвонити у великий дзвін, але найголовніша пристрасть його — милуватися пожежами, які досить часто трапляються в Москві. Московитяни не завдають собі клопоту гасити їх, поки вогонь знищить 400 чи 500 будинків. Правда, що й збитків тут буває переважно небагато, тому що будинки московитян не кращі за свинарники у Франції чи в Німеччині... Пожежі найчастіше трапляються від п'янства і необережного поводження з вогнем..."

Саме про таку свою батьківщину з болем говорив російський поет: "Прощай, немытая Россия, страна рабов, страна господ, и вы, мундиры голубые..." Хоч би й що казали, проте ленінщина — це не жидомасони, а ті ж самі "добры молодцы", ті ж самі, оперті на філософію марксизму, у загальнодержавних масштабах російсько-злодійські "удаль, отвага, молодечество и разгулье". Інші народи на так званому нашому "євразійському просторі" колонізовано не просто російською військовою силою, а ще й віддано на освоєння, на перетравлення, на нову модифікацію саме російським національним характером, саме оцими розбійно-злодійськими "удалью, отвагою, молодечеством и разгульем", а ще ж і тим способом господарювання, яке гірше від всякої без-господарності, а ще ж і тим здирницьким чиновницько-держимордним ладом, який мало чим відрізняється від казармено-тю— ремного. Тепер от маємо жириновіцину. А що після жириновщини? Чи ленінщина-жириновщина фатально неминучі, безсмертні, бо закодовані в національному характері, в самій вдачі народній, бо, власне, це є буслаєвщина — від Васьки Буслаєва — на часи минущі, йдучі й грядущі?

Знову повернімося до билини про Ваську Буслаєва. Ось як Амелфа Тимофіївна благословляла своє чадо в Єрусалим:

То коли пойдешь на добрые дела,

Тебе дам благословение великое;

То коли ты, дитя, на розбой пойдешь,

И не дам благословения великого,

А и не носи Василя сыра земля.

У тій одіссеї до "чужих палестин" на морі Каспійському, на острові Куминському, на горі Сорочинській Васька Буслаєв побачив порожню людську голову, знічев'я — гуляє ж душа! — копнув її з дороги ногою. Обізвалася голова ображено. Колись це також був "молодец... не хуже тебя". Й провістила голова: тут колись лежатиме й голова Буслаєва. Той розсердився: "Али, голова, в тебе враг говорит, или нечистый дух". А ще ж він разом зі своєю дружиною забавлявся на горі Сорочинській — стрибали не впоперек "каменя спотикання", а вздовж, хоч на камені було написано застереження для всіх, щоб не стрибали впоперек а тільки вздовж.

Здавалося б, очистили свої душі в Єрусалимі, скупалися в "Єрдані", по дорозі "во Россиюшку" знову опиняються на тій горі Сорочинській, де мертва голова-провісниця, де отой камінь.

Стал с дружиною тешиться и забавлятися.

Поперек каменю поскакивати;

Захотелось Василю вдоль скакати:

Разбежался, скочил вдоль по каменю,

И не доскочил только четверти,

Тут убился под каменем.

Где лежит пуста голова,

Там Василя схоронили.

Виявляється, мудра була та чужа голова-провісниця на Сорочинській горі, послухатися б її — і горя б не знав Васька Буслаєв. Якби скочив упоперек каменя, а не вздовж каменя. Але хіба скочиш навіть за мудрою порадою впоперек каменя, коли тобі на роду написано скакати уздовж каменя? А якби навіть — чому б не припустити?! — скочив таки впоперек, то б уже був не Васька Буслаєв. А хто? Можливо, той вимріяний академіком Д. С. Лихачовим герой не так учорашнього й нинішнього дня, як завтрашнього. Який би таки послухав голову-провісницю з Сорочинської гори, в даному разі — самого академіка, котрий у статті резюмує і радить: "Нам, русским, необходимо наконец обрести право и силу самим отвечать за свое настоящее, самим решать свою политику — и в области культуры, и в области экономики, и в области государственного права, — опираясь на реальные факты, на реальные традиции, а не на различного рода предрассудки, связанные с русской историей, на мифы о всемирно-исторической "миссии" русского народа и на его якобы обреченность в силу мифических представлений о каком-то особенно тяжелом наследстве рабства, которого не было, крепостного права, которое было у многих, на якобы отсутствие демократических традиций, которые на самом деле у нас были, на якобы отсутствие деловых качеств, которых было сверхдостаточно (одно освоение Сибири чего стоит) и т. д., и т. п. У нас была история не хуже и не лучше, чем у других народов". І т. д., і т. п.

Вище я вже говорив, які то "реальні факти" і "реальні традиції" в російській історії — і не дай Воже й далі "опиратись" на них.

"Одно освоение Сибири чего стоит!" — захоплюється академік Д. С. Лихачов. І справді, дуже багато варте — всім там вирізаним і колонізованим народам, але, здається, академік не розуміє цього, а розуміє по-своєму.

Одна з гарантій, одна з панацей, що Васька Буслаєв начебто скочить не вздовж, а впоперек каменя: "Тысячелетние культурные традиции ко многому обязывают". Бачте, вже навіть не традиції одного тисячоліття, а — тисячолітні, є начебто запорукою і панацеєю. Самого народу ще не було, а традиції вже тисячолітні в нього були: чи й не вони здобувалися методом "освоєння Сибіру"? "Освоєнням"!

Ота мертва голова-провісниця з Сорочинської гори знала, що говорила, не було в її віщуваннях оцієї академічної амбітності патріота, який заявляє: "Я не проповедую национализм".

І все ж згоджуєшся з однією незаперечною істиною. З тією істиною, яка всім іншим народам відома з давніх-давен, але її не можна було довести ні Васьці Буслаєву, ні Єрмаку, ні Разіну, ні Леніну, яким на роду було написано скакати не впоперек, а вздовж каменя: "Никакой особой миссии у России нет и не было!"

А тим часом... Васька Буслаєв скаче! Скакав і скаче. Скажімо, в Таджикистані. Уздовж каменя. Бо вимагають "інтереси Росії", а інтереси Росії" завжди розумілися однаково — зовсім не так, як їх радила розуміти мудра голова на Сорочинській горі. Навіть геній російської літератури О. Пушкін "інтереси Росії" розумів приблизно так, як їх розуміють тепер генерал Грачов чи нардеп Жириновский, інакше б не написав "Клеветникам России" — дуже актуальний і сьогодні вірш, під яким, здається, підписалася б новообрана Державна дума чи не в повному складі.

І Васька Буслаєв підписався б.

Якби тоді скочив не вздовж, а впоперек.

І у зв'язку з усім цим як відчуття фатальної приреченості (хоча автор так не задумував) може сприйматися заголовок статті академіка Д. С. Лихачова: "Нельзя уйти от самих себя..."

І три крапки — як три камені на шиї...

1994

БЕЗОДНЯ, АБО Ж ІВАН ГРОЗНИЙ:

"ВСЕ ВОРЫ"

І. "Русские мои все воры". Це зізнання належить російському цареві Іванові IV Васильовичу, добре знаному в історії як Грозний, себто — Лютий, котрий, за легендою, був водночас потомком Дмитра Донського і Мамая. А свідчення про це щире царське зізнання належить англійському дипломатові Дж. Флетчеру, якому московський деспот передав золото, аби з дорогоцінного металу англійський ювелір виготовив посуд для його царських потреб. При цій нагоді й було сказано: "Русские мои все воры".

Відомо, що хворобливо-імпульсивний цар був дуже непослідовний у своїх симпатіях і антипатіях до бояр та дворян, до опричників-поплічників, до своєї рідні в будь-якому коліні. ("А жаловати есмя своих холопей вольны, а и казнити вольны же". Англійський дипломат Джером Горсей: "...он сам хвастал тем, что растлил тысячу дев, и тем, что тысячи его детей были лишены им жизни", і т. д.). Але щоб отак — про весь народ?! І, поміркувавши, таки хочеться звинуватити самодержця в маніакальній підозріливості геть до всього народу, якому з царської милості відмовлено в презумпції невинуватості — і, ясна річ, не лише в ті часи, а й у часи, що передували кривавому теророві Івана IV, як і в часи пізніші, що настали, по його, можливо, насильницькій смерті.

Тоді ж англійський дипломат Дж. Флетчер сказав, що ви ж, мовляв, сам росіянин. Грозний-Лютий відповів: "Я не русский, предки мои германцы".

І хоч би як відхрещувався в даному випадку Іван IV від плоті й кості російської (його пращур Володимир Мономах був онуком візантійського імператора і правнуком шведського короля... Прапрадід Василь I був одружений з дочкою великого князя литовського Вітовта... Його бабця — візантійська принцеса Софія Палеолог... Його мати Анна — сербка), але ж він таки був від плоті й кості російської, з російського генеалогічного древа, отож і для царя могло не бути невластивим те, що було властиве для всього його народу.

За безумних часів своїх опричницьких пішов походом на Новгород: великокняжа Москва виказала свій буйний розбійницький норов супроти города, за яким підозрювали дух непокори, незалежництва — й відтак начебто крамольного невизнання її тотального московського деспотизму в особі царя, що в найжорстокіші способи утверджував своє самодержавство. У пісні співається, як син Іван, якого пізніше батько убив у нападі божевільного гніву, каже своєму родителю-вбивці: "А которой улицей ты ехал, батюшка, все сек, и колол, и на кол садил". Московська рать підпалювала новгородців живцем, кидала під волховську кригу (сучасні жителі Новгорода, як пам'ять про ті жахливі події, зберігають назву річки Волхов — Красна, і то не тому, що сама ріка величава, з мальовничими берегами, а тому, що червоніли-пінилися її води від крові новгородців), не милувала навіть немовлят, — годилися всі канібальські способи знищення єдинокровних і єдиновірних. Християнин цар Іван упивався живою кров'ю разом з релігійним воїнством. "Русские мои все воры". А отак знищити свій же таки город, а отак відняти у десятків тисяч безвинних новгородців їхнє життя — це гірше злодійства, цьому й слів не добереш. Але під час звірячої оргії (даруйте, біблійні "львы рыкающие"!) віднято не тільки життя людське, а й усілякі скарби. Було пограбовано церкви й монастирі, конфісковано ікони, коштовності... Як свідчать очевидці, цар звозив награбоване до себе й збирався нікому не поступитися здобиччю. Пізніше так само пограбовано Псков та псковичів. Потім у Москві на опричницькій церкві, в опричницькому дворі висіли вкрадені новгородські дзвони; ці дзвони під час страшної пожежі, вчиненої згодом унаслідок набігу кримського хана Девлет-Гірея, розплавилися й скапали в землю. Добре відоме нам

ленінське пограбування монастирів, соборів, церков — не якась там унікальна акція в російській історії, а цілком традиційна. Англієць-дипломат Дж. Горсей, приміром, свідчить, що внаслідок воєнної кампанії проти Лівонії вивозилися неоціненні багатства — усілякі товари, гроші, коштовності, з усіх міст і країв, а також "із 600 пограбованих і зруйнованих храмів".

Ось тобі й біблійне "не вкради", коли в традиціях було красти не те що матеріальні цінності, а й релігійні реліквії. А й дзвони. І не лише в іновірців, айв одновірців.

І все ж таки — "не вкради", особливо на "святій" Русі, отож самодержець Іван Грозний-Лютий, ніяк не опираючись злодійським схильностям у самому собі, намагався боротися зі злодійськими схильностями у своєму народі. Неймовірно важко вводився інститут "губних старост", на яких покладалася боротьба з розбоями і так званими лихими людьми. Хоч з розбоями боролися, проте розбої тільки множилися — як поміж плебсу, так і поміж імущих. Розбої і лихі люди йшли по відомству Розбійного приказу. Звичайно, наївно було сподіватися, що Розбійний приказ і губні старости зарадять заклятій національній рисі, передаваній у спадок: усе це — як мертвому припарка.

Історичні джерела свідчать. 1555 року прийнято "Приговор о разбойном деле". Це щось схоже на указ Президента Росії Б. Єльцина про боротьбу з організованою злочинністю й корупцією, і схоже на ще один — Президента України А. Кучми про таку саму боротьбу, з такими самими злочинністю й корупцією. (Повірте, це абсолютно мимовільна трансісторична аналогія-тріада: Іван Васильович — Борис Миколайович — Леонід Данилович). Чи в XVI столітті діяв закон Івана Васильовича про боротьбу з тодішньою організованою злочинністю й корупцією? Еге ж, діяв так, як тепер діють укази Бориса Миколайовича та Леоніда Даниловича. Так звані губні старости відмовилися навіть цілувати хрест, щоб присягнути на вірність закону і приступити до діла. За демонстративну бездіяльність їх саджали до в'язниць. Здавалося, після

ув'язнення їх годилося б гнати втришия з губних .старост, проте ж не гнали, — вони й далі повинні були боротися з розбійниками, — й боролися. Чи не знайома картина? Чи й не такі самі сьогочасні наші "губні старости", ото хіба що їх за їхню бездіяльність до в'язниць не саджають... Та й не посадять вони самі себе до в'язниць... Та й не хоче система сама себе зловити за загребущу руку, бо та загребуща рука і є система.

Хоча, звичайно, за Івана IV дещо робилося: вішали без суду й слідства просто лише з підозри у розбійництві, а іншого тюремного ув'язнення не знали — тільки дожиттєве. У Новгород повернуто дві ікони в срібних окладах, пограбовані під час жахливого погрому. Повернення двох ікон супроводжувалося урочистим церемоніалом, ці ікони зустрічало все духовенство на чолі з архієпископом Леонідом. Зате все інше незчисленне культове начиння, всі інші пограбовані скарби зосталися і в царя, і в Москві — за яким правом?" Як воєнна здобич, як репарації? Таж за правом царсько-самодержавного злодійства, що у своєму комплексі є і силою, і правом, і звичаєм, і своєрідно потрактованою християнською мораллю. Факту неповернення ніякі богослужіння на Москві не правилися, ніякі ідеологічні феєрверки не запускалися. Але жест з двома іконами, звичайно, було зроблено неспроста, за царським задумом жест мав спрацювати на всю демагогічну потужність. (Тут, мимоволі, звичайно, напрошується: а коли ж буде повернуто в Україну ті релігійні, мистецькі та інші цінності, які Росія на нашій землі грабувала віками і які є таки нашою національною гордістю, а не великоросійською національною, котра — себто великоросійська національна гордість — звикла живитися українською національною гордістю як своєю власною? Може, буде зроблено Борисом Миколайовичем бодай якийсь пропагандистський жест на адресу Києва — як ото вчинив колись Іван Васильович на адресу Новгорода? "Братерського" галасу було б багато! Але, очевидно, годі й мріяти про таке, бо ланцюгова реакція розпаду Радянського Союзу ген до чого довела, своїми очима бачимо, то ланцюгова реакція передачі українських цінностей в Україну — на думку російських великодержавників — ще б далі продовжила цей процес, ще глибше б його

обґрунтувала, а сусіди-великодержавники не бажають собі подальшої ескалації свого горя, отож, очевидно, й не побачимо ми своїми очима те, що продиктувала б справедлива історія. Справедлива? А коли вона була справедлива під боком у Росії? Та й академік-патріот Л. Лихачов твердо стоїть на позиціях: ніяк не можна повертати, бо без них "Ермітаж" у Санкт-Петербурзі вже буде не "Ермітаж", і інші музеї вже будуть не такими музеями, бо й "тисячолітні" традиції російської культури будуть уже не такими й "тисячолітніми", що наші цінності не такі вже й наші, що належать вони Росії за правом... За яким правом? Та за тим самим правом, яке продемонстрував цар Грозний-Лютий під час погрому-різні в Новгороді 1570 року).

II. Форми відвертих, неприкритих, м'яко кажучи, зловживань у Московії найрізноманітніші, їхній спектр дуже широкий: і що дано великому князеві — те не дано його холопові, та й зловживання їхні за масштабами різні, хоч суть одна, і ця спільна суть єднає великого князя з його холопом, і ця суть характеризує не лише звичаї та традиції, а й національну вдачу — у вельми виразний, хоч і не панегіричний спосіб, а й особливості російської християнської моралі — характеризує.

Сигізмунд Герберштейн у "Записках про московитські справи" наводить чимало цікавих прикладів, які стосуються батька Царя Івана IV. У великого князя Василя III Івановича в улюбленцях ходив Василь Третяк Долматов, один з найнаближеніших його секретарів. Свого улюбленця великий князь призначив послом до цісаря Максиміліана й наказав приготуватися в дорогу. Долматов заявив, що в нього немає грошей на дорогу й на видатки.

Його негайно схоплено й відправлено на довічне ув'язнення, де той невдовзі й помер. Великий князь привласнив собі все майно Долматова, рухоме й нерухоме, одержав три тисячі флоринів готівкою, однак ані братам його, ані спадкоємцям не вділив жодної копійки... Іноземні посли приїжджали в Московію з коштовностями — для всіляких насущних потреб, то всі цінності, з якими вони прибували, Василь III Іванович відбирав у них і відкладав у свою казну, обіцяючи відшкодувати іншими

своїми милостями, проте обіцянки залишалися обіцянками... Від Карла П'ятого в Москву повернулися посли — князь Іван Посічень ярославський та секретар Семен. Проводжаючи на батьківщину, іноземці щедро обдарували московських дипломатів — золотим намистом, золотими ланцюгами, іспанськими золотими монетами, срібними кубками, золотими та срібними тканинами, золотими германськими монетами — і все це московський государ у послів відібрав для себе, а коли автор "Записок про московські справи" допитувався у послів, чи це правда, то один із них, остерігаючись зрадити свого государя, говорив, що той таки велів принести до себе цісарські дари, проте лише для того, аби подивитися на них, а придворні таку його поведінку мотивували тим, що воля государя є воля Божа і хай хоч що зробить государ — те він зробить за волею Божою... Москва ж бо постійно ворогувала з Новгородом, і ще в 1477 році московський князь Іван Васильович переміг новгородців на річці Шелоні — і відняв усе майно в архієпископа, городян, купців та іноземців, відправивши до Москви триста повозів із золотом, сріблом, коштовностями, хоча, навівши довідки, С. Герберштейн пересвідчився, що повозів із пограбованою здобиччю відправлено значно більше... Під час поїздки його, іноземного посла, супроводжували служиві люди, які за родом своєї служби повинні були всіляко забезпечувати цю поїздку, проте вони дуже недбало турбувалися про харчування, перешкоджаючи купувати припаси навіть за свої гроші, й тоді посланець династії Габсбургів у Росії пригрозив приставленому до нього приставу розчерепити голову, заявивши, що знає їхній звичай: набирати багато за повелінням государя, й притому на їхнє ім'я, а їм з того не давати нічого...

Безцеремонна, обдирлива на всіх рівнях, як ми сказали б тепер, добре знаючи цю обдирливу, котра справіку і є російською церемонією, з невмирущої природи невмирущого менталітету. В цих моїх "записках про московські справи" в даному разі сконцентровано увагу (хоча не можна повністю обняти те, що не обнімається) лише на тотальному понадісторичному злодійстві— воровстві, лише на одній рисі; звичайно ж, ікебана національного характеру складається не з однієї квітки, її гармонійно та достойно витворюють і всі інші квіти — про ці квіти

російської вдачі і йдеться у статті академіка Д. Лихачова "Нельзя уйти от самих себя...", не стану їх тут укупі перелічувати. Й коли говоримо про русифікацію, то говоримо про сукупну дію всіх чинників, себто про згубні запахи всієї ікебани. І що неймовірно цікаво у С. Гер— берштейна! Ні, не про таку русифікацію інших народів та інших земель, результати якої у нас тепер перед очима, хоч і про таку, але на цьому не зупинятимусь. А хочеться зупинитися на цікавому його спостереженні, яке дає підстави говорити також і про дуже специфічну русифікацію... і самої Росії! Не віриться? А було, було...

"Область эта гораздо холоднее, чем даже Московия. Народ там был очень обходительный и честный, но ныне является весьма испорченным; вне сомнения, это произошло от московской заразы, которую туда ввезли с собою заезжие московиты".

Ось таке цікаве спостереження іноземця, якому не відмовиш у об'єктивності: над Новгородом та новгородцями — та над Москвою і московитами. Не ми говоримо про поширення "московської зарази" у ті часи, а таки іноземний очевидець того поширення, посол від Габсбургів визначає і походження зарази — московська. Він визначає частково і її симптоми, і якщо зараза, то вона й заразна, вона за природою — від московського терору й деспотизму, від нав'язування рабства, бо лише в умовах рабства й може поширюватися зараза, коли вільні новгородці стають невільниками московитів. Здається, начебто ж один народ, але ж чи й насправді один, а чи поміж новгородців не превалював слов'янський елемент, а поміж московитів чи не превалював азіатський елемент? Мабуть, що так, і колись принесені з Київської Русі в Новгород традиції народовладдя мали бути неминуче знищені, вони були активно чужі й ворожі по-азіатськи тиранічній Москві, — і в суті довготривалої агресії Москви щодо Новгорода я набираюсь відваги читати і розшифровувати все подальше й теперішнє протистояння Москви Україні, чий дух також був і є активно чужий і ворожий духові "білокам'яної".

Московська оця зараза — тотальна, ця зараза складала й складає дуже характерну домінанту державного устрою, без неї устрій у Росії немислимий по нинішній день. Адам Олеарій – дипломатичний представник німецького князівства Голщтинія — у своєму "Описі подорожі в Московію" розповідає речі вкрай цікаві, скажімо, про часи великого князя Олексія Михайловича. За нього призначено верховним суддею земського двору Левонтія Плещеева, котрий обдирав простолюдинів понад усяку міру, й самими лише подарунками він ситий не був. Коли представники сторін, які позивалися, приходили до нього в канцелярію, "він вимотував у них навіть мізки з кісток, так що та й інша сторони ставали злиднями". Він наймав мерзотників, аби ті брехливо доносили на чесних людей, не позбавлених недоліків, і звинувачували їх — то в покражах, то в інших злочинах. Нещасних людей ув'язнювали, тримали кілька місяців у жахливих умовах, доводили до відчаю. Тим часом продажні слуги верховного судді входили у стосунки з друзями заарештованих, під секретом давали мудрі поради, як їм визволитися. Через цих помічників верховний суддя торгувався, скільки повинні були дати йому... А шуряк Плещеева якийсь Траханіотов був призначений начальником Пушкарського приказу. Під його началом було багато всіляких майстрів зброї у цейхгаузі. "Поводився він з ними дуже немилосердно і не видавав їм заслуженої за роботу винагороди", примушував чекати на платню кілька місяців і коли, нарешті, після скарг на нього, видавав якусь половину, то вимагав "розписку в одержанні всього жалування". Ці та багато інших подібних зловживань спричинилися до бунту в Москві, коли чернь була змушена показати своє звіряче обличчя, і цар змушений був дозволити скарати на горло і Плещеева, і Траханіотова.

Адам Олеарій пише й про те, як карали за злодійство. Заскоченого й звинуваченого у злодійстві піддавали тортурам — чи не вкрав він і ще щось. Якщо ні в чому не зізнавався і провинився вперше, його били канчуками по дорозі з Кремля на велику площу. Тут кат відтинав йому одне вухо, його на два роки саджали до хурдиги й потім випускали. Зловленому вдруге, йому відтинали й друге вухо — потім відправляли до Сибіру... Уявімо собі, що звичай відтинати вуха за скоєне злодійство

зберігся донині, що кожен злодій попався й поніс заслужену кару — тоді чи не вся б наша земля ходила геть безвуха, й ніхто б не міг почути по радіо чергового президентського указу про боротьбу з організованою чи неорганізованою злочинністю.

III. Пишучи ці рядки, беру до рук найсвіжіший номер московських "Известий" від 2 вересня 1994 року, читаю на першій сторінці поміж інших інформаційних заміток таку ось "замітку":

"Командующий Черноморским флотом адмирал Эдуард Бал— тин направил руководителям Крыма и Севастополя письмо, в котором обратился с просьбой принять "меры по пресечению преступной скупки-продажи коммерческими структурами и частными лицами краденого военного имущества".

Сегодня на городских рынках ведется открытая торговля принадлежащими ЧФ техсредствами, в газетах публикуются объ-явления о покупке корабельных хронометров, палубных часов, радиоэлектронного и прочего оборудования, желательно содержащие драгматериалы. "Все это в условиях нестабильного финансирования побуждает рабочих предприятий оборонной промышленности, отдельных нечистоплотных военнослужащих к воровству", — отмечается в документе".

Чи не красномовна картина до змалювання барвами самого життя загадкового російського менталітету? Щоправда, одна з картин, а сама ж картинна галерея — "от Москвы до "самых до окраин". А крадуть же, як видно з самої "замітки", не проклятущі українські націоналісти, які — галушкоїди ж таку вашу маму, позбавлені навіть інституту державницького! — зазіхають на славу і гордість. А хто ж краде? Може, Степан Хмара? Та сам російський менталітет, попередньо вкравши в сусіда, й краде тепер сам у себе, бо інакше б він і не був таким специфічним менталітетом, який краде й крастиме. І хоч би які Розбійні прикази існували в часи царя Івана IV, до нього чи після нього, хоч би які інституції, закони й укази існували тепер у часи Єльцина чи президента

Кучми (а в такий злодійський спосіб чужий менталітет утверджує свої історичні традиції та денно й нощно підживлюється на території нашого українського менталітету, якому теж не відмовиш у своїй небаченій специфіці, бо ж наша рідна специфіка завжди дозволяла й дозволяє розгул отієї першої специфіки), та бачимо, як оті Розбійні прикази спрацьовували й спрацьовують, ніяк вони не спрацьовують, бо й вони є необхідна складова невмирущого менталітету, і вертепно-ярмаркове колесо крутиться, а білка в колесі біжить.

Наведена картина — з флотського побуту. Наводити подібні картини можна з армійського побуту. В унікальній картинній галереї є ядерні картини і т. д. — приклади можна кількісно множити й множити, їхня характеристична якість буде одна й та сама, вона викликає в пам'яті слова царя Івана Грозного: "Русские мои все воры". Але, звичайно, президент Борис Єльцин так не висловиться, бо патріот, бо повторив би він так — і не висувайся на новий президентський термін.

Факти, приклади, явища можна множити — як із давньої й недавньої минувшини, так і з нинішньої розрухи. Нинішня розруха — не якась виняткова, а традиційна, вона цілком вписується у, здавалося б, не менш екстраординарну терористичну розруху Ульянова-Леніна, який ці звичаї і ці норми ввів до державної ідеології, до кривавої соціальної філософії, позвавши і призначивши на ролі рушіїв російської історії і захисників російської імперії кримінальних злочинців та авантюристів, таким чином до абсурду криміналізувавши як історію Росії, так і до абсурду стероризувавши історію "народів Росії".

Казнокрадство, хабарництво чиновників... Та ні, зупинімося: гоголівський "Ревізор" — і симптом, і діагноз, і пророцтво!

IV. Оракул Ф. Достоєвський, що писав про "безодню" російської психіки, безумовно, мав про неї не стороннє й споглядальне враження, а сам перебував у цій "безодні", складав невід'ємно думаючу — можливо, як і М. Гоголь, найбільш думаючу — її частку, й відтак своїми рефлекторними писаннями вів "гарячі репортажі" з усієї постійно

нуртуючої "безодні", яку намагався осмислити в усіх її мислимих і немислимих параметрах, сягаючи в її містичні задзеркалля, де править бал-шабаш усіляка бісівщина. Але ж не безрідна ця бісівщина, яка загалом, очевидно, уособлює неповторні — й повторні! — образи народних типів, ця розгульна бісівщина таки з народного підґрунтя, таки від народних коренів і пракоренів. "Страданием своим русский народ как бы наслаждается". Так, здається, що цей тотальний садомазохізм таки наявний і чинний, але в тім-то й ще одна біда, що російський народ, будучи не просто народом у собі, а ще й імперським народом, водночас є народом у інших народах, відтак і інші народи, попри свою волю й не цілковито усвідомлюючи цей феномен, також прилучені — в силу незгасаючої русифікації не тільки в мовному плані, а й у насаджуванні всіх невитравних рис російського менталітету — до цієї постійної морально-побутової вівісекції, також приречені перебувати у сфері страждання, яким російський народ начебто насолоджується, причім не на ролях інертно-пасивних, а на ролях фатально прилучених, приречено також задіяних.

І хоч би що говорилося про те, що російська людина, за Ф. Достоєвським, потребує страждань, як самоочищення, чомусь не хочеться згоджуватися з оракулом-провісником. Ще й тому не хочеться згоджуватися, що самоочищення все-таки має "фіксуватися", закріплюватися як у долі окремого індивідуума, котрий потребує страждання, так і в долі цілого народу, котрий, подібно до свого представника-індивідуума, потребує страждань, як самоочищення, але ж не помічаємо ні в одному, ні в другому випадку метаморфози цієї християнської благодаті, а, здається, можна помітити лише нескінченну Сізіфову працю, коли з усією жахливою невідворотністю камінь скочувався з гори, скочується і скочуватиметься, бо така воля небес.

Ось що писав Ф.— Достоєвський про пореформене російське село: "Богатырь проснулся и расправляет члены; может, захочет кутнуть, махнуть через край. Говорят, уже закутил. Рассказывают и печатают ужасы: пьянство, разбой, пьяные дети, пьяные матери, цинизм, нищета, бесчестность, безбожие. Соображают иные, серьезные, но несколько

торопливые люди, и соображают по фактам, что если продолжится такой "кутеж" еще хоть только на десять лет, то и представить нельзя последствий, хотя бы только с экономической точки зрения. Но... успокоимся: в последний момент вся ложь, если только есть ложь, выскочит из сердца народного и станет перед ним с неимоверною силою обличения".

З одного боку, як засвідчено текстом, Ф. Достоєвський теж бачить "пьянство, разбой, пьяные дети, пьяные матери, цинизм, нищета, бесчестность, безбожие", а з другого боку — "вся ложь... выскочит из сердца народного и станет перед ним с неимоверною силою обличения". (У статті "Нельзя уйти от самих себя..." академік Д. Лихачов повторює цю надію-сподівання), З одного боку — суворий, безкомпромісний реаліст і суддя, а з другого боку — романтик, який не може чомусь не ідеалізувати отой народний грунт, який просто запрограмований продукувати і п'янство, і розбій, і злидні, і нечесність, і безбожність. Блажен, хто віpує! Друге століття йде — й минає, як зроблено цю "рентгеноскопію" з безодні — і про безодню, вже можна було б, здається, й побачити сьогодні сподівані й очікувані Ф. Достоєвським зміни, але, на жаль, дані й сьогоднішньої "рентгеноскопії" з безодні — і про безодню дають ті ж самісінькі висліди, отож і залишається новому поколінню історичних оптимістів хіба що вперто сподіватися на краще, слідом за Ф. Достоєвським, бо нічого іншого не зостається — та й людська природа завжди сподівається, така вже природа цієї природи.

Але ж бо і в сьогоднішній, начебто й посткомуністичній, ситуації живі й живучі, начебто з самої посткомуністичної (яка насправді залишилася комуністичною) дійсності думки: "Богатырь проснулся и расправляет члены; может, захочет кутнуть, махнуть через край. Говорят — уже закутил. Рассказывают и печатают ужасы: пьянство, разбой, пьяные дети, пьяные матери, цинизм, нищета, бесчестность, безбожие".

Картина залишилася незмінною. Тому, що її намалював геній Ф. Достоєвського? Авжеж, і тому. Але насамперед тому, що цю картину

засобами живої дійсності, своїм мозком і своєю кров'ю не стомився і не стомлюється малювати неперевершений геній безсмертного творця, з безодні якого й вийшов Ф. Достоєвський — щоб навічно й залишитися в цій живородящій безодні, як її унікальна гордість і унікальна слава.

V. 1849 року О. Герцен, міркуючи над "Філософськими листами" П. Чаадаева, писав про нього як про мислителя, котрий своїм мислячим сучасникам наче завдав електрошоку. "Это сочинение было спокойным и беззлобным упреком; оно напоминало бесстрастное исследование положения русских, но то был взгляд разгневанного человека, глубоко оскорбленного в самых благородных своих чувствах. Строгий и холодный, он требует у России отчета за все страдания, которые она готовит мыслящему человеку, и, разорвав их все, он с ужасом отворачивается, он проклинает Россию в ее прошедшем, он презирает ее настоящее и предсказывает лишь несчастье в будущем... Чаадаев во многом был не прав, но жалоба его была законна".

Чаадаев — пророк Росії, і, якщо судити з вищенаведеної цитати, О. Герцен вважав деякі його пророцтва сумнівними. "Бо многом был неправ". Чаадаєвські "Філософські листи" розпочато в 1828 році, закінчено до 1831 року, й сьогодні вони не здаються архаїчними чи такими, що втратили свою історичну вагу, вони й сьогодні актуальні. Як істинно російська людина, П. Чаадаев знав минуле Росії, і ненавидів це минуле, і мав усі підстави для таких емоцій, — тож чи від того він перестав бути істинно російською людиною, російським патріотом? Ні в якому разі. Не гірше, ніж минуле, П. Чаадаев знав сьогоднішній день Росії, пов'язаний з придушенням декабристського повстання на Сенатській площі, з кривавим придушенням польського повстання, й зрозуміло, які емоції все це могло викликати в нього, хоч він не переставав від цього залишатися російською людиною. І, пророк Росії, він був здатен побачити й проаналізувати її майбутнє, а ми ж то сьогодні добре знаємо, яке то судилося майбутнє, і П. Чаадаев виявився цілком об'єктивним у прозиранні в це майбутнє. І в наш нинішній час, який також наче вже тоді був побачений його очима й наперед проаналізований його розумом, — очима й розумом таки російської

людини. Можна не сумніватися, що П. Чаадаев тоді прозирав і далі в майбутнє, вже в позанинішній час, і дуже шкода, що не побачив його якимось не таким, яким побачив усе інше, але, безперечно, в автора "Філософських листів" були свої СВІТОГЛЯДНІ причини — таки російської людини, а не якогось там мимохіть зневаженого "іноверця".

Як відомо, в атмосфері ура-патріотизму цар Микола I вважав за краще оголосити П. Чаадаева божевільним, аніж усерйоз піддати осудові його погляди, які, відтак, автоматично ставали теж божевільними, отже, начебто й не потребували ні аналізу, ні спростування. Звісно, оголошуючи П. Чаадаева божевільним, весь російський істеблішмент засвідчував оті високоімперські "заносчивость и тщеславие", від яких Росія не вилікувалася по нинішній день, так і не ступивши, як писав "божевільний" мислитель, на справжній історичний шлях розвитку, яким уже давно прямують інші народи, а вона й далі залишається лише "фактом географічним" — і в цьому виражалась та й виражається її своєрідна державність, позбавлена як об'єктивної самооцінки, так і постійно роздмухана випарами фальшивих патріотичних почуттів, які милостиво дозволяють лише любити Росію бездумною і сліпою любов'ю. Рівно сто сорок років тому він написав: "В противоположность всем законам человеческого общежития, Россия шествует только в направлении своего собственного порабощения и порабощения всех соседних народов".

Чи цих сто сорок років не підтвердили правдивість пророка, який писав про пораблення всіх сусідніх народів? І свого власного пораблення — всупереч усім законам людського співжиття? Наївне риторичне запитання.

Ясно, П. Чаадаев мав бути неминуче оголошений божевільним... І хто ж тоді "справжній" російський патріот — Чаадаев, Микола I?! Ще одне наївне запитання. Та, звичайно ж, обидва патріоти, тільки кожен по-своєму, бо такий уже російський патріотизм, що його полюси — діаметрально протилежні, такі вже виробилися традиції, на превеликий жаль.

Хаос. Саме хаос — у цьому був переконаний П. Чаадаев — лежить у підоснові російського буття. Але ж не тільки хаос, а й, скажімо, відсутність усвідомлення минулого. А й дух загального рабства. А й моральна байдужість. А й відсутність щирої віри. Ось із Листа Першого: "Народы — существа нравственные, точно так же, как и отдельные личности. Их воспитывают века, как людей — годы. Про нас можно сказать, что мы составляем как бы исключение среди народов. Мы принадлежим к тем из них, которые как бы не входят составной частью в человечество, а существуют лишь для того, чтобы преподать великий урок миру. И, конечно, не пройдет без следа то наставление, которое суждено нам дать, но кто знает день, когда мы найдем себя среди человечества, и кто исчислит те бедствия, которые мы испытаем до свершения наших судеб".

Ось так. Це — про російський народ. І хочеться заволати: а ми, а ми? А як же ми, силоміць прив'язані до колісниці імперського народу? Чому й ми разом з ним приречені бути "исключением среди народов", бо ж не можемо вибудувати свою долю відповідно до свого менталітету, а повинні мавпувати долю імперського народу? І через свою оцю фатальну прив'язаність до безглуздої чужої колісниці хочеться у нестямі лементувати: а де наш день, коли ми знайдемо себе серед людства, і хто перелічить усі оті біди, які ми звідаємо до звершення наших доль?

І, звичайно ж, не тільки ми, а й численні "народи Росії" (ви тільки вдумайтеся в цю ідеограму, в яку ми таки не вдумуємося: "народи Росії"!), які приречені у зв'язку з усім цим бути "исключением среди народов", а Росія ж не питала й ніколи не спитає у них, чи й далі — і скільки? — їм іще бідувати до їхніх "свершения судеб"?!

Гіркі істини в П. Чаадаева, та й хоч які гіркі, хоч які дражливо-неприємні для царя Миколи І чи для теперішніх коричнево-червоних, але ж не перестають бути істинами. Ось із "Апології божевільного": "Прекрасная вещь — любовь к отечеству, но есть еще нечто более прекрасное — это любовь к истине". Знову ж таки, хоч би яка справедлива була ця істина про істину П. Чаадаева, та чи була вона, чи є

вона слушною та безперечною для великодержавників з шовіністичним чадом у головах? Любов до батьківщини — й істина! Любов до батьківщини, трактована у вельми специфічний спосіб, для них завжди залишалася єдиною й останньою істиною, хоч би в який конфлікт вона вступала зі справжньою істиною, хоч би в якому невигідному світлі її виставляла справжня істина, та й завжди тут вона виявлялася не те що зайвою, а дуже непотрібною, її начеб і не існувало в живому вигляді. Російський патріотизм — це майже завжди цілковита відсутність справжньої істини, бо ж ніяк не може бути навіть різновидом істини возведения російського патріотизму в абсолют — як для власного вжитку, так і для вжитку "інородців", які чи не завжди й "погані", й "супостати", й "неприятелі". Ці міркування видаються мені слушними завжди, коли мова заходить про будь-який і будь-чий патріотизм, але ж особливо коли йдеться про російський патріотизм, який, звичайно ж, є складовою отієї "безодні" російського менталітету, про яку писав Ф. Достоєвський.

А далі в "Апології божевільного" П. Чаадаев продовжує так: "Любовь к отечеству рождает героев, любовь к истине создает мудрецов, благодетелей человечества. Любовь к родине разделяет народы, питает национальную ненависть и подчас одевает землю в траур, любовь к истине распространяет свет знания, создает духовные наслаждения; приближает людей к Божеству. Не через родину, а через истину ведет путь на небо. Правда, мы, русские, всегда мало интересовались тем, что — истина и что ложь".

Філософські судження П. Чаадаева — це не прибиті архівною пилюкою віджилі думки, а повсякчас живі рани, які кровоточать. Як уже вище наводилося, О. Герцен був не в усьому згодний, але визнавав: "жалоба его была законна". Що ж, час ще більше підтвердив "законність" скарги, яка й не скарга, а тверезий діагноз — і водночас пророцтво на майбутнє. Хай хтось (можливо, академік Д. Лихачов) і не екстраполює це пророцтво ще й на подальше майбутнє (якому ж патріотові захочеться вити совою, уявляючи й завтрашній день історії наперед знайомим цвинтарем), але таке бачення П. Чаадаева існує — і

ніяк не можна відкидати саме сьогодні, коли просто необхідно багато що зрозуміти саме на уроках історії і на уроках менталітету, хоча й із споконвічною впертістю і не хочеться: "мы, русские, всегда мало интересовались тем, что — истина, и что ложь".

У чому ж коріння цієї нехоті, цього небажання знати істину й брехню? Авжеж, багато в чому, але ж — і в патріотизмі, якому завжди потрібна чорна енергія брехні. Ох, ця вже любов, коли, як мовиться, любов — зла, полюбиш і козла, а тут же не якийсь козел, а таки матушка Росія, яка й повинна пробуджувати любов — хай і сліпу, але любов, зовсім не таку любов, як у П. Чаадаева... Принагідно хочеться запитати: як же тоді бути з такою самою природною любов'ю, ні, не росіянам, бо саме про них і мовиться тут, у Чаадаева, а "народам Росії", про які тут у П. Чаадаева не йдеться? Бо ж і "народам Росії" хочеться любити й бути взаємолюбленими, то кого ж любити — Росію? То ким бути люблеными — Росією? А чи любити колонізовані й пограбовані Росією їхні не такі вже й "малі батьківщини", бо в усіх народів — таки великі батьківщини, це ж бо тільки "велика" Росія чомусь затято заповзялася зменшувати їхні розміри та значення в серцях і розумах їхніх-таки, а не чиїхось інших синів? Ага, то як тут бути з любов'ю — чи вже до чужої Росії, чи то до своєї батьківщини? І як тоді, коли дотримуватися бичувальної логіки П. Чаадаева, мислителя й пророка, оцінювати їхню любов до свого народу, до своєї землі, до своєї історії — на неминучих позовах із істиною? їхня любов — це істина, чи їхня любов виключає істину? А якщо їхня любов виключає істину, то, значить, відмовити в любові? Але якщо їм, порабленим, в ім'я любові до істини відмовити в любові до своєї батьківщини, то ніяка батьківщина не відродиться — й ніяка істина не восторжествує. То де ж подінуться невичерпні запаси любові — чи знову не переадресуються Росії — цьому фантасмагоричному монстру і молоху — яка весь час потребує чужої любові й чужих життів, а без них вона ж не здатна існувати ніяк — ні духовно, ні як "географічний факт"? Зачароване коло абсурдної логіки та не менш абсурдних силогізмів, має ж із них бути вихід чи немає такого виходу, і вкотре потверджується думка академіка Д. Лихачова — "нельзя уйти от самих себя..." Може, вам і не можна, на превеликий наш спільний жаль, але чому нам, чому всім

численним "народам Росії" не піти від вас — і не прийти до себе, на самостійні орбіти свого менталітету і своєї історії?

У 1858 році О. Герцен вигукував: "Да ведь исторический путь и не есть прогулка по Невскому!"

Так, не був прогулянкою по Невському проспекту для російського народу, тим паче — для "народів Росії".

А хто сказав, що хтось сьогодні хоче прогулюватися по Невському проспекту — як по історичній дорозі? Сказали генерали Макашов і Варенніков та іже з ними? Хай Господь боронить мимовільно й чути щось подібне...

1994

МЕНТАЛЬНІСТЬ ОРДИ, АБО Ж ТВОРЕННЯ "ЄВРАЗІЙСЬКОГО ПРОСТОРУ"

І. Знову посилено реанімується поняття так званого "євразійського простору" — наче якоїсь метафізичної підвалини і російського етносу, і російської державності; в цю метафізичну підвалину намагаються вірити, і, мабуть, вірять, її видають за культ, до ритуального поклоніння цьому культу силоміць залучають інших, кому годилося б шанувати свої власні метафізичні підвалини, котрі видаються й за справжні, й за насущніші.

"Євразійський простір" у потрактуванні його апологетів — це, на мою думку, філософія орди і "географічний факт" (П. Чаадаев) таки орди, яка нині перебуває й завтра хоче перебувати ордою.

До рук мені потрапила книжка "Письма о Восточной Сибири" без початку, отже, автора не знаю. В книжці розповідається про поїздку в

Сибір у 1823 — 24 роках, це щоденниково-документальний матеріал, враження очевидця. Є тут екскурси не в таке давнє минуле краю... Ось у 1624 році якогось п'ятдесятника Савіна бачимо посланим на річку Тунгуску походом на місцеві племена, вільнолюбні, "бідні, але люті", що безперестанно чинять опір, при невдачах тікають у тайгу, страшну для чужих. Тоді ж од бурятів зазнав поразки отаман Алексеев, і це тільки роздратувало єнісейських воєвод, було послано каральний козачий загін під орудою Перфир'єва, котрий обклав "тамтешніх дикунів" ясаком. Далі подався на Ілім, завоював нові племена тунгусів і, награбувавши данини, "покритий славою", повернувся в Єнісейськ. Тут сподвижники Перфир'єва розповідають про люті дикі племена, та цими розповідями не залякали, навпаки, лише розпалили мисливський азарт, і сотник Бекетов з козаками рушає в похід за ангарські пороги. З походу повернувся з великою даниною, і Єнісейськ тріумфує, славлячи переможців, і ці переможці після короткого відпочинку знову рвуться на подвиги — вони ж бо чули, що у володіннях бурятів є срібні руди! Ось це "освоєння Сибіру", "відкриття" нових земель, ось це творення "євразійського простору": "алчба обрести серебро привела московитян на берега им неизвестного моря; дух корыстолюбия, преследуя их как собственная тень, сопутствовал искателям переплыть бурные воды Байкала и напоследок, после невероятных усилий, доставил им неисчерпаемый источник драгоценных металлов в горах Нерчинска. Между тем енисейский воевода Яков Хрипунов, деятельно заботившийся открыть серебряные руды в областях тунгусов и бурят, отправился для сих изысканий, но нашел не камни и руды драгоценные, а бедность и остервенение дикарей. Должно было сражаться. На реке Оке 1629 года весною произошла битва... Московитяне видели, до какой степени буряты и другие кочевые племена дорожат своей независимостью... Сии походы, несмотря на всю их дикость... Пришельцы, руководимые духом завоевания и корысти... торжествуя над варварами, только поражали, но не побеждали их... склонили чело покорности, и с нею получили права подданных Царя Российского... хочу сказать о победах русских и совершенном порабощении племен, кочующих в обширных областях от Байкала до рубежа государства Китайского".

І так далі. І так далі, на превеликий жаль. Іншого способу творення "євразійського простору" не було в природі — саме в природі російської ментальності. "Московитянин Похабов, человек, как говорит летописец, беспокойного и сердитого характера, но по всем своим действиям заслуживающий быть внесенным в небольшой почетный список людей Государевых", зазіхає на Да— урію, й саме такі, як він, заносяться до іконостасу національних героїв, бо інших героїв там не могло й бути, орда творила ідолів за образом і подобою своєю. Для них усі — вороги: підкорені чи непідкорені, мертві чи живі, і їхня боротьба за свою волю на своїй землі проти завойовників — не сприймається ордою та її ідолами, цю боротьбу не визнають за справедливу: "дикі варвари" взагалі не мають права на захист. "...Ненадежно полагаться на честь и веру злобных, свирепых дикарей, и, опершись о победу, которую приковали к седлам своим, россияне решили стать стопами твердыми среди тунгусов, бурят, мунгалов и других племен, кочующих в пространственных областях от моря до нынешнего рубежа Китайского государства и лишить сии племена звания самобытных народов".

Ось так. Бачте, ненадійно покладатися на честь і віру злобних, лютих дикунів, у яких ти віднімаєш і волю, і батьківщину, а тому-то ще й треба відняти в них звання самобутніх народів!.. Наче без волі, в рабстві можна залишатися самобутнім народом!.. Але така самосвідомість нещадної хижої орди, й ця самосвідомість теж хижа, звіряча, незбагненно абсурдна, й лише незбагненно абсурдною вона й збагненна.

Автор "Записок о Восточной Сибири" пише й про колонізацію, про "освоєння". (Академік Д. Лихачов: "А одно освоение

Сибири чего стоит!" — не перестаю захоплюватися цим захопленням інтелігента-патріота). "Люди, на сей предмет в большом количестве странные, поступая из разных мест Государства к одному пункту, большею частию закоренелые в пороках, не имевши выгодных жилищ, порядочного содержания и более всего должного за собою присмотра, начали делать значительные побеги. Толпы тунеядцев увеличивались,

бродяги начали грабить, а напоследок и разбойничать: один порок ведет всегда к другому".

Суща істина. Ось так "обустраивалась" Росія, ось так вона "обустраивается" й тепер — про це можна було почути по московському телебаченню від самого О. Солженіцина, котрий після повернення з Америки проїхав поїздом через весь Сибір — аж до білокам'яної. Хаос, руїна, розбій — постійні складові однієї і тієї самої ментальності.

Задля сущої таки істини слід визнати, що ставлення до національного іконостасу в російських істориків подеколи різнилося. Розходження незначні, але були. Усім відомі й такі творці "євразійського простору", як Строганови. Історик Погодін, скажімо, відмовляв їм у начебто заслуженій честі й славі, називаючи просто спритними торгашами, котрі вміло користувалися обставинами й жертвували державній казні те, що так чи інакше змушені були казні пожертвувати. Історик Соловйов, навпаки, впадав у потужний дифірамбічний пафос: "Строгановы могли совершить этот подвиг на пользу России и гражданственности не вследствие только своих обширных материальных средств; нужна была необыкновенная смелость, энергия, ловкость, чтоб завести поселения в пустынной стране, подверженной нападениям дикарей, пахать пашни и рассол искать с ружьем в руке, сделать вызов дикарю, раздразнить его, положивши перед его глазами основы гражданственности мирными промыслами".

Отже, "подвиг на пользу России". Причому цей подвиг, як і інші подібні подвиги, звершується неодмінно коштом і за рахунок "дикарей", які чомусь вперто не розуміють ні "подвига на пользу России", ні подвигу Росії на їхню ж таки дикунську користь, і обидві ці благодійницькі користі треба дикому дикунові вбивати в голови силою вогнепальної зброї, бо якісь інші способи йому ніяк не підходять. Ну хіба ж це не трагедія орди, яка хоче бачити себе в ролі і благодійника, і місіонера?! Важко порятуватися від сарказму. Хочеться послатися на "місіонера" В. Налівкіна, котрий у своїх спогадах про цих самих благодійників писав, що "вони так нещадно стріляли і кололи

багнетами, що суперничати з ними не було змоги", і що "бродяча Русь" була "на незмірно нижчому щаблі, ніж осілий тубілець". Але російський історик-патріот просто не може не виступати в одному ряду з творцями подвигу на користь Росії — з рушницею В руці.

II. Історик-патріот С. Соловйов у своїй 29-томній "Истории России с древнейших времен" не міг не виступати в одному ряду з творцями "євразійського простору" й радянської доби, тут "євразійського" матеріалу — море, й радянський матеріал нічим не відрізняється від матеріалу сторічної чи трьохсотрічної давності, хіба що для камуфляжу до відомого кривавого гарніру в радянський час додано соціально-класову марксистсько-ленінську підливку. Цей свіжіший матеріал усім добре відомий, і можна послатися бодай на таку публікацію в журналі "Дружба народов", 1992 рік. Цитується доповідна одного з чотирьох голів Ради народних комісарів Туркестану К. Сорокіна, якого репресовано в тридцятих роках. "От мусульман отбирают все, и не только отбирают, но и убивают их. Наши солдаты вместо защиты несут грабежи и убийства... население терроризовано и бежит... Но, может быть, возразит кто-нибудь, это — не партия, а скорее армия чинит насилие. Но партия стоит во главе... партийные товарищи не принимают никаких мер для улучшения положения... процветают пьянство и безобразия, и, конечно, партия несет на себе вину за это. Мусульманский пролетариат просит пощады у русских, но те отвечают, что не доверяют им. Мусульман травят, даже расстреливают... Мусульманская беднота терпит от наших отрядов, уничтожающих без разбору их имущество, жен и детей... вполне понятно, каким образом они могут относиться к нам дружески, когда видят только оскорбления. Мы сами делаем их националистами..."

Як раніше — так і тепер. І все це один і той самий "євразійський простір" з одними й тими самими безрозмірними історичними іграми благодійників-місіонерів, "уничтожающих без разбору их имущество, жен и детей". І коли нині від деяких українських політиків чи державців чуєш, як вони просяться самі в цей "євразійський простір", то хочеться вигукнути: схаменіться, хлопці, чи ви чемериці об'їлися?! Та тікати треба

з такого "простору", й чим далі, тим краще! Ну, добре ще б тільки пропонували своє "имущество, жен и детей", кат із вами, а то й тих, хто поступатися добровільно ніяк не хоче...

111. Московські преса і телебачення сьогодні переповнені подіями в Таджикистані, тими бойовими сутичками, які йдуть на кордоні з Афганістаном. І хоч М. Горбачов після ганебної багаторічної війни вивів російські війська з сусідньої держави, проте нині ця "афганська" війна знову спалахнула й точиться вже на таджицькій території, по кордону на річці П'яндж. Поки що — з перемінним успіхом. Численні московські геополітики та генерали по-своєму обґрунтовують необхідність утримувати кордон Росії (камуфлюючи — кордон СНД) саме по річці П'яндж, бо ж не випадає великій державі носитися з кордоном, як дурневі з писаною торбою. Тому-то й підтримують місцевий комуністичний і проросійський уряд, збройною силою борючись із опозицією, дестабілізуючи сусідню державу. Але до яких пір можна дестабілізувати? Невже свіжий кривавий афганський урок так нічого й не навчив? Бо коли зважити на урок, бо коли спробувати заглянути в завтрашній день, то, звичайно, доведеться надати можливість таджицькому народові самому вирішувати свої внутрішні справи, свою долю, а кордон так званого СНД, себто Росії, таки забирати з ріки П'яндж, і це буде зовсім не акція дурня з писаною торбою, а вимушена розумна акція. Ось тільки ж — куди нести кордон? Справді, куди? Та й тільки почни носити кордони — не наносишся, бо Азія не захоче знати нав'язаних їй рамок. Азія — це таки не Балтія.

В цьому живому контексті завжди живої історії повчально заглянути в не таке вже далеке минуле, а саме в те минуле, коли Росія й несла свої кордони в напрямку річки П'яндж.

1913 року в Ташкенті надруковано нарис "Туземцы раньше и теперь" (вказується: "печатано с разрешения Начальства", еге ж, з великої літери). Нарис написано на прохання тодішнього генерал-губернатора Туркестанського краю, належить нарис перу В. На— лівкіна, котрий, можливо, був очевидцем подій. До характеристики російської

ментальності — ось дуже промовиста цитата, щоправда, мало чим відрізняється від подібних інших. "Наше поступательное движение из Оренбурга и Омска в недра Средней Азии, продолжавшееся в течение нескольких десятков лет... постепенно приобрело все более и более энергичный и победный характер... до конца всего периода этих завоеваний носило на себе отпечаток чего-то стихийного, рокового. Нас влекла сюда та "неведомая сила", которую, возможно, вернее было бы назвать фатумом, неизведанной исторической судьбой, потому что мы шли и пришли сюда случайно, без зрелого обдуманного плана, без хотя бы немного разработанной программы наших последующих действий, без предварительного ознакомления с географией страны, с языком и бытом туземного населения, настроенного против нас безусловно враждебно, как к завоевателям и неверным".

Автор нарису "Туземцы" В. Налівкін — один з багатьох учасників "поступового руху", який Росія здійснювала впродовж століть на всі чотири сторони світу від свого протоядра — Московії. І він мислить та узагальнює майже так само, як мислять та узагальнюють усі інші учасники цього "поступового руху", в тому числі й його національно-філософське забезпечення в особах О. Пушкіна, Ф. Достоєвського та інших патріотів, котрі сповідали колись чи і тепер сповідують якусь особливу месіанську роль російського народу і якусь подвижницьку роль Росії у світовій історії. Щоправда, не вповні це усвідомлюючи, щоправда, з посиланням на якусь метафізичну рокованість зіграти ці ролі, бо їх конче треба зіграти, такий Божий промисел. Бо коли не російський народ і не Росія, то хто ж?! Як бачимо, навіть В. Налівкін, якого начебто й не зарахуєш до національно-філософського забезпечення, насправді є таким стихійним індивідуальним забезпеченням, ген як він пише — "отпечаток чего-то стихийного, рокового", "неизведанная историческая судьба". Філософський інструментарій таки з неї, рідної "безодні" (Ф. Достоєвський), коли рушієм історичного процесу не просто бездумно береться до керування, а обґрунтовується "неведомая сила", себто — бісівщина народної ментальності. Хаос? Так, хаос, але це той хаос російського духу, котрий увесь час перебуває в стані вибуху, це його перманентний стан, і він прагне поширення — від свого

московського протоядра, все далі й далі, підкорюючи все нові території і чужі народи, коли ці території і народи сприймаються не як якісь суверенні чи самостійні, а лише як матеріал для експансії та асиміляції, що неминуче мають бути спожиті й перетравлені російським духом — ось лише раніше це не сталось, та з фатальною невідворотністю вже відбувається, таки станеться, і цей процес нескінченний і будь-які перешкоди в здійсненні цього процесу — якесь непорозуміння, що має бути переборене.

На Хіву! На Фергану! На Сирдар'ю! На Чимкент і Ташкент! І т. д. (А відбувалося все це саме тоді ж, коли перед своїм відходом у потойбічну безодню Ф. Достоєвський в одному з листів писав, що "вся Россия стоит на какой-то окончательной точке, колеблясь над бездной").

А з чим, а які були тоді, більше століття тому, коли замандюрилося на Хіву?! Таж, звичайно, понесли свою славнозвісну "московську заразу", про яку ще в давнину писав уже згадуваний С. Герберштейн, цей свій єдиний кондовий експортний товар, котрий ні в які епохи не підлягав і не підлягає девальвації і котрий завжди з небаченою жорстокою щирістю нав'язувався і силою зброї, і чиновницькою бюрократією, і рисами традиційних звичок. В. Налівкін й іще де в чому зізнається. (Ми були темні щодо місцевої географії. Так само непростимо темні ми виявилися і щодо культурної Фергани. Наслідком нашої необізнаності з тим, що являв собою Андижан, був майже безславний відступ нашого загону від цього міста, названий в офіційних документах "зворотним наступом на Наманган"... наш великий загальний військовий успіх у Середній Азії і страх, нагнаний на місцеве населення нашою зброєю... чутки про те, що росіяни не схожі на звичайних людей, що вони надзвичайно люті, кровожерні і вживають у їжу людське м'ясо. Всі довгий час іще сахалися й уникали нас, ставлячись до нас не стільки з недовірою, а скільки з огидою... багато жителів великих поселень і міст при нашому наближенні тікали... епізоди, як от побиття в Гуртюбе беззбройних жителів, жінок і дітей, були явищем не особливо частим... російські солдати так нещадно стріляли й кололи багнетами, що суперничати з ними, особливо після того, як їх озброїли вогнепальними

гвинтівками, не було змоги... слово "руський" вселяло той "рятівний" страх, який потім тривалий час забезпечував нам відносний спокій усередині краю і на його кордонах. Справедливість вимагає сказати, що з почуттям цього "рятівного" страху тубільне населення ставилось не до самої тільки нашої військової сили, а й до нашої адміністративної влади. Ми, внаслідок нашої звичайної інертності і малої культурності, тривалий час не хотіли поставитись до тубільного світу як до цікавого об'єкту вивчення. Ми не знали тубільної мови і не хотіли її вивчати. Ми так само індиферентно ставились і до вивчення довколишнього тубільного життя. До нашого приходу сюди сарти не знали ні пияцтва, ні проституції. І чим далі, тим все більше заплутувалися в хаосі, який виник на ґрунті наших власних — темряви, малої культурності й зарозумілості... зовсім не цікавилися нами і не тільки не думали про зближення із завойовниками, але, навпаки, вперто сторонилися нас... гордилися тим, що їхні ноги не ступали на територію російських міст, а язики не осквернялися вимовою слів мови невірних. Протягом перших десяти років після завоювання Ташкента ми встигли своїми руками створити численну кліку так званих "впливових" чи "почесних" тубільців, кліку бюрократії (серед туземної адміністрації) і фінансової... но— воспеченої аристократії, недавньої потолочі, включно до дрібних лавочників, арбакешів (звощиків) і конюхів, одягнених у почесні халати і обвішаних медалями. Ми своїми руками невсипно потовщували цю живу стіну, що вже стояла між нами і народним життям; ми штучно плодили кліку шахраїв, яка нахабно обкрадала народ і так само нахабно обманювала нашу підсліпувату, глуху, німу й не зовсім чисту на руку адміністрацію... серед тієї тубільної мразі, яка горнулася до нас, поміж цих подонків тубільного суспільства чим далі знаходилося все більше та більше число негідників, у яких багато хто з нас був у боргу. Найменше враження, очевидно, справив на тубільців лад нашого адміністративно-поліцейського (або, як раніше називали, воєнно-народного) управління. Чоловіки юрмами йшли в питейні заклади, які ми відкривали. Жінки й дівчата охоче йшли на утримання до росіян. Дружини йшли від чоловіків, а дочки від батьків, і вступали в будинки терпимості. Мечеті стали безлюдніти... вони кляли нас за те, що ми начеб ведемо народ шляхом зневіри й аморальності: за те, що ми начеб прищеплюємо

народу пороки, яких він раніше не знав... щедро нагороджуємо халатами і медалями негідників, які грабують народ... розмови про хабарництво і продажність російських службових чинів і навіть цілих закладів... обкладав необтяжливою даниною тубільних проституток. Народ бачив і знав ці темні сторони російського службового життя... азіати у багатьох відношеннях незмірно культурніші за наш народ, за наш натовп).

Усе це написано не якимось ворогом російської державності, російської експансії, а їхнім захисником, який намагається подивитися на стан справ більш-менш об'єктивно, і не його вина, що картина виходить не така вже й приваблива, й так зване "русское дело" постає тут у своєму істинному світлі. Зовсім не в формі помпезних — і фальшивих! — реляцій у Санкт-Петербург.

Як усе підмічене В. Налівкіним перегукується з сьогоднішнім і вчорашнім днем: наче буття наше творилося не комуністичними бонзами, а царськими служаками. Ось бодай така розповідь — аж дух захоплює! Кожна поїздка генерал-губернатора по краю оберталася тортурами для народу, але ніхто не хотів знати цього. Одних тисячами гнали рівняти й поливати всю дорогу, по якій їхало начальство. Інших примушували одягатися в нові халати, запасатися провізією та фуражем на кілька днів і гнали на різні пункти по шляху слідування, де ці люди, які не встигли вчасно полити чи зібрати врожай на своїх полях, повинні були зображати мальовничі групи населення, котре з захопленням зустрічає обожнюване ним начальство. А з усіх взагалі збирали гроші, в 10 — 20 разів більше, ніж справді було потрібно для вшанування, урочистих зустрічей з арками, з ілюмінаціями, феєрверками і піднесенням хліба-солі на коштовних тацях.

Ну чим не картина, адекватна нашій дійсності? Здавалося, ще наче вчора, як пише В. Налівкін, "російські солдати так нещадно стріляли і кололи багнетами, що суперничати з ними, особливо після того, як їх озброїли вогнепальними гвинтівками, не було змоги", а сьогодні вже на догоду твоїй вдачі місцеві холуї організовують тобі "всенародное

ликование" з хлібом-сіллю, з арками, з феєрверками, з халатами — або ж із вишитими сорочками та гопаком. Так і постає перед очима приїзд Леоніда Ілліча Брежнєва десь там на безмежні туркестанські простори. Так і стоїть перед очима металева арка — металевий ланець із металевого ланцюга віковічної неволі — у Києві над Дніпром...

За російським військом, за російською зброєю неминуче мала прийти російська колонізація (бо ж "московська зараза" — поетапна, розрахована на перспективу, а коли так, то, скажімо, спробуй сьогодні носитися з кордонами, це — не в природі, це — поза перспективою!). Так от, розповідає той самий В. Налівкін, у половині вісімдесятих років у Сирдар'їнській області адміністрація посилено взялася до російської колонізації, до влаштування російських селянських поселень — з метою "мирного етнографічного завоювання". Еге ж, "російські солдати так нещадно стріляли і кололи багнетами"; а тепер — ще й "мирне завоювання"! Але ж вільних земель, які б зрошувалися, звісна річ, не було, а було "нестримне бажання, непереборна рішучість, хоч би чого це було варто, хоч би якою ціною добитися влаштування бодай кількох поселень". З допомогою місцевих холуїв землі силоміць відбиралися в місцевого населення — всупереч статтям законів. А кому ж віддавалися? І тут, очевидно, слід уважно придивитися — кому віддавалася силоміць відібрана в місцевого населення земля, бо відповідь на це запитання пояснює багато що як з минулого народу і його держави, так і з сьогодення, так і з майбутнього, вповні виражаючи його таку незбагненну й водночас таку збагненну! — ментальність.

А облаштовувалася на цих землях "бродяча Русь", яка давно уже відірвалася від своєї землі, яка вже побувала на Дону, в Новоросії, в Сибіру і в Семиріччі, давно звикла до блукань, яка ніде не могла міцно осісти і прикріпитися до нової землі, бо в нескінченних пошуках казкових палестин з молочними ріками весь цей люд звик з великою легкістю кидати малонасиджені місця при першій чутці про можливість одержати нові земельні наділи і нову грошову допомогу. Одержавши тут великі земельні наділи (понад 10 десятин зрошуваного лесу), ця бродяча Русь, виявившись у землеробському відношенні на незмірно

нижчому щаблі культурності, ніж осілий тубілець, частково знову стала розбредатися, а частково стала здавати свої землі в оренду тим самим тубільцям, у котрих були відняті ці землі, віддаючи перевагу перед землеробською працею іншим, легшим і прибутковішим заробіткам.

Ф. Достоєвський, який мав рідкісний дар поєднувати живе життя з понадісторичною перспективою й так само понадісторичну перспективу поєднувати з живим життям, писав 1877 року в "Дневнике писателя": "Что правда для человека как лица, то пусть остается правдой и для всей нации".

Тут мимоволі згадується ще й спостереження російського історика М. Погодіна, котрий у 1842 році писав про свою любов до малоросійських поселень, до принадливих білих осель у тіні зелених пишних дерев на схилах гори, коли видно з першого погляду, що їхній мешканець приятелює з природою, що він любить свій дім-стріху, не кидає його без потреби, й зовсім не так у Великоросії, де часто й рослинки не побачиш коло "ізби" й рідко коли сидить удома клопітливий господар, він поспішає з промислу на промисел, у нього хата лише для переспання... Отже, ставлення до природи не як до матері, а як до мачухи (С. Соловйов); це ставлення не сина, а пасинка, й коли все-таки сина, то такого, в якого атрофовано синівські почуття; й коли поняття дому підноситься до символу батьківщини, до символу Росії, то, безумовно, це також синівське до неї ставлення, хоча ж, звичайно, синівське, це таки ставлення патріота дивовижної ірраціональної саморуйнівної природи... Бродяча Русь!.,.

І тут уже вкотре не можна не згадати знаменитий вислів О. Солженіцина — "как нам обустроить Россию?" Письменник не просто ставить запитання, він і дає відповідь, очевидно, не сумніваючись, що це цілком можливо: вже коли він підпрягся до національних порадників, то народ просто зобов'язаний прислухатися, бо всякі бували порадники, ось тільки, здається, ще такого не було. Але!.. Але чи на історичну повірку оце запитання — "как обустроить Россию?" — в контексті народної ментальності не вивищується для росіян (так само, на жаль, як

для всіх інших народів-сусідів і не тільки сусідів) до рівня вічного запитання і до рівня вічної проблеми, які тому-то й вічні, що, незважаючи на будь-які зусилля, так і зостаються приналежними до категорії вічних запитань і вічних проблем. Бо переконуємося, що все її облаштування — це завжди й скрізь один і той самий хворобливий процес, процес-хаос, процес-розклад, бо ж, як правило, задумане національними проводирями й пророками облаштування Росії неодмінно передбачає й процес її облаштування ще й на чужих територіях, як це почалося понад сто років тому, скажімо, в Туркестані, — правдиво розказано В. Налівкіним, почалося — й триває тепер.

IV. Американський письменник Георг Кеннан 1885 року побував у Росії, об'їздив Сибір, поставивши собі за мету познайомитися з системою тюрем та з життям каторжників і політичних засланців. У Санкт-Петербурзі й Москві завбачливий американець застрахувався рекомендаційними листами до всіляких сибірських сановників-чиновників, зокрема й особливо важливим листом від міністра внутрішніх справ, інакше б йому не бачити реалізації задуманої справи як власних вух. ("Якщо нас арештували ще по сю сторону уральського хребта, й то лише тому, що ми обдивилися зовні тюрму, то що чекало нас при серйозному виконанні нашого плану!"). Коли знайомишся з написаною ним після вкрай важкої подорожі книгою "Сибір!", то насамперед згадується "Архіпелаг ГУЛ АГ" О. Солженіцина, ці дві книги однаково вражаючі, і вже потім народжується — підтверджується! — логічний висновок про те, що гулагівська система не є якоюсь ленінсько-сталінською макабричною фантазією комуністичного режиму, а начебто й цілком традиційна для російської держави, незважаючи на позірну полярність ідеологій, бо причина тут зовсім в іншому... Але — не про це!

А про те, що літня природа Сибіру викликає неймовірне захоплення в американця, який по світі і наїздився, і набачився всього. Він малює одну за одною картини мало не земного раю, бо такі прекрасні пейзажі постають перед його очима, і, здавалося б, зовсім не будучи ліриком за натурою, він буквально фонтанує вибухами рожевих почуттів. Це — з одного боку. А з другого боку — ні, навіть не тюрми, остроги, замки, а

просто поселення на чудовому лоні природи. Поселення за поселенням — на всьому неоглядному просторі, вкрай одноманітні, понурі, що різко контрастують зі світом природи і пробуджують тоскно-похмурий настрій безвиході й приреченості. Інша особливість Західного Сибіру — бідність і запустіння поселень, що перебуває у прямій протилежності до обробітку і родючості ґрунту... загалом кожне селянське житло являє собою блокгауз найпримітивнішого вигляду, і багато з них старі, захирлявіли й занепали. Широка вулиця — без тротуарів і являє собою переважно море бруду. В усьому селі не видно жодного деревця чи кущика. Щетинисті, брудні свині валяються в багні чи розгулюють, шукаючи собі корму; все село справляє гнітюче враження безпорадності, злиднів і бруду... Суспільність і підприємливість — якості тут невідомі. Поки є хоч найменша можливість переносити яку-небудь незручність, нікому й на думку не спаде позбутися зла... "Вигляд усіх цих сіл був украй одноманітний і печальний: ветхі ізби, вкриті морем бруду вулиці, без тротуарів і водостоків, без деревця й кущика, все брудно, сіро, непривітно..." "Кладовища східносибірських сіл були достойніші уваги, ніж вони самі". Чи ще потрібні картини-діагнози, картини-присуди з книги "Сибір!"? Вони однотипні, й, звичайно, американець бачить те, що є, і мимоволі побачене виростає до узагальнення, хоч він начебто й не прагне узагальнення.

V. Як відомо, царський уряд своїх політичних опонентів, неблагонадійних усякого спектру (дисидентів!..) засилав до Сибіру. Скажімо, до Якутії, в краї суворі й нецивілізовані, до "дикого" народу. Так, "диким" народом вважав якутів не тільки уряд, а й численні засланці, котрі б, здавалося, повинні мати серце до якутів, також гнаних і переслідуваних, а якути повинні б мати серце до них. Але нема цього взаємного розуміння, ворожнеча.

У книзі М. Кротова "Якутская ссылка 70-80-х годов" (історичний нарис за невиданими архівними матеріалами, 1925 рік) надибуємо свідчення самих засланців. Приналежний до соціал-революційної партії Світич В. С.. засуджений на вісім років каторжних робіт, після Новобілгородської каторжної тюрми опиняється на поселенні поміж

якутів — і згодом пише таке. Потрапляючи в якутський улус, "ми наражаємося зразу на ворожий настрій до нас якутів, які не бажають відводити нам належний за законом земельний наділ". "Таким чином уже саме прибуття в улус державного засланця зразу ж створює йому умови, за яких він повинен бути пильний з довколишнім населенням, готовим завдати йому всякої шкоди". "Завдяки нерозвинутості й напівдикості населення, шкода, яку завдає населення, може виражатися не тільки в замахах на майно засланця, у вигляді потрави хліба, сіна, крадіжці речей і худоби, айв особистому нападі на нього". Студента, сина священика Сирякова О. І., засуджено до шести років каторжних робіт — він поширював серед народу книжки "Сказка о четырех братьях", "Емелька Пугачев" і листок "Чтой-то, братцы". Писав про якутів так: "...Відчування себе у повній владі вороже настроєних напівдикунів, нічим не гарантовано ні безпеку твоєї особи, ні майна, родова влада своїх покриває".

Інший засланець, проживши в улусі шість років, стверджував, що не розуміє якутів, як і вони не розуміють його, що вони ніколи не зрозуміють одне одного. Ще інший писав: "Не матеріальний нестаток був найтяжчою перепоною, яку довелося мені переборювати в прагненні завести хазяйство, головним була спільна для всіх якутів ненависть до всякого росіянина, який селився на їхній землі... Та чи можлива легальна боротьба з дикунами, об'єднаними спільною до нас ненавистю, позбавленими усяких понять про моральність і совість?"

Ось так. І не інакше. З боку соціал-революціонерів чи інших "політично-свідомих" (бомбістів, борців із ладом і дійсністю!) жодного намагання зрозуміти якутів. Дикі — і все. Вороже ставлення до росіян — і все. Та чи не відповідь, якої засланці-росіяни й не шукають, ось у цьому спостереженні "спільна для всіх якутів ненависть до всякого росіянина, який селився на їхній землі". Вічне провалля між засланими інтелігентами, засланими освіченими людьми, засланими дворянами, котрі, опинившись, здавалося б, у безвихідному, катастрофічному становищі, однак не можуть позбутися своєї шовіністичної "руськості", нітрохи не замислюються над своєю шовіністичною "руськістю", — і між

якутами, чия свідомість заглиблена в тисячолітні традиції і звичаї, в епоху доісторичну. Та за всім цим російські соціал-революціонери бачать лише "дикість", жодному з них і на думку не спадає побачити прояви національної свідомості якута, проблиски його патріотизму, намагання бодай у такий спосіб захистити свою батьківщину від повзучої експансії, від страхітливого намагання окупувати їхній рідний край ще й з допомогою висланих тодішніх "дисидентів"!

Але наші сподівання — марні, мікроб "вищерасовості" — не-знищенний, позаісторичний, епідемія "вищерасовості" — це не окремі епізодичні спалахи, вона — це постійний, завжди триваючий спалах на всіх рівнях, у тому числі й побутовому.

VI. В. Налівкін у своєму нарисі "Туземцы раньше и теперь" пише не тільки про військову окупацію Туркестану, а й про необхідність усвідомлення мовної агресії — про мовну русифікацію, яка була обов'язковим другим етапом — після етапу збройного. З середовища місцевого населення почали з'являтися не так русофіли, як ті захланні особистості, які намагалися мати вигоду з присутності росіян — і не тільки у вигляді медалей та халатів. Усе збільшувалася кількість російського населення. У повному блиску розцвітали хабарництво й продажність російських чиновників і цілих закладів, що зоставалися безкарними. Місцеві жителі почали частіше їздити у внутрішню Росію — й переконувалися, що там беруть хабарі так само, як і в Туркестані, що нема ніяких причин особливо захоплюватися російським життям чи російськими порядками. Почалася насильницька організація російських селянських поселень у краї, примусове відторгнення землі у місцевого населення. А в цей час російські інтелігенти зі щирою вірою в благотворність русифікації повторювали слова колишнього міністра народної освіти графа Толстого: "Одной из величайших государственных задач России является распространение знаний государственного языка среди населения инородных окраин".

(Як бачимо, й сьогодні в Україні це ж самісіньке залишається "одной из величайших государственных задач России". Саме Росії, а відтак уже

й російськомовного населення в Україні; бачимо, як нині в нас так само, як і колись, понад сто років тому, в Туркестані, продовжують невпинно мордувати нас, українців, "одной из величайших государственных задач России", а наші деякі українські "тубільці", в тому числі і в особах нардепів, і не тільки за халати й медалі, а із щирого свого холуйства й продажництва допомагають у здійсненні "одной из величайших государственных задач России").

Цікаво буде й нині довідатися, що генерал Розенбах, призначений на посаду туркестанського генерал-губернатора, влітку 1884 року в Ташкенті скликав секретну (!) комісію, яку зобов'язав обміркувати, що слід зробити в інтелектуальному житті тубільців. Комісія визнала за бажане й корисне, зокрема, поширення російської мови серед населення і викладання загальноосвітніх предметів у надії, що це може служити поступовому інтелектуальному зближенню тубільців з росіянами і вести до ліквідації ставлення до них як до завойовників та іновірців. Було задумано організувати особливі російсько-тубільні школи з двома вчителями, російським і тубільним. Першу російсько-тубільну школу відкрито 19 грудня 1884 року в Ташкенті. Залучення дітей до школи покладено на міську поліцію. Цих дітей поліція знайшла поміж купецтва, яке боялося не догодити поліції. Відкриття школи подавалось як турбота російської влади про потреби населення. Восени наступного року відкрито вже дві школи в Ташкентському повіті. Частину дітей силоміць забрали з різної дрібноти, а частину найняли (!) у бідняків, пообіцявши кожному хлопчикові екіпіровку, а батькам виплачувати 20 — 30 крб. на рік. Гроші, потрібні для найму учнів, місцеве начальство дерло таки ж із населення, причім у значно більших сумах, причім не всім батькам було й заплачено. Власники медалей і халатів, побачивши в цьому ще один канал для здирництва і збагачення, силоміць намагалися відкривати такі школи, а в Петербург летіли переможні реляції, що школи тріщать від місцевого населення. Насправді ж тубільців грабували, їхні діти розбігалися з таких шкіл, а російська адміністрація вдавала, що не ознайомлена зі справжнім станом справ.

І не тільки, звичайно, русифікація силою зброї чи русифікація силоміць нав'язуваної російської мови, чи русифікація адміністративно-бюрократичними заходами, традиційними грабіжництвом і хабарництвом, а й русифікація тотальним страхом усіляких каральних акцій та експедицій. Договорилися і дописалися до необхідності періодично проходити через край "з вогнем і мечем" (!), щоб справляти на напівдиких азіатів належне враження і тримати їх безперервно в клітці того рятівного панічного страху, який вони пережили раніше, в дні переможного вступу російських військ у поступово окуповані тубільні міста.

Ось у якому ряду — в ряду з вогнем і мечем, у ряду з постійним панічним страхом — самою російською адміністрацією, а не тубільцями, розглядалися роль і значення російської мови. Справді, як тут слідом за класиком не вигукнути: "О, великий и могучий русский язык!"

Такою самою великою та могутньою російська мова була не тільки колись, а й тепер, і не лише в Туркестан!, айв Україні. Зброєю — в одному ряду з вогнем і мечем. І коли у вересні 1994 року на засіданні Верховної Ради України оприлюднено депутатський запит 152 нардепів — хай нарешті президент А. Кучма здійснить свою передвиборну обіцянку надати російській мові статус нарівні з державною мовою українською, себто запровадити в Україні дві державні мови, — то чітко бачиш цю моторошну картину, як ці 152 "у халатах і медалях" в ординському шалі й ординському захваті підносять цей смертельний меч на українську мову, і на суверенність України, і на нас із вами.

VII. Знаменитий історик С. Соловйов (1820— 1879) зажив слави, створивши "Историю России с древнейших времен" у двадцяти дев'яти томах. Звісна річ, йому не відмовиш ні в знанні світової історії, ні в знанні історії Росії, ні в знанні ментальності російського народу. І хоч би яким ерудитом він тут виступав, "однак я не можу не сприймати маститого історика як апологета російського месіанства, отих його, месіанства, євразійських нюансів, які тепер посилено реанімуються вже на ґрунті так званого СНД — власне, інших ідей і не міг, і не може сповідувати

патріот як тоді, так і тепер, не можуть гальванізуватись якісь інші ідеї, коли йдеться про збереження імперії.

Для С. Соловйова рух народних мас на схід — визначений долею, продиктований історією; взагалі, обґрунтування цього руху на терени чужих народів десь і не в свідомості, а в позасвідомості, в сфері понаднаціональної містики, це обґрунтування, здається, можна вмістити в таке слово, як "предопределение", але й це слово ні повністю, ні до кінця не пояснить, хіба що туманно окреслить суть того, що говориться і сповідується. Рух на схід історик пояснює природно-географічними обставинами, причому мовить про рух так, як про жорстоку заданість, фатальну необхідність, від якої ніяк не можна ухилитися — як не можна ухилитися індивідууму, котрий волею небес прийшов у світ, від кончої приреченості піти зі світу. Приреченість, котра начебто й не залежить як від окремих індивідуумів, так і від суми всіх індивідуумів, і вони в криваво-оргіастичному історичному акті й святкують цю свою приреченість у ній на рятівний філософський смисл, який — цей смисл — просто не здатні, приречено не здатні побачити за ними й тим більше виправдати (а ще більше — оцінити й пошанувати) всі ті племена, народності й народи, на крові й кістках яких, на сплюндрованій історії яких твориться цей криваво-оргіастичний танок "камаринского мужика".

Природно-географічні фактори продиктували рух на схід!.. Чи не лукавить С. Соловйов й іже з ним, що дотримуються такої думки? Бо ж усякі військові події та звитяги-вікторії на театрі воєнних дій свідчать, що цей рух у різний час розходився начебто концентрично-конвульсивними рухами навколо Москви, тривалий час ці московські конвульсії в напрямку заходу мали дуже послідовний і дуже виразний характер, ось тільки в цих "природно-географічних" умовах московські великі князі та царі-государі зустріли належний опір з боку виразно оформлених найближчих державностей — хай то Литва. Шведчина чи Туреччина, й ці народи зі зрозумілих причин не захотіли визнати цей фатальний рух на свої терени, навпаки — запропонували свій зустрічний рух у східному напрямку, й цей їхній рух чомусь (!) теж зустрів тривалий збройний опір московитів. Так що свій фатально-неминучий рух

московити спрямували за Волгу й за Урал саме тому, що тут не було державних утворень, спроможних чинити належний збройний опір цьому рухові, чому він — такий неминучий! — і зумів реалізуватися і виріс до містичного наповнення: "предопределения" — долі, та ще й... і таке знаходимо в філософських постулатах великодержавного історика... поставило росіян — народ і європейський, і християнський — порівняно з іншими європейськими народами в становище невигідне й незрівнянно гірше. А чому? А тому!.. І тут дуже цікава логічно— смислова псевдоісторична казуїстика, пов'язана з обґрунтуванням цього невмолимого руху, — нехай мені С. Соловйов дарує не вельми поштивий тон.

Мовляв, коли для своїх народів Європа була матір'ю, то Східна Європа для своїх народів була мачухою, а другою їхньою мачухою була сама історія. Отже, дві мачухи, мало не сім мачух, а відомо, яке дитя буває в семи мачух. Уявляєте, якби московитам вдався рух у Західну Європу, тоді б у них не те що однієї мачухи (природно-географічних умов) не було, а й другої мачухи не було, тобто не було б і мачухи-історії, бо ж у Західній Європі вона б десь несподівано зникла, чи що, навіть якби перед цим і існувала протягом століть. Було б замість двох мачух, мабуть, дві матері, — й обом би можна було пошукати генеалогію рідних, бо що-що, а генеалогію московити вміють собі підшукувати!

Але!.. Але ж — історія змусила одне з древніх європейських племен прийняти рух із заходу на схід і заселити ті країни, де природа є мачухою для людини. Але!.. Але ж — "древня російська історія є історія країни, яка колонізується".

Якби-то закінчилася колонізація — та й закінчився період древньої історії. Але ж і недавня, і новітня історія засвідчують, що Росія ніколи не вважала колонізацію довколишніх земель періодом завершеним, отже, її древня історія ніяк не закінчилася й сьогодні, тим більше, коли триває процес деколонізації, і Росія всіляко бореться з цим процесом, як Дон-Кіхот із вітряками, отже, затягуючи процес деколонізації, вона всіляко

підживлює свою древню історію нецивілізованого народу — в часи новітньої історії у спільноті цивілізованих народів.

Що ж, в історії, як стверджує С. Соловйов, "виражається народна самосвідомість", і це справді так для історії — як для безперервного процесу, що є продуктом і постійно твореним результатом цієї народної самосвідомості, котра може бути лише сама собою, вірною своїй природі, і нічим іншим, що суперечило б чи заперечувало б цю природу, й тут украй важливо побачити цю природу в її справжніх особливостях, а не схимерованих візіями засліпленого патріота.

С. Соловйов саме бідністю та одноманітністю природних умов обґрунтовував відсутність осілості в народі — і наявність великої рухомості: "народ начеб перебував у "жидком состоянии". Звичайно, це означає ставити з ніг на голову, бо причини слід шукати не в зовнішніх географічних факторах, а у факторах внутрішніх, які з генофонду нікуди не викинеш — і марне це намагання як учора, так і сьогодні.

Лише пригляньтеся до панорамної картини, розмашисто на-мальованої натхненним істориком, коли він зображує цю начебто вже минулу древню історію, коли на безмежних просторах рухаються величезні маси народу. Якого народу? — запитаєте ви. Та ясно якого: саме того народу, історію якого й пише історик. А по яких це величезних просторах, запитаєте ви, невже Ці простори якісь анонімні, чи безлюдні, й тільки чекають на цю "жидкую массу", яка куди не кинеться, то скрізь для неї "природа-мачуха" й "історія-мачуха"? Та ясно, що не по анонімних і не безлюдних просторах, а по залюднених, які мають споконвіку свої імена — ерзя, комі, чудь, остяки, гиляки, мордва, буряти і т. д, але "жидкая масса" всього цього і не помічає, і не усвідомлює, вона "освоює" і чужі землі, і чужі народи, звершуючи титанічний подвиг, до якого начебто покликана. Еге ж, "а одно освоение Сибири чего стоит", як написав академік Д. Лихачов.

Отже, не наражаючись на гідний опір усіляких там "диких" остяків чи гиляків, оце "жидкое" народонаселення рухається й рухається —

палають ліси, готується вдобрений ґрунт. Гадаєте, стихійні колонізатори зупиняються на досягнутому рубежі? Таж не зупиняються, бо в них немає поняття про досягнутий рубіж, у них є невситиме прагнення наступного рубежа, далі ще наступного, — С. Соловйов пише з добрим знанням справи: тільки хоч трохи праця стає важча — вони знову зриваються в дорогу, бо — всюди простір, усюди готові прийняти його! Готові прийняти, чуєте? Причім манливий простір увесь час не ззаду, а попереду — там, де ще не горіли від їхніх рук ліси, де землю ще не пограбовано, а всілякі дикі племена ще не зґвалтовано, вони ще готові "прийняти", й тут "земельна власність не має ціни". "Населить как можно скорее, перезвать отовсюду людей на пустые места, приманить всякого рода льготами: уйти на новые, лучшие места, на выгоднейшие условия, в более мирный, спокойный край; с другой стороны, — удержать население, возвратить, заставить других не принимать его — вот важные вопросы колонизирующейся страны, вопросы, которые мы встречаем в древней русской истории".

Ось така веремія. Чомусь за такої логіки не хочеться й дивуватись: щойно зайнято "пустые места" — і зразу ж треба переселятися в "более мирный, спокойный край", бо ж хоч стріляйся, а таки виходить, що неспокій та немир'я принесли таки росіяни з собою, то коли переселяться в мирніший і спокійніший край, то знову ж таки разом із собою принесуть свої неспокої та немир'я, і так без кінця, бо вони ж постійно ескалують ці неспокій та немир'я по безмежних просторах. Таки "нельзя уйти от самих себя...", як справедливо зазначив академік Д. Лихачов. (Хоч би як і хоч би ким декларувалося це бажання!).

А ще ж С. Соловйовим сказано, що слов'янський колоніст (треба читати — російський) є "кочевник-земледелец". Можливо, в цьому твердженні й уловлено специфічну суть. Що кочівник — це безсумнівно. А що землероб? А що землероб — то лише якоюсь своєю менш характерною часткою, бо визначальною часткою є таки — кочівник, саме від кочівницької вдачі, а не від землеробської оце непереборне прагнення величезних мас народу, здавалося б, реліктове прагнення, яке у їхньому виконанні і вчора, і сьогодні видається не таким уже

реліктовим. А потім у цьому начебто так влучно й дотепно знайденому С. Соловйовим визначенні "кочевник-земледелец" поєднано докупи взаємозаперечні й взаємовиключні характеристики, ця смислова сув'язь взаємознищувальна, бо за своєю справжньою суттю, за покликом невиправної і непоправної природи — таки кочівник, і тільки кочівник, а землероб — то лише для не так реального іміджу, як для іміджу уявлюваного, бо в цьому "двойственном союзе" кочівник завжди перемагав і перемагає землероба. Кочівники, кочівництво — ось і спосіб народного буття, і понині непогамований рух величезних народних мас, і, на жаль, немає тут ніякої ради.

І, звичайно ж, не природа-мачуха сама собі, ніяка вона не мачуха, а рідна мати, проте сам етнос по відношенню до природи і до своєї постійно твореної історії ставиться так, що начебто в С. Соловйова появляються підстави — як у патріота! — кинути таку наукову заяву, а насправді? А насправді, в самого етносу чомусь атрофовано синівські почуття, він ставиться до природи й до історії як нерозумний пасинок, не усвідомлюючи свого поводження, а при такому його поводженні природа стає його скривдженою ним матір'ю, й історія стає поглумленою ним матір'ю, відтак вони — без вини винуваті, а бути в російських політиків чи історіографів без вини винуватим — це так нам знайомо, це так традиційно!

Зауважуючи цю споконвічну "удалость-разудалость", С. Соловйов не без гіркоти змушений моралізувати: "От такой расходчивости, расплывчатости, привычки уходить при первом неудобстве происходила полуоседлость, отсутствие привязанности к одному месту, что ослабляло нравственную сосредоточенность, приучало к исканию легкого труда, к безрасчетливости, какой-то междоумочной жизни, к жизни день за день".

Важко не згодитися. Звичайно, постійне прагнення постійного руху передбачало й передбачає оце "отсутствие привязанности к одному месту", й ніяк не винувате тут "одно место", себто природа, ніяка вона не мачуха сама собі, вона завжди рідна для своїх дітей, і винувате тут

таки "отсутствие", вдача етносу й окремих його представників, і ніяке реальне "отсутствие" не створить ілюзію "присутствия", навіть — уявімо собі! — якби любе-миле величезне "народонаселение" посунуло таки в Західну Європу, в так звані "изначально выгодные условия", бо ця загарбана чужа природа об'єктивно була б і чужою та мачухою, по-перше, а по— друге, ще й чужою та мачухою в силу суб'єктивної ментальності, бо не втечеш від себе самого, хоч у яку сторону світу кинься.

У В. Короленка є твір "Государевы ямщики", ось із монологу ямщика Микеші: "На белом свете хорошо. За горами хорошо... А мы тут... зачем живем? Пеструю столбу караулим... Пеструю столбу, да серый камень, да темную лесу..." Це — в Сибіру, на річці Лені.

І як тут принагідно не згадати О. Блока, його поему "Скіфи", цю пісню пісень панмонголізму, цей щирий монолог, звернений, зокрема, й до Західної Європи. Ось вибірково:

Мильоны — вас. Нас — тьмы, и тьмы, и тьмы.

Попробуйте, сразитесь с нами!

Да, скифы — мы!

Да, азиаты — мы,

С раскосыми и жадными очами!

Для вас — века, для нас — единый час.

Мы, как послушные холопы,

Держали щит меж двух враждебных рас Монголов и Европы!

Россия — Сфинкс. Ликуя, и скорбя,

И обливаясь черной кровью,

Она глядит, глядит, глядит в тебя

И с ненавистью, и с любовью!..

Мы любим плоть — и вкус ее, и цвет,

И душный, спертый плоти запах...

Виновны ль мы, коль хруснет ваш скелет

В тяжелых, нежных наших лапах?

Написано в 1918 році, коли криваву оргію справляла революція, яка за задумом її вождів Леніна — Троцького мала стати світовою революцією, а якби таки стала, а якби перемогла — уявімо собі й таке! — то "народонаселение" таки б прийшло на обітований Захід у пошуках природи-матері й історії-матері, як писав С. Соловйов, і тоді б звершилося в уже добре знайомий нам спосіб "виправлення" історичного процесу, його "коригування":

...Свирепый гунн

В карманах трупов будет шарить,

Жечь города, и в церковь гнать табун,

И мясо белых братьев жарить!..

А чи не так?! Але чому ж не так, коли інші способи знайти природу-матір і історію-матір не те що не знайомі, а не визнаються, не сприймаються, протипоказані містиці диявольської закодованості.

Да, так любить, как любит наша кровь, Никто из вас давно не любит!

Справді, хіба не любов? Така любов. А от чи така любов може бути взаємною? Різностатевою, так би мовити? Ні, тільки одностатевою, й не просто одностатевою, а ще й любов'ю при повній відсутності партнерів, при одному партнері, і, як відомо, при такій любові ніколи не народжуються діти, потомство і неможливе, і протипоказане...

То як вам отак-то творений "євразійський простір"?! Так званий "євразійський простір", у який тепер хочуть затягнути й Україну, переконуючи, що оцей "євразійський простір" їй мало не рідний, без нього не проживе. Та схаменіться, якщо здатні схаменутися! Бо ж не було для народонаселення, приреченого на "отсутствие привязанности к одному месту", ніякої філософії усього "євразійського простору", ця філософія з'явилась пізніше, коли "жидкость" розтеклася; тримається філософія і тепер, бо "жидкость" хоче замкнутися в розтеклому вигляді, але чому Україна має перейматися вигаданими для утилітарного вжитку "жидкости" фантастичними ідеями як своїми власними, чому знаходяться охочі самі засунути наші голови в хомут нововеликодержавства?

Не так давно в одному з московських видань довелося познайомитися ось із такими думками, щоправда, не дуже новими, але в сьогоднішній ситуації — не позбавленими цікавості й актуальності. Мовляв, нічого аж такого страшного для Росії у татаро-монгольській неволі не було, ген в Англії, по суті, норманське іго триває й понині, а фатальна роль татарів у тому, що вони програли війну Івану Грозному-Лютому, віддали йому Казань, пустили росіян за Волгу, за Урал, відтак для старшого брата й тепер ніяк не закінчиться період екстенсивної економіки. А якби в XVI ст. Литва й Татарія з обох боків разом стримали Росію, то волею-неволею довелося б їй працювати на своїй землі, не

заглядаючи за обрій, і жили б сьогодні росіяни не гірше за інші народи, тож тепер, при розпаді імперії, у Росії є унікальна можливість здійснити необдумано відкинутий сценарій політичного та економічного розвитку.

Як то мовиться, ілюзії "в сослагательном наклонении", які, очевидно, й перебудуть в такому стані, бо ж, стверджує академік Д. Лихачов, "нельзя уйти от самих себя", і навряд чи Росія нині захоче скористатися такою унікальною можливістю самопорятунку, водночас надавши шанс воскреснути й самоврятуватися іншим.

Ще 1839 року М. Гоголь в одному з листів безкомпромісно узагальнив: "Не житье на Руси людям прекрасным. Одни только свиньи там живущи". Упереджене перебільшення генія? Але ж, очевидно, геній мав для такого упередженого перебільшення серйозні підстави.

І. Завалишин у своїй книзі "Описание Западной Сибири", видання 1862 року, писав, що Єрмак трудився мечем і розумом, завойовуючи Сибір. Трудівник! І що, мовляв, цьому великому чоловікові скрізь на площах сибірських слід поставити пам'ятники, а не відбуватися якимось там уже спорудженим жалюгідним обеліском, бо тінь Єрмака вже заждалася на достойне пошанування. На мить уявімо собі всі ці сибірські площі в суцільних пам'ятниках недоброї пам'яті кривавому російському конкістадорові, але ж не тільки в Сибіру, а й на Волзі, а й у Казахстані. І пам'ятники не тільки Єрмакові, а й тіням інших трудівників меча, які не стомлювалися стинати голови всіляким дикунам в ім'я єдиної і неділимої! Та це вже був би не просто якийсь там "географічний факт" (П. Чаадаев), а ще й суцільне кладовище пам'ятників трудівникам меча — на вічний пострах живим тіням тих туземних тіней, котрим і постинали голови натхненні трудівники меча. Браво!

Звичайно, це написав патріот. Російський патріот Іполит Завалишин. Котрий начебто помічає й не помічає, що принесли в Сибір трудівники меча. "Сибирь, по наивному выражению Соликамского летописца, была наполнена присяжными разбойниками, кормящимися властями, т. е. воеводами, комиссарами, приставами, для которых украсть, ограбить,

даже убить человека из-за денег, продать душу за алтын считалось делом обыкновенным... В Сибири все делается на авось, предоставлено слепому случаю... Но до голландцев и англичан мы не доросли... Приходится барахтаться по уши в "авось"... русский народ привык вздыхать ежеминутно о так называемом "добром старом времени", хотя это время не может похвалиться тем, что "легко было тогда жить!" Оставивши в покое кулачные и иные расправы, кнуты и плети, палки и розги, клеймы на лице и на теле, бесправные суды и бесправное судопроизводство, грубость нравов, нелепость обычаев, круговое невежество, животную жизнь об руку со скотом и не выше его, пожалуй, разумом, одним словом, всю тысячелетнюю грязь и кровь этого "доброго старого времени"...

Ось таку цивілізацію принесено в Сибір. І хоч застрелься — став пам'ятники великому завойовнику по всіх сибірських площах. Та хіба ж сама отака невмируща цивілізація і не є нетлінним пам'ятником цьому трудівнику меча і тисячам інших дрібних і великих мечоносців?!

С. Соловйов пише, що, кличучи до себе князів, древні племена зваблювали їх як розмірами землі, так і її багатством. І стверджує, що то була "обширная девственная страна, ожидавшая населения, ожидавшая истории". Здається, я більш-менш докладно проаналізував, чи й справді ця земля на північ, на схід і на південь була така "девственная", а чи там жили "дикуни" й "тубільці", і як то вони справді очікували чужого "народонаселення", і в який спосіб агресивні чужаки скористалися як розмірами завойованої землі, так і загарбаними багатствами, так і життям та історією самих "дикунів" і "тубільців". Вони чекали історії — тільки, виявляється, не своєї! І сьогодні, оглядаючись назад, ми бачимо, якої дочекалися історії. С. Соловйов пише, що "страна не лишилась характера страны колонизирующейся". На жаль, процес колонізації не завершився й сьогодні, ми є його свідками, неспроста ж у російській військовій доктрині, сповідуваній президентом Б. Єльциним, говориться про споконвічні інтереси Роси, які поширюються на всю територію колишнього Радянського Союзу, отже, і на Україну, тобто всіма знана казочка про білого бичка — це і є національний гімн "старшого брата".

VIII. Ці рядки супермонументальної поезії належать поетові Бенедиктову:

Через Алтай,

Бросив локоть на Китай,

Темя вспрыснув океаном,

В Балт ребром,

Плечом в Алтай,

В полюс лбом.

Пятой к Балканам,

Мощный тянется гигант.

А від занепокоєного О. Солженіцина не так давно довідалися, де в цього гіганта міститься й "подбрюшье".

У нас уже забуто літератора-публіциста М. Шелгунова, а колись він був популярний — у минулому столітті. Коли гігант не просто лежав, бо просто лежати — це не для такого гіганта, а справді "тянулся". Куди ж тягнувся? Ще одне з наївних моїх риторичних запитань. Потягнувся — відомо куди! М. Шелгунов просто захлинається від захвату могутнім гігантом, котрий усе тягнеться й тягнеться — і це ж самозрозуміло, це в порядку речей, — забираючи повсюдно все, що тільки можна забрати, і останнім часом, мовляв, "не без некоторого упования гигант стал кидать свои взоры и за пределы Черного моря".

У своїй книзі "Очерки русской жизни", С.-Петербург, видання 1895 року, М. Шелгунов сповідує ті самісінькі, що у С. Соловйова, ідеї природи-мачухи, історії-мачухи та ідею фатально нестримного руху "народонаселення": "географічний факт" ніяк не хоче залишатися "географічним фактом", не усвідомлюючи, що і за Чорним морем, куди кидає захланні погляди, теж зоставатиметься "географічним фактом" — і нічим більше: бо так роковано небесами.

М. Шелгунов — романтик і співець цього фатуму, так само як і С. Соловйов та іже з ними. Величава помпезність у візіях забутого літератора, і, приписуючи всім великоросам патріотизм особистого самолюбства, отже, очевидно, й самому собі, він водночас щиро похваляється ще й своїм великодержавницьким патріотизмом. Він цілком справедливо пише, що у великоросів дуже СИЛЬНИЙ культ особи, у них у крові неодмінно стояти перед ким-небудь на колінах або ж вимагати, щоб стояли на колінах перед ними. Тобто це та "безодня" в крові, котра завжди зостається рабською, але для свого енергетичного підживлення постійно потребує чужої крові, цей немеркнучий вампіризм обов'язково прагне інших перетворити на своїх рабів. При цьому історик змушений зізнатися: що ж стосується совісті й честі, то ці поняття не те що в них не існують, але вони перебувають поки що в стані "неповного розвитку". Але ж — величава помпезність візій літератора-патріота! Процитую вибірково, більш-менш дослівно... Життя відкочується з півночі на південь. (А не на захід, бо тут цьому життю дають по фізіономії, і не тільки ж на схід, куди хочеться — не хочеться). Життя тут створює нові центри, колонізує пустелі, рветься на простір, прагне звільнитися від будь-яких пут і скластися за якимось новим, гігантським масштабом, який у внутрішній Росії не тільки не бачений, а й неможливий. Якщо й далі так піде, то на півдні й південному сході виникне ще небувала промислова Росія. Так, життя відкочується від російської негостинної і холодної Півночі, від її непродуктивних тундр і боліт, які вимагають неймовірних зусиль, щоб обернути їх на джерела такого-сякого людського існування. Тільки тепер, через тисячу років, Росія, витиснена (?) на суглинки і пустелі Сибіру (?), знаходить справжнє своє культурне місце на благодатному півдні й на берегах Чорного моря, до

якого з усіх сил пробивався ще Петро Великий... Росія, цей гігант, який ледве виходить з пелюшок, про майбутній розвиток якого ми тепер не можемо скласти й найменшого поняття, повинна скласти собі інше життя, і ніяка сила (?) не стане впоперек цьому стихійному (!) руху і йому не завадить... Створить собі й нові центри. Теперішні центри створені чисто штучно (!), з нужди-принуки (!), як Петербург або, хоч і виникли шляхом і більш природного розвитку, як Москва, але дуже віддалені від окраїн (!), щоб нове життя, яке складається на Мургабі, на Амудар'ї, на Кавказі, на берегах Чорного моря, стало б шукати в них своєї опори, — зблякнуть, втратять своє провідне значення і затуляться іншими, розвинутішими центрами. Географічна карта майбутньої Росії, безумовно, буде зовсім не схожа на карту Росії теперішньої... Пересування часток, які прагнуть створити новий лад... Тяжіння, яке виявляє Росія по відношенню до сил, що лежать поза нею, виражається в різних формах еміграції і міграції. (Зокрема це й про Україну!) Іншою ж схожою силою, що насувається, збирається бути Кавказ і наша нова азіатська окраїна. Амудар'я — наш Ніл (!). Так, російське життя виходить уже зі свого історичного закостеніння, прагнення вирватися зі стиснутого регіону московського періоду та із закупореної московської тісняви проривається не тільки помітним, а й широким потоком. І в цьому русі до простору, ДО кращих умов існування, русі традиційному, який почався не сьогодні, однаково злилися і зусилля держави, яка робила все нові й нові приєднання, і зусилля народу, який постійно шукав виходу до окраїн. (Ох це захланне мислення філософією незчисленних "окраїн", а не тільки "окраїною" Україною!). Тепер ми маємо можливість спостерігати уже навіч наслідки цього несвідомого (!) стихійного (!) прагнення до простору і волі. (Тобто загарбання чужих земель і поневолення інших народів — це і є благословенні для великоросів і простір, і воля, іншого уявлення про простір і волю не дано, а не те що атрофовано!). Мова лиш про той історичний рух, який перед нашими очима вже настільки встановився і визначився, що ми можемо бачити й розуміти, як новонароджуване нове життя готує Росії, з нестримною силою, нову історію, нову долю, нову світову роль, коли на вільний російський народ і на його вільний труд уже цілком зійде благословення Боже. Не хочеться малювати картини наших

переселенських бід, які з року в рік не тільки не слабнуть, а й ширяться та ростуть. Великий же повинен бути цей невмираючий інстинкт самозбереження, велика ж його живучість у народі, великі й причини, які піднімають його до такої напруги, що наш народ, загалом тверезомислячий і практичний, доходить до очумілого стану і бреде-марить навіч про якісь кисільні береги і білу Арапію.

Страх як цікаво читається і вписується забутий літератор М. Шелгунов у контекст нашого дня. Хіба ж не солодкозвучна сирена російського шовінізму, який і не вважає себе шовінізмом, бо йому не дано таке самоусвідомлення? О, ця пісня пісень "невмираючого інстинкту", виявляється, самозбереження, коли про такий самий "невмираючий інстинкт" самозбереження завойованих та окупованих не думається, й смішно уявити, щоб думалося, бо ж не дано. Національна гордість — де від неї подінешся, але ж спробуйте осягнути пафос цієї національної гордості у М. Шелгунова: в цій ширині, в цьому просторі, в цій можливості вибору собі місця (!) є, мабуть, що-небудь дуже привабливе, бо наша національна гордість ґрунтується в основному на тому, що ми дуже великі. Але, зрозуміло, тут не у величині справа, а в несвідомому (а, можливо, свідомому) сподіванні того майбутнього, яке створить нам наша просторовість, коли мине епоха "збирання земель".

Хочеться запитати в М. Шелгунова: сьогодні ця епоха "збирання земель" минула чи не минула? Чи для Росії епоха "збирання земель" — вічний стан, і хоч скільки збирай, годуючи свою національну гордість, а все мало й мало, бо національна гордість хоче ще й ще. Ось яка вона загадкова національна гордість!..

Для якої чомусь у природі не існує чужої національної гордості, котру неодмінно слід розтоптати...

Манять чужі простори, бо рідна земля — це мачуха. То що — міняють матір? Але й загарбана чужа земля неминуче для них стає мачухою. То що — не тільки своя земля винувата, а й чужа земля винувата?.. Історія — мачуха, отож треба творити нову справжню історію, історію-матір.

Створили. То що — сьогоднішня історія вже нарешті знайдена матір? Коли дивишся на цю сьогоднішню історію, самими ж створену, то вона ще більше видається мачухою. То хто чи що нарешті винуваті?!

М. Шелгунов пише, що ця жадоба чужої землі — буквально в кожному, й ніяка чужа земля не чужа, просто великорос ще не рушив тяжким походом до неї, ще не дійшов, а рушив і дійшов — то й підтвердив, що таки його. Забутий нині літератор намагається усвідомити й свою причетність до творення міфу, причетність "вверху стоящих, как город на горе". Вони ж бо теж вірять у кисільні береги і манять уяву народу казочками про білу Аралію. Такою казочкою про "білу Арапію", де обіцяли народу влаштувати Ельдорадо, тривалий час був славетний Амур. "На Амур, на Амур! — пролунав клич. — На Амурі щастя". І поплуганився на Амур сільський люд, попер російський мужик. Але й Амур не догодив — ґрунт промерзлий, клімат суворий, різкі перепади температури, а кращі землі вже зайнято. Знову знайшли не землю— матір, а землю-мачуху, відтак й історію-мачуху. Як не щастить — то не щастить, ото вже талан!

Над цим своєрідним таланом М. Шелгунов замислюється. "И теперь Россия, если б она занялась, как следует, развитием своих умственных средств и производительных источников, могла бы быть и во сто раз умнее, и во сто раз богаче. Но пока, видно, не пришла еще пора для развития умственного, и настолько еще не пришла, что у нас есть влиятельная часть общественного мнения, находящая умственность вредною для России... Не в обиду русской цивилизации... Мы сами (великороссы) в качестве молодой культурной силы еще ленимся и живем пока тоже только будущим". Тут мало не після кожного слова хочеться ставити знак оклику: "вредность умствования для России", "живем пока тоже только будущим"! Отже, майбутньою історією-матір'ю, неодмінно твореною на землі-матері... та чомусь постійно нема як одного, так і другого.

Національна футурологія на марші! І, як завжди, ця футурологія озброєна до зубів, бо як же: на марші — й не до зубів, інакше й не підеш ніяким маршем...

Вірячи в розвиток Росії, О. Герцен зізнавався: "...опускались руки, и мы останавливались, исполненные ужаса и печали, перед уродливым, капризным сфинксом рурского развития". Невмирущий сфінкс!.. Невже академік Д. Лихачов сподівається, що сфінкс перестане бути сфінксом? Власне, це запитання не до сфінкса, це запитання самого сфінкса, а На його запитання немає відповідей.

IX. "Есть в нашем русском православном огромном царстве небольшая благодатная землица, так небольшая, что может вместить в себе по крайней мере четыре немецких царства и Францию в придачу. А обитают в этой небольшой землице разноязычные народы и, между прочим, народ русский и самый православный. И этот-то народ русский не пашет и не сеет совершенно ничего, окроме дынь и арбузов, а хлеб ест белый, пшеничный, называемый по-ихнему калачи, и воспевает свою славную реку, называя ее кормилицей своей, золотым дном с берегами серебряными.

Грустно видеть грязь и нищету на земле скудной, бесплодной, где человек борется с неблагодатной почвой и падает, наконец, изнеможенный, под тяжестью труда и нищеты. Грустно! невыразимо грустно!

Каково ж видеть ту же самую безобразную нищету в стране, текущей млеком и медом, как, например, в этой землице благодатной? Отвратительно! А еще отвратительнее встретить между этой ленивой нищеты обилие и при обилии отвратительную грязь и невежество!"

Вгадали автора розлогої цитата? Тарас Шевченко. Повість "Варнак". Кобзар не власною волею побував у краю, про який пише. Ось таку "білу Арапію" він побачив.

Річ у тім, що будь-яку "білу Арапію" з фатальною неминучістю будь-коли перетворювано ось на таку російську "білу Арапію", на таку — й не інакшу, й містична історія — це неодмінно російська "біла Арапія" — така й не інакша.

Д. Лихачов: "Нельзя уйти от самих себя..." А хочеться, по-справжньому хочеться. Правду сказав поет: "Умом Россию не понять, аршином общим не измерить". А жаль. "В Россию можно только верить". Вірити? Але ж вона всім довела, й самій собі довела, що вірити в неї не можна. На превеликий жаль.

1994

ОРГІЯ, АБО Ж ЕФЕКТ МУХОМОРА

І. Хмільні напої на Русі — з сивої давнини, з ритуалів і традицій, з державної і побутової атрибутики. П'яним ритуалам, цим хмільним традиціям, цій нетверезій атрибутиці вірно служили, били та били поклони скляному божкові, — й ревне поклоніння невситимому й завжди спраглому божкові, що спільно зі своїми вірниками складало нерозривну двоєдину суть, багато додає до характеристики й розуміня "безодні" (Ф. Достоєвський) народної душі.

Іноземці, що прибували в Московію, неминуче мали прилучитися до цього ритуалу, пошанувати традиції, "возалкати" з чаші звичаїв. Венеційський посол Амброджо Контаріні (був у Москві в 1476— 1477 роках) розповідає про аудієнцію у великого князя Івана III. Після необхідних протокольних пошанувань йому піднесено велику срібну чашу, повну медового напою, і сказано, що государ наказує осушити її всю і дарує йому цю чашу. Такого звичаю, мовляв, дотримуються тільки в тих випадках, коли хочуть виявити вищу честь послу або ж кому іншому. Одначе йому було важко випити таку кількість — адже там було дуже багато напою! Випив лише четверту частину, а його величність, помітивши, що венецієць випити більше не годен, і наперед знаючи про

це його невміння, повелів узяти в нього чашу — і вже порожню повернути йому.

Хитрий венеціець легко відбувся. С. Герберпггейн розповідає, що під час першого посольського строку в Москві інколи вони у государя Василя III Івановича "обідали навіть упритул до першої години ночі". На прийомах подавали різні напої — мальвазію, грецьке вино й навіть всілякі меди. Государ на знак особливої своєї милості пригощав послів зі своєї чаші. Посол від Габсбургів зазначає, що взагалі на розв'язання сумнівних справ чи на пиятику вони витрачають цілий день і розходяться тільки з настанням темряви. Після високих аудієнцій іноземних послів супроводжувано до гостиних дворів, і цей чиновний супровід заявляє, що йому доручено зостатися й повеселити послів. Приносять срібні чаші й багато посудин, кожна з певним напоєм, і всі стараються, щоб "зробити послів п'яними, а вони прекрасно вміють запрошувати людей до пиятики, і, коли в них нема іншого приводу до випивки, вони починають нарешті пити за здоров'я цесаря, брата його, государя і нарешті за благополуччя тих, хто, на їхню думку, наділений якимись чеснотами та почестями..." І т. д.

А ось проводжають із Москви до Персії голштинця Адама Олеарія — це вже друга чверть XVII століття. Гофмейстер Борис Іванович Морозов супроводжує по річці Москві у маленькому човні, далі пересідає у великий до іноземних послів і п'є з нашими дворянами майже до ранку, після чого він, зі сльозами на очах, сповнений любові й вина, попрощався з ними.

В Адама Олеарія, дипломатичного представника німецького князівства Голштинія у Росії, в його "Описі подорожі в Московію" (цей опис зажив колись заслуженої популярності) знаходимо, що монастирські служки "охоче дають себе пригостити добрим друзям, так що інколи доводиться везти їх п'яними з домівок у монастир", що "серед простого народу кращими ліками є... горілка і часник". Звичайно, так лікувалися ще до приїзду в 1633 році спостережливого й переконаного протестанта Олеарія — так лікуються й тепер. Чи раніше в Росії (а не

тільки, скажімо, в часи Андропова чи Горбачова) велася так звана антиалкогольна боротьба? Адам Олеарій засвідчує, що велася. Він сам бачив 24 вересня 1634 року публічну екзекуцію, застосовану до порушників указу великого князя продавати тютюн і горілку. Оголених, їх нещадно били канчуками, які різали, наче ножі, і після кожного удару рясно бризкала кров. Кількох забили на смерть. Торговцям горілкою на шиї прив'язали пляшки, зв'язали руки по двоє, далі з побоями вигнали з города, потім знову пригнали до Кремля".

Варварська боротьба, варварські методи — як у тодішні, так і в недавні часи, їхня ефективність не те що нульова, а завжди з історично відчутним знаком мінус, ще одна вражаюче колоритна картина отієї зафіксованої Ф. Достоєвським "безодні" російського менталітету, від якої ніколи й нікуди не подітися, бо так судилося, бо така не зовсім і загадкова містика психіки, чиї параметри начебто не піддаються визначенню, та як же не піддаються, коли піддаються, хіба що не дуже в приємних конкретних характеристиках.

II. Церковний собор, скликаний у 1551 році, знано як Стоглавий, а його сто остаточних рішень пойменовано "Стоглавом". На соборі цар Іван IV питав, а церковники відповідали. Прозвучав царський докір, що йдуть у монастир, "чтобы всегда бражничать". Невидимий зелений змій весь час літав на Стоглавому.

Говорилося не про те, що слугам Божим не можна пити, — осуджувалося зловживання. Мовляв, з давніх-давен монасі шанували хмільні напої, славлячи Вседержителя, пили розумно — одну чашу, дві чаші, три чаші, бо знали міру, а теперки по обителях монасі не знають ніякої міри: "аще имеем питие пьянственное, не можем воздержатися, но пием до пьянства". Собор заборонив "гаряче вино" (горілку), дозволив виноградні вина. Було ухвалено, щоб церковнослужителі "не билися и не лаялися и не сквернословили и пияни бы в церковь а во святой олтарь не входили, и до кровопролития не билися", бо ж Стоглавому було відомо, що церковнослужителі "в церкви всегда пьяни

и без страха стоят и бранятся и всякие речи неподобные всегда изо уст их исходят", "в церквах бьются и дерутся промеж себя".

Хто ж тоді чи тепер осмілився б сказати, що Стоглавий собор 1551 року — це криве дзеркало, в якому упереджено відображено колективну парсуну релігійної братії? Відомо ж бо: "неча на зеркало пенять, коли рожа крива".

Цар Іван IV на Стоглавому говорив: "Старец на лесу келью поставит или церковь срубит да пойдет по миру с иконой просити на сооружение. У меня земли и руги просит. А что собрав, то пропьет". Не думається, що хворобливо підозріливий цар перебільшує, видаючи поодинокий випадок за повальне явище: мабуть, незчисленна кількість подібних випадків і творила явище, інакше б самодержець не говорив про це на соборі.

Відомо, що в Олександрівській слободі, яку можна вважати за царську резиденцію, було створено — зі складу опричників — братство монахів, так званий опричницький монастир. За свідченням іноземців, тут "каждому подается еда и питье, очень дорогое и состоящее из вина и меда". Братчики-опричники зловживали всерйоз, до знемоги. У натхненно-екзальтованих зловживаннях Іван IV не пас задніх. Після зловживань — екстаз і екзальтація знеможливих богослужінь. За свідченням тих самих іноземців: "Все, что ему приходило в голову, одного убить, другого сжечь, приказывает он в церкви". З церкви государ ходив у катівню, з катівні — знову повертався в церкву. "И есть свидетельства, что никогда не выглядит он более веселым и не беседует более весело, чем тогда, когда он присутствует при мучениях и пытках до восьми часов".

Під час хмільного застілля цар — о, ця знаменита широчінь російської вдачі, безмежність загадкового російського характеру – міг собі дозволити й ось такий веселий жарт: "у нападі буйних веселощів Іван IV облив якогось опричника вогненними щами і, милосердний, — щоб полегшити страждання бідоласі, який конав від опіків, — заколов

його ножем, і тим часом молодецьке застілля тривало... А ще володар втішався й іншими забавами, поміж яких особливо шанував таку: людину, яка підлягала осуду, зашивали в ведмежу шкуру — й цькували собачою зграєю до смерті".

(У своїх відомих "Записках про московитські справи" С. Герберпггейн так писав про його діда, великого князя Івана ПІ: "Во время обеда он по большей части до такой степени предавался опьянению, что его одолевал сон, причем все приглашенные были меж тем поражены страхом и молчали... для женщин он был до такой степени грозен, что если какая из них случайно попадалась навстречу, то от взгляда его только что не лишалась жизни").

У січні 1570 року, увійшовши каральним походом у Новгород, Грозний відбув богослужіння в соборі Софії, потім — урочистий обід у палатах архімандрита, де Іван IV разом з опричниками добре набив утробу, та добре захмелив мізки, та й скомандував своїм головорізам: "Гайда!" — і почалася вікопомна новгородська різня... Ох уже ця загадкова душа, яка, бачте, й не накинеться на іншу, не менш загадкову душу, поки не помолиться та не поб'є поклони в святому храмі, а потім ще ж і нажереться в гостях душа хазяйської дармовинки, а вже далі, на десерт, і подавай її вурдалачому єству ще й гарячої братньої крові з перетятого горла, а потім вона знов, стражденна, проситься до святого храму, щоб там ревно молитися й бити земні поклони, о, загадкова душа — що царська, що холопська!

А хіба на схилі свого віку цар-параноїк Іван не каявся у гріхах? Каявся, бо ж добре усвідомлював, що його життя — це не тільки постійні нічні оргії з непомірними питтям, жертям та вбивствами, а й життя його — це безумна кривава оргія; усвідомлював, що винен в "обьядении и пьянстве", а також в "убивстве", "душею осквернен", "разумом растлен и скотен умом", "Каинового убийство прошед", відзначився "граблением несытного богатства". Та, мабуть, не всі гріхи можна було відпустити цареві, то сказано йому було ходити до храму Божого, і збудували йому на Кремлівській стіні навпроти входу до храму Василя Блаженного

невеличку "башенку", сидячи в якій, і слухав порфироносний прихожанин богослужіння. На схилі ж свого віку він навіть хотів не те що втекти, а виїхати — як політичний емігрант — до Англії, мав з цього приводу таємні перемови з англійською королевою Єлизаветою. Та чи можна втекти від скоєного, від Росії? Він би скоєне і Росію носив би з собою і в Англії. Не можна емігрувати від самого себе.

Життя Івана IV — таки як нічна безумна й п'яна оргія. Помер він — як на теперішні мірки — доволі молодим: лише 54 роки. Жив — як пив, і пив — як жив. При ньому царство-государство було як велика п'яна обитель, а не якісь там окремі п'яні обителі, а не якийсь там один Звенигородський Савво-Сторожевський монастир, який він красномовно бичував: "А на Сторожех до чего допили! Тово и затворити монастиря некому, по трапезе трава растет". Хіба ж не без знання реальної дійсності, хіба ж не без щирого таланту сказано: "по трапезе трава растет!" І це батькував він, п'яний маньяк — настоятель великої п'яної обителі-Русі, котрий, як уже згадувалося, хворобливо каючись перед безоднею небуття і все ж таки по-християнському сподіваючись на порятунок душі, і сам себе бичував, будучи винним в "обьядении и пьянстве"... Помер, а від усієї історії Росії таке враження — наче то впродовж століть тривало й тривало терористичне правління Грозного-Лютого, що то історія з одного, здавалося б, неправдоподібного моноліту, ото хіба що невідомо, з якої причини мінялися імена правителів-самодержавців, які камуфлювалися то перуками, то кринолінами, то клинцюватими борідками, то френчами.

"Слово про Хміль" Кирила, філософа словенського, існує в давньоруській літературі давно, поміж інших "слів" ("Слово про рахманів", "Слово про погибель Руської землі", "Слово про князів" і т. д.). Можна сказати, що це монолог непоборного Хмелю — до всіх і завжди, хоч, звичайно, це "слово" проголошувалося в конкретний час до конкретних людей. У своєму монолозі Хміль звертається до священиків, до князів, до бояр, до слуг, до купців, до багатих, до бідних, жінкам також радить — не водитися з ним, бо він сильніший від усіх плодів на землі, бо він від племені великого і багаторідного, мати ж його — Богом

створена. Хміль застерігає — п'янство князям та боярам землю спустошує, а людей достойних і вільних та майстрів у рабство повертає, а якщо хто п'яний помре, то сам собі ворог і вбивця, і причастя його ненависне Богу.

Звучав та звучить вічний і справедливий монолог Хмеля, і цей монолог виголошують не тільки непитущі, а й питущі, причім, цілком можливо, питущі проголошують ще з більшим пафосом та знанням справи, бо ж садомазохістська хіть трохи посамобичуватися, щоб потім — еге ж, очищеному! — знову впасти у блуд п'янства, а далі — знову в блуд самобичування, і т. д., а все те — загадкова душа, що ніяк її не впросиш і не вблагаєш, не навернеш на путь істини ні заклинаннями, ні молитвами, ні такими от химерно своєрідними очищеннями.

Як то мовиться, говори хоч до гори!.. Оце по-нашому "говори хоч до гори" цікаво потрактовано як акт самоусвідомлення в "Братах Карамазових" Ф. Достоєвського. А саме — у обвинувальній промові прокурора Іполита Кириловича на судовому процесі. Зокрема: "Платить мы ужасно не любим, зато получать очень любим, и это во всем. О, дайте, дайте нам всевозможные блага жизни (именно всевозможные, дешевле не помиримся) и особенно не препятствуйте нашему нраву ни в чем, и тогда и мы докажем, что можем быть хороши и прекрасны. Мы не подлы, нет, но, однако же, подавайте нам денег, больше, больше, как можно больше денег, и вы увидите, как великодушно, с каким презрением к презренному металлу мы разбросаем их в одну ночь в безудержном кутеже... мы натуры широкие, карамазовские — я ведь к тому и веду, — способные вмещать всевозможные противоположности, и разом созерцать обе бездны, бездну над нами, бездну высших идеалов, и бездну под нами, бездну самого низшего и зловонного падения. Вспомните блестящую мысль, высказанную давеча молодым наблюдателем, глубоко и близко созерцавшим всю семью Карамазовых, господином Ракитиным: "Ощущение низости падения так же необходимо этим разнузданным, безудержным натурам, как и ощущение высшего благородства", — и это правда: именно им нужна эта неестественая смесь постоянно и беспрерывно. Две бездны, две

бездны, господа, в один и тот же момент — без этого мы несчастны и неудовлетворены, существование наше неполно. Мы широки, широки, как вся наша матушка Россия, мы все вместим и со всем уживемся!"

Одкровення Іполита Кириловича близькі до істини, вони близькі до одкровень самого Ф. Достоєвського — і в тому, що стосується "безодні". Волею невситимої долі ми маємо давню й невдячну можливість судити про цю російську "безодню" не збоку, послуговуючись умовиводами сторонніх спостерігачів, а таки з "безодні", яку нам даровано з ласки старшого брата — русифікатора, хоч ми туди начебто не просилися, а тепер не просимося тим паче. І як то ведеться в цій самій "безодні", ми добре знаємо, і, звичайно ж, не хотіли б знати, нам і своїх проваль у своєму менталітеті вистачає, самі собі ради не дамо, а тут іще оці чужі постійно діючі вакууми у стосунках між етносами, а тут іще торрічелеві пустоти в міждержавних зв'язках, а тут іще чужі космічні чорні діри, що зі смертельною невідворотністю затягують споконвічно витворений лад нашої душі!.. Як то впливає на нас, як то позначається на нас московсько-російська "бездна высших идеалов" — судити вкрай важко, бо їх, здавалося б, нами не помічалося, й, очевидно, ця "бездна высших идеалов" нам як не загрожувала, так і не загрожує, отож нам, ясна річ, так і не вдасться звідати вкрай запаморочливих і таких необхідних для самоствердження російського менталітету польотів поміж "безднами", а нам, з усього видно, судилося звідати лиш одну московсько-російську "бездну самого низшего и зловонного падения", але ж такі обставини прирікають і нас — помимо нашої волі та бажань — на співіснування з речами страхітливими, на прищеплення нам дії чужого наркотичного зілля, на необхідність існування в убивчих міазмах: "ощущение низости падения так же необходимо... нужна эта неестественная смесь постоянно и беспрерывно".

Гаразд хай так, вам це потрібно — це ваша проблема. Але навіщо всі ці "бездны" здалися нам чи будь-яким іншим народам теперішнього так званого СНД? Хай Господь порятує нас, хай Господь порятує всіх, хай Господь порятує і вас, хоч і інтелігент-патріот з усією академічною

гіркою (?) обізнаністю й заявив, що "нельзя уйти от самих себя...". Не можна — й водночас, здається, не треба, що ж діяти, як порятуватись?

Іполит Кирилович знав, що казав: "Платить мы ужасно не любим, и это во всем". І хоч би яке усвідомлення необхідності розплатитися за векселями в різні історичні моменти навідувало бодай окремі голови в родині "старшого" брата, але ж — не розплачувався ніхто й розплачуватися не хоче. Бо не в природі. Бо якби розплачувалися, то вже була б інша природа, перед якою проблема розплачуватися ніколи б не поставала в такій нерозв'язній формі, нерозв'язній — бо ж не в особливостях національного характеру.

"...и это во всем".

А хто ж заперечує?!

"Кутеж"... як то мовиться, в "Братьях Карамазовых".

ЦІ. В славнозвісну Волгу впадає річка Сура, у Сури є притока П'яна — це південніше Нижнього Новгорода. В Симеонівському літописі збереглася розповідь про побоїсько на річці П'яні. Власне, йдеться про 1377 рік, про сутичку російських оружних сил з ординцями. Віддамо належне хоробрості московитів, але в "Повісті про побоїсько на річці П'яні" мовиться не так про їхню хоробрість, як про інше. Царевич на ім'я Араїшіа перейшов із Синьої Орди за Волгу, замисливши похід на Нижній Новгород. Великий князь володимирський і московський Дмитро Іванович (від же після Куликовської битви Дмитро Донськой) послав проти ворогів рать володимирську, переяславську, юр'євську, муромську, ярославську. "И собралось великое войско, и пошли они за реку за Пьяну. И пришла к ним весть о том, что царевич Арапша на Волчьей Воде. Они же повели себя беспечно, не помышляя об опасности: одни — доспехи свои на телеги сложили, а другие — держали их во вьюках, у иных сулицы оставались не насаженными на древко, а щиты и копья не приготовлены к бою были. А ездили все,

расстегнув застежки и одежды с плеч спустив, разопрев от жары, ибо стояло знойное время. А если находили по зажитьям мед или пиво, то пили без меры, и напивались допьяна, и ездили пьяными. Поистине — за Пьяною пьяные! А старейшины, и князья, и бояре старшие, и вельможи, и воеводы, те все разъехались, чтобы поохотиться, утеху себе устроили, словно они дома у себя были".

Цю розкішну розлогу цитату з Симеонівського літопису наведено з тією лише метою, що літописна розповідь органічно лягає у контекст розмови про російський національний характер. Тут усі деталі, всі подробиці точні й правдиві, тут мальовничі штрихи до народного портрета, тут діагнози-присуди, що цілковито виявляють так звану душу, котра, очевидно, ніяк не є загадковою душею, а лише здається загадковою в силу своєї алогічності й абсурдності (бо ж і "беспечная", як справедливо зазначає патріот-академік Д. Лихачов). Але ж тут коронною деталлю, котра насправді є не такою вже й деталлю, навіть з епітетом — коронна, є оце відчайдушно-молодецьке, що не осягається глуздом і виходить за межі будь-якого глузду: "пили без меры"!

Звичайно ж, "поганые князья мордовские подвели тайно рать татарскую из Мамаевой Орды на князей наших". Зав'язався бій, у якому "великое войско" не змогло чинити опір, вдалося до втечі. У річці П'яні потонув князь Іван — син Дмитра Донського.

Татари перемогли, вчинили страхітливі розбої та погроми, взяли Нижній Новгород, тут "людей перебили, а город весь, и церкви, и монастыри сожгли, и сгорело тогда в городе тридцять две церкви", а волості спалювали, "и бесчисленное количество женщин, и детей, и девиц повели в полон".

Аж надмірно широка та безтурботна російська душа — чи не від цієї безтурботності й широти страждає вона дуже часто значно більше, ніж від підступності своїх явних, а то й вигаданих супротивників? Та й коли вже виходити на новий щабель відвертості, то загадкова російська душа ні від кого так не страждає, як сама від себе, що чи не всі її болі та

страждання йдуть таки від себе самої; в ній таки криються, в ній зосереджені, її колотять, споконвічно прирікаючи на страждання, і як тут зарадити справі, як порятуватися, як вирватися з зачарованого кола — й чи можливо вирватися, чи доцільно так запитувати? Як то в геніального українця Гоголя, який зачудовано торопів, намагаючись збагнути незбагненне: "Русь, дай ответ!.. Не дает ответа..." Здавалося б, не душа, а якась посейбічна скарбниця потойбічної містики (а яка й чия душа не є містичною скарбницею?), здавалося б, у всіх своїх індивідуальних вираженнях вона ірреальна й ірраціональна (а яка й душа не ірреальна й не ірраціональна?).

До речі, з повісті про Мамаєве побоїсько довідуємося, що звістка про наближення незчисленних ординських сил заскочила великого князя Дмитра Івановича під час пиру, коли він пив чашу за свого брата Володимира Андрійовича.

IV. В "Описании земли Камчатка, сочиненном Степаном Крашенинниковым", видання 1755 року, знаходимо розповідь про камчадалів. Як вони зловживали мухоморами, "...мочат его в кипрейном сусле, и пьют оное сусло, или и сухие грибы, свернув трубкою, целиком глотают, который способ в большем употреблении". Поміркуване вживання — чотири гриби, чи й менше, а для повного оп'яніння їли до десяти грибів. Перша й значна прикмета, що мухомор діймає, це "дергание членов", яке наступає десь через годину, й тоді п'яні марять, як в огневиці-лихоманці. їм увижаються жахливі видива або ж веселі — залежно від темпераменту: одні скачуть, другі танцюють, треті плачуть, кого переймають великі страхи, кому шпарка видається дверима, хто і ложку води має за море. Вдарені меншою дозою відчувають легкість, бадьорість, веселість, відвагу. Вважалося, що всі ці аномалії — за наказом мухомора. Якби за п'яними не було ніякого нагляду, вони б наклали на себе руки. Хтось там розпоров собі живіт, а хтось роздушив яйця — й помер. П'яному від мухомора не давали мочитися на долівку, підставляли посуд, сечу його випивали — й так само казилися, як і ті, що їли гриби.

Отже, "тубільці" вміли довести себе до кондиції на місцевому матеріалі, вдаючись до своїх традицій. Проте росіяни, звичайно, принесли й свої традиції, і їхньою зброєю теж заходилися русифікувати край. С. Крашенінніков свідчить: "Что касается до питья, то камчадалы не знали кроме воды до самого свого покорения: для веселья пивали они мухомор, в воде настоянный... а ныне пьют и вино, как и тамошние жители, и со всем на нем пропиваются". Значить, цивілізація алкоголю разом з російською експансією повинна була прийти — й цивілізація алкоголю таки неминуче прийшла до всіх "народів Росії" — хай то "малі народи" Сходу чи Півночі; хай то "дикуни" Півдня, а насправді — багатовікові мусульманські цивілізації, хай там язичництво чи буддизм.

У 1913 році В. Налівкін у нарисі "Туземцы раньше и теперь", пишучи про Туркестан, про колонізацію краю та примусову русифікацію місцевого населення, зокрема, зупиняється на такому аспекті. Відомо, що згідно із законами шаріату вживання алкоголю переслідувалося й осуджувалося, але ж — у край прийшли росіяни! В. Налівкін пише, що п'янство серед тубільного населення стало доходити до неймовірних розмірів. У святкові дні не можна було вийти на вулицю, не наштовхуючись майже щохвилинно на п'яних і підпилих тубільців, що носилися по російських і тубільних містах, розвалившись у звозчицьких екіпажах, з голосними й не завжди пристойними піснями, очевидно, наслідуючи російських п'яних майстрових та солдатів. Ті самі п'яні валялися на лавках міських бульварів. Повсюдно посилювалося злодійство, торгові обмани і загальна, так би мовити, розпуста... Люд, який недавно голосно вітав свободу вживання гарячих напоїв, уволю накуражившись, перебував у стані тієї вибитості з колії, того морального похмілля і невдоволення самим собою, за якого достатньо одного вмілого окрику для того, щоб погнати це стадо в будь-якому напрямку.

Як результат тотального оп'яніння — атрофовано розум, волю, національну гідність, як результат — людське стадо, яке можна гнати будь-куди й будь-якими засобами, бо це людське стадо вже не здатне відібрати батога чи канчука для власного поганяння.

М. Шелгунов у книзі "Очерки русской жизни", видання 1895 року, пишучи про російську колонізацію Кавказу, не може не помітити того самого, що й В. Налівкін у Туркестані. "Являясь на Кавказ в качестве культурной силы, русский вносил и свой обиход, и свои привычки, и свои деревенские и общественные порядки. Кабатчик, поэтому, должен быть играть на новом месте важную роль и выдвигаться в качестве первого пионера русской цивилизации. Вместе с кабатчиком развивалось и пьянство, а за ним шли традиционный русский волостной писарь и старшина (атаман). Кабатчик устанавливал основы легкой наживы, а писарь и атаман — основы гражданских отношений".

І тому подібне. Стомливо наводити незчисленні цитати й свідчення, як споювались племена й народності в тундрі чи в лісотундрі — аби шляхом споювання і обману відібрати плоди трудящих рук, забрати в наложниці їхніх жінок і дочок, відібрати багатства землі — їхньої таки справді землі обітованої. Цивілізація алкоголю несла виродження та зубожіння — як колись, так і тепер, спричинялася і і спричиняється до виродження та зубожіння, "а нагому— босому шумит разбой", як мовлено в "Повести о Горе-Злосчастии", і там же: "не быть бражнику богату".

Ми знаємо, яким скаженим п'яницею був Петро І — гордість російської історії, і як водночас він боровся з п'янством. Знаємо про сухі закони, про монопольне право держави на продаж горілки, про "монополькі". Знаємо, як Сталін з допомогою горілки і споювання народу будував соціалізм. Знаємо, як в ім'я побудови світлого майбутнього Горбачов та Лігачов боролися з п'янством — і в зв'язку з цим у прірву впав державний бюджет, бо на горілці та п'яному народі цей бюджет і тримався, як трималися й п'яні візії про світле майбутнє. "Вогняна вода" — як напалм! — котилася й котиться по одній шостій земної кулі, де, як сказав у минулому столітті американець Г. Кеннан, усе тримається на церкві й на кабаку. О, п'яна "Русь-тройка!". "Русь, дай ответ! Не дает ответа".

Ну чим не тотальний ефект мухомора?!

"Москва-Петушки" — як писав проникливий і мудрий В. Єро— фєєв.

V. Відомий американський письменник Георг Кеннан побував у Західному Сибіру в 1885 році — щоб познайомитися з системою тюрем і становищем в'язнів. Його книга "Сибір!" зажила гучного розголосу, її було перекладено на мови всіх європейських держав. Із живого конгломерату його вражень, що цікаві й сьогод-

НІ, виберу лише окремі — в плані розмови. Неспроста, звичайно, він говорить про "два великі російські заклади — церкву й кабак", ставлячи церкву на перше місце, хоча цим зовсім не звеличує аж так місце церкви, й аж так не применшує місце кабака: поставлено ж поряд, як рівновеликі величини! Й спостережливий американець не помиляється — до такого відкриття доходили як

до нього, так і після нього.

Не можна, не жахаючись, читати про сибірські тюрми й сибірську каторгу, але водночас не можна, не жахаючись, читати в Георга Кеннана про сибірську волю, про сибірське село, яке страшенно схоже на тисячі й тисячі інших. "Села... складалися звичайно з двох рядів ізб, що тягнулися на дві-три верстви вздовж брудної сільської вулиці, без будь-якої прикмети рослинності. Єдиною зеленню була ялинова гілка, яка висіла над входом до кабака. Кабаки ці, що носять масу всіляких назв, являють для держави дуже важливе джерело прибутку, а мужиків доводять до торби; вони одні виною цього запустіння й злиднів, які впадають спостерігачеві в очі при вигляді села на великому сибірському тракті. У Західному Сибіру припадає на одну школу ЗО кабаків, а в Східному Сибіру — навіть 35. У країні, де між можливістю вчитися і нагодою напитися існує таке співвідношення, не можна вимагати порядності, охайності і благополуччя".

Книга "Сибір!" Г. Кеннана і "Архіпелаг ГУЛАГ" О. Солженіцина перегукуються, об'єднуючи начебто дві несумісні дійсності — царську й

секретарську, та насправді це одна каторжна дійсність, що належить одному народу, який породжує деспотизм зі свого нутра і який потребує деспотизму на свої голови. Уже з прикінцевих сторінок цього "ГУЛАГу" минулого століття хочеться переказати один розкішний епізод — тут якраз і йдеться про дві такі рівновеликі величини, як "кабак" і "церква": я поміняв їх місцями, бо і в розповіді американця так.

Не доїжджаючи до Чити миль п'ятдесят, у селі Туриноворотному, їдучи на перекладних, не могли поміняти коней, бо всі жителі цього села без винятку були п'яні. По вулицях літали сани з парубками та дівчатами, що в співах надривали горлянки. Поштова ізба — переповнена розпашілими від горілки людьми. Ніде ні поштмейстера, ні ямщика, а староста був такий п'яний, що не міг триматися навіть з допомогою костура. Г. Кеннан довідався, Що місцевий с в я ще н н о с лу житель стільки "заклав за галстух", що його відправили додому на санях. Усі жителі села були п'янісінькі в дим — хто ж запряже коней? Крім гостей і якогось грудного маляти, не було жодної тверезої істоти. Батько цієї дитини, молодий офіцер, був п'янісінький — і збирався в дорогу. Він зняв зі стіни свою шаблю й передав її урочисто своїй дружині з проханням покласти в сани. П'янісінька його дружина відмовилась, то він театральним жестом притиснув шаблю до грудей і сказав, що покладе її сам — свою "першу" наречену" — та й зразу ж випустив шаблю з рук і навряд би чи підняв без допомоги "другої нареченої".

Нарешті, вдалося знайти п'яного старосту, якому довго довелося втовкмачувати, що потрібні коні. Той записав Г. Кеннана як людину з "Сусідніх Штатів". Вийшли надвір, староста закричав: "Андрію! Коней!" У відповідь — дикий сміх п'яного натовпу. Староста поскаржився: "Вони всі п'яні! Це кара Божа!".

Минав час, нарешті молодий офіцер перецілував усіх жінок у кімнаті і подався до саней, за ним — жінка з дитиною і шаблею у руках. Появилися два п'яні священики, пересіли з дрожок на поштові сани, до божевільно п'яних мужиків, та й поїхали. Вже було втрачену всяку надію виїхати, коли появився один, цілком тверезий ямщик і сказав, що коней

знайдено. П'яний чиновник, увійшовши в чиновницький раж, накинувся з лайкою на нещасного ямщика й оштрафував на 50 коп.: "напевне, за його тверезість або за те, що він осмілився запрягти коней!" Зрештою, виїхали з села, яке втратило глузд. Що ж тут сталося?

Тут освячували нову церкву, — сказав ямщик серйозно.

Освячували церкву! — вкрай здивувався американець. — Хіба тут скрізь отак освячуються церкви?

Я не знаю... П'ють інколи. Після молебну було гуляння, дехто напився.

Дехто? Ви хочете, напевне, сказати, всі. Ви єдиний тверезий чоловік у всьому селі. Як це пояснити?

Я не християнин, — відповів він холодно, — я бурят.

І Г. Кеннан так завершує цей епізод: "Єдиний тверезий чоловік на все село з населенням у 300 — 400 чоловік був язичник, і цього язичника присудив християнський чиновник до штрафу в 50 коп. за те, що він не напився п'яний, як інші добрі громадяни, і не виявив цим своєї поваги до нової будівлі і до "святої православної церкви".

Церква і шинок — дві підвалини національної свідомості. Ось зі "Слова про бражника": "Бысть некий бражник и зело много вина пил во вся дни живота своего, а всяким ковшом Господа Бога прославлял и часто в нощи Богу молился".

Як то мовиться українською — скляний бог.

VI. Звичайно, були й співці начебто поміркованого всенародного зловживання: мовляв, хоч і п'ють, але мало, знають міру, не втрачають голови, та й випите йде лише на користь. Петербурзький професор (у

Петербурзі він перебував біля самого джере— ла, що "проливало" агрономію на Росію) Олександр Енгельгардт волею долі опинився в селі, де заповзявся до втілення своїх ідей господарювання. Мені потрапила до рук його книжка "Из деревни. 12 писем. 1872-1887", видання Суворіна, 1897. Професор-практик зізнається, що в столиці перед від'їздом у село йому передрікали: зіп'ється неодмінно. У селі ж він: "Выпиваю рюмку, другую за обедом, нужно же что-нибудь пить, когда настоящего вина нет; выпиваю и за ужином, но все-таки не спился, потому что никогда не опохмеляюсь, а отпиваюсь по утрам чаем". Отже, потрохи пив, але з розумом. Ось як із розумом, на його переконання, п'є російський мужик.

О. Енгельгардту відомо, що коли хто в Росії втратить службу й опиниться в селі, то з нудьги починає пити — й неминуче спивається. Зазвичай "всі" починають з того, що випивають тільки за вечерею, потім звикають випивати й за обідом, потім потрохи звикають похмелятися вранці — горілку натщесерце. Це так відбувається з тим, хто не працює. Але професор впевнений: "Работающему мужику нипочем, даже полезно выпить стакан водки в пять часов утра перед завтраком".

Мабуть, важко сперечатися з професором про користь склянки горілки о п'ятій ранку, вкрай важко... "При случае мужики, бабы, девки, даже дети пьют, шпарко пьют, даже пьяные напиваются (я говорю "даже" потому, что мужику много нужно, чтобы напиться пьяным — два стакана водки бабе нипочем), но это не пьяница... Мне случалось бывать и на крестьянских сходках, и на съездах избирателей землевладельцев — право, не могу сказать, где больше пьют. Числом полуштофов крестьяне, пожалуй, больше выпьют, но необходимо принять в расчет, что мужику выпить полуштоф нипочем — галдеть только начнет и больше ничего. Проспится и опять за соху. Я совершенно убежден, что разные меры против пьянства... суть меры ненужные, стеснительные, бесполезные... пишется в газетах о непомерном пьянстве... мужик, даже и отпетый пьяница — что весьма редко — пьющий иногда по нескольку дней без просыпу, не имеет такого ужасного вида пьяниц, ведущих праздную и сидячую комнатную жизнь, пьяниц с отекшим лицом,

дрожащими руками, блуждающими глазами, помраченным рассудком... Выпьют по два стакана подряд (чтобы скорей в голову ударило)... Костик у него из-за пояса топор вытащит и тотчас пропьет, да еще угостит обкраденного..."

І т. д. Так О. Енгельгардт співає панегірики "непитущому" російському селу, захоплюючись злодієм Костиком, який не просто злодій, не просто пияк, а ще й широка натура, й не просто широка, а ще ж артистична, в цій артистичності й виявляється народ: Костик сокиру вкраде, зразу проп'є — та ще й обкраденого пригостить! Артистизм "безодні", що тут іще можна не розуміти, і як не захоплюватися артистизмом...

Отак, бачте, спростовується і заперечується ефект мухомора на російському ґрунті.

VII. Ще зі шкільної лави пам'ятається твір невідомого автора XVII століття "Повесть о Горе-Злочастии". (Мені ось трапило до рук видання 1985 року, післямова академіка Д. Лихачова). Тут мовлено: "Человеческое сердце немысленно и неуимчиво". Цитата звідси так і просяться. "Не ходи, чадо, в пиры и братчины, не садися ты на место болшее, не пей, чадо, двух чар за єдину, не прелщайся, чадо, на добрых красных жен". "Не думай украсти, ограбити, и обмануть, солгать, и неправду учинить. Не прелщайся, чадо, на злато и серебро, не збирай богатства неправого..." "Не безчествуй, чадо, богата и убога, а имей всех равно по единому. А знайся, чадо, с мудрыми и с розумними водися, и з другими надежными дружися, которые бы тебя злу не доставили". Це з порад батька-матері своєму "добру молодцу". Але ж коли це який-небудь Васька Буслаєв та слухав свою матір, а не святкував свою споконвічну буслаєвщину! Коли це він слухав голос тверезого глузду! Коли виривався з моделі!.. І ось якийсь незваний брат — "зазвал его на кабацкий двор, завел его в избу кабацкую, поднес ему пару зелена вина и кружку поднес пива пьянова... хошь и упьешся, братец, допьяна, ино где пил, тут и спать ложи— ся... принимался он за питья за пьяныя и спивал чару зелена вина, запивал он чашею меду

сладкова, и пил он, молодец, пиво пьяное, упился он без памяти и где пил, тут и спать ложился"— Долю свою й конем не об'їдеш, що більше конем править "Горе-

Злочастие": "а гнездо мое и вотчина во бражниках". Воно, Горе, розбило йому весілля, послало в кабак — "сошел он пропивать свои животы", і так глумиться й знущається Горе з цього блудного сина, що й не втямиш: поневіряється він волею Горя, чи Горе тому незнищенне, що на його вік-перевік вистачало, вистачає і вистачить бражників ("а гнездо мое и вотчина во бражниках"). І ще довго невідчіпне Горе править героєм ("молодец пошел пеш дорогою, а Горе под руку под правую, научает молодца богато жить, убити и ограбить, чтобы молодца за то повесили или с камнем в воду посадили") — аж поки той постригся в монастир. Амінь.

У післямові, аналізуючи "Повесть о Горе-Злочастии", академік Д Лихачов пише про те, що в руській книжності XI —XVI ст. від-дзеркалились переважно ідеї вродженої долі, долі роду. А з про-будженням інтересу до людини вже кристалізується нове уявлення про долю — індивідуальну, коли доля прив'язується до людини в силу випадку чи з її особистої волі. І, мовляв, молодця явлено в повісті жертвою власної долі, і цю долю персоніфіковано як "Горе-Злочастие". І, мовляв, коли в родовому суспільстві народні уявлення про "судьбу-долю" неодмінно пов'язано з родовою, вродженою судьбою, й ці уявлення виникли у зв'язку з культом предків, то вони міняються в нових умовах, з розвитком індивідуалізму, ідеєю особистої долі, яка індивідуально властива тій чи іншій людині, долі не вродженої, а начебто навіяної збоку, і в характері цієї долі винуватий сам її носій.

На мою думку, і так — і не так, бо це таки винуватий носій, з нього знімати вину не можна, але ж... ніяк не забувається стаття академіка Д. Лихачева з ж. "Новый мир", надрукована через десять років після статті про "Горе-Злочастие" під назвою "Нельзя уйти от самих себя...", і в цій статті автор пише не про те, що нинішні великороси-індивідуали повинні б відійти від своєї індивідуальної ментальності (звичайно, і про це теж),

а пише все— таки про те, що народові годилося б бодай трохи позбутися своєї споконвічної ментальності. Отже, перечитуючи його статтю десятирічної давності, я так само вписую героя повісті в контекст тотального народного характеру, як вписую Ваську Буслаєва чи Єрмака, бо, звичайно, герой "Повести о Горе-Злочастии" індивідуал, але ж він міцно і знайомо вмонтований у контекст народного характеру — таки тяжіє до "культу предків", і тут етнос і його окремий представник, як завжди, приречено єдині... "нельзя уйти от самих себя...", та вже бодай трішки обнадійливо, що задумуємося над цією біганиною від себе — в ім'я самих себе... знову ж таки — тільки в ім'я самих себе... чи не тільки?

VIII. З давньоруської літератури добре відомий жанр усіляких повчань-звернень до простолюдинів, які можна б назвати морально-етичними напучуваннями-бичуваннями. Скажімо, відоме "Повчання Мойсея про надмірне п'янство". Мойсей — новгородський ігумен, помер у 1187 році. Ігумен Мойсей гнівно осуджує пороки (які, звичайно, не дають увійти в царство небесне), пропагуючи: "сну свое время и мера, желанию пищи и время, и мера, и питью свой срок и умеренность, потребности женщин время и мера... насколько больше нас кони, насколько быстрее нас пес, а каждый из этих животных, как видим, в еде и питье пренебрегает обжорством... а на избыток желанья узду налагать воздержания..."

Зрозуміло, не було б предмета розмови — не було б і самої розмови, не було б пороків — не було б пророків для їхніх бичувань, не було б порівнянь пастви з тваринами на користь таки тварин, поміж яких і не треба проповідувати "узду воздержанья".

Ось "Повчання мудрого єпископа Білгородського", яке начебто належить єпископу-філософу Григорію з підкиївського Білгорода, жив приблизно тоді ж, що й новгородський ігумен Мойсей. Мудрий пастир Григорій — він рече й мудре повчання, сказати б, непроминального значення, і, знову ж таки, не було б предмета розмови — не було б самої розмови, та що діяти пастиру, коли паства не своїй людській подобизні

належить, а пороку, з непередаваною щирістю і втіхою служить пороку, себто дияволу? І єпископ Григорій викриває та звинувачує з традиційним — з часів сивих по нинішні часи — пафосом, який і в даному разі так і хочеться порівняти з біблійним бісером. Актуальне повчання — як для Росії Єльцина, так і для України Кучми.

"...и вы же все, сколько вас душу имеет человеческую и еще не совсем звероподобны... Как же я, видя не одни лишь дома, но весь город... но и окрестности его погорающими, полностью сожженными, и не как от огня дерево, но от пламени погибающих,— то не восскорблю ли душою и, насколько есть во мне силы, не попытаюсь ли загасить пламя? Что же это за пламень? Скажите вы мне: не тот ли, которым вы наполняетесь, когда пьете вино и мед или иные безмерно, так что как-будто от какого огня выгораете?., в вас бесы ликуют и сатана торжествует в вас и радуется пьянству, чтимому вами; все будто богом неким захвачены им, и детям своим вы велите поклоняться пьянству. И тот лишь считаете праздник славный, если лежат все, будто мертвые спьяну, как идолы, — с разверстыми ртами, но языками безгласными, с очами открытыми, но не видящими, с ногами, которые не могут ходить!., плоть лишь у пьяниц там, где должен быть дух... пьяница духа святого прогонит... пороков исполнен и нечистот, пьяница ни о каком благе не помышляет... Я рыдаю и плачу оттого, что больше Христа вам угоден дьявол, ибо ему вы творите радость. Когда вы упьетесь, тогда вы блудите и скачете, кричите, поете и пляшете, и в дудки дудите, завидуете, пьете чуть свет, объедаетесь и упиваетесь, блюете и льстите, злопамятствуете, гневитесь, бранитесь, хулите и сердитесь, лжете, возноситесь, срамословите и кощунствуете, вопите и ссоритесь, море вам по колено, смеетесь, крадете, бьете, деретесь и празднословите, о смерти не помните, спите много, обвиняете и порицаете, божитесь и укоряете, доносите... Да и плясунья жена — сатанина невеста, супруга дьяволу... Ведь ясно, что пьяного, смрадом рыгающего, Бог так же не любит... И совсем того не стыдящихся, но даже гордящихся!., предаетесь пьянству, которое идолов хуже... чем отличаетесь вы от неверных, когда напиваетесь до опьянения?.. И говорите: "Тогда только праздник хорош, если на несколько дней мы

упьемся!.." выплачьте, каясь в ваших излишествах, иначе закроется царство небесное... будут вас мучить бесконечное время в негасимом огне!"

Хіба ж прислухалися до ігумена Мойсея та до єпископа Григорія, до тисяч і тисяч інших єпископів, ігуменів, різних священнослужителів, заплакали й покаялися,— чи горять, як і горіли, в геєні огненній? Не прислухалися, не покаялися, горять — як і горіли. Й горітимуть. І річ у тому, що самі ж бо розпалюють той непогасний вогонь, про який так вражаюче мальовничо говорив єпископ Григорій ще у XII ст. І ні самі не беруться погасити, ні пастирі не в змозі погасити, бо ж була, бо ж постійно є оця бісівська необхідність пекельного полум'я, необхідність самопідпалювання, необхідність самоспалювання — і ця предковічна риса додає один з найвиразніших штрихів до народного портрета (вона і є джерелом жахливої енергії), додає до творення віковічної садомазохістської колективної акції... "Тогда только праздник хорош, если на несколько дней мы упьемся!" Якби ж то хотілося тільки на кілька днів. А то ж хочеться відчувати життя не просто як свято, а життя може стати святом лише з допомогою випитої горілки, отож і хочеться пити усе своє життя, хочеться пити із століття у століття — і що там до всіляких моральних табу чи християнських заборон, коли їхня цінність — така ілюзорна, а цінність п'яного свята — цілком реальна, а вселенська цінність свого п'яного єства на цьому п'яному святі — ще реальніша, ще необхідніша, бо ж — гуляє душа, яка й здатна почуватися душею лише гуляючи!

І згадаймо Ф. Достоєвського: російська людина потребує ще й таких страждань — як самоочищення? І знову ж таки — яке вже тут самоочищення, а в такій філософії — на тлі століть і століть — чомусь бачиться лише філософія самовиправдання, коли, незважаючи ні на що — невситимо хочеться самозамилування, самоідеалізації — і дозволю собі словотвір — самомесіан— ства, бо ж чомусь без цього ніяк не хочеться існувати просто та ясно, поряд з іншими, здавалося б, простими і ясними, не месіанського самопокликання й месіанського самозвеличення.

IX. У прекрасній тетралогії Ф. Абрамова "Брати й сестри" зустрічаємо Єгоршу-баляндрасника й шалапута, залицяльника й п'яницю, не позбавленого чоловічого шарму, не позбавленого і рис типової російської людини взагалі й особливо — колгоспної епохи. Побурлакувавши по світах, нарешті повертається в рідне Пекашине до друзів-алкашів. "...балачка на якийсь час пішла на суто чоловічий манір. Скрізь побував Єгорша, весь Сибір уздовж і впоперек об'їздив і жінок усяких перебрав — не злічити".

"—А сибірячки... вони як? З яких більше націїв? — уточнював запитання за запитанням Філя (він розхвилювався так, що заїкатися почав).

А всяких там націїв вистачає. І росіяни, і казахи, і чукчі, і корейці...

І ти це... — у Філі голос від заздрощів затремтів.

Еге, еге, це..."

А богобоязливому Овсію Мошкіну він у п'яному захваті розповідає: "Ух, скільки я цих жінок та дівок перебрав! У всі нації, у всі народи заліз. Таке собі завдання поставив, щоб усі взнати. Казашки, німкені, корейки, якутки... Бухгалтерію треба заводити, щоб усіх перелічити... Одна святенниця мені на Сахаліні трапилася — ну стерво! Без молитви та без хреста на це діло ніяк!.."

П'яний Єгорша, оця простонародна безпосередність, вихваляється, гордий — у всі нації, у всі народи заліз, таке собі завдання поставив, а скільки й де позалишав байстрюків — і не згадає, і не скаже... А мільйони таких алкашів, як Єгорша?.. Щира, відкрита душа російської людини, якій не дано ні осмислити, ні усвідомити. Ось така собі запрограмована "безодня!"

Ще не можу не згадати й одне чудове оповідання В. Астаф'єва – забулася назва. Машина, що взимку роз'їждженою-розгаслою дорогою везла в сільську лавку повний кузов ящиків зі "шмурдяком" найнижчої якості, перевернулася, пляшки з вином розбилися, все це позамерзало в снігу. Як тільки про аварію довідалися мужики, всі рвонули за село, авжеж, не для того, щоб пособити в аварії. Всі накинулися на товар — пили з уцілілих пляшок, з розбитих, їли "п'яний" сніг, ведучи принагідні п'яні балачки та дуріючи мізками доти, доки вистачило "бою". Ось така оргія. Колоритна? Здавалося б, колоритна, але ж — таки буденна, коли поміркувати. Абрамовського Єгорші, звичайно, там не було, хоча цілком міг бути.

Хіба оповідання росіянина В. Астаф'єва про село кінця XX століття не перегукується з розповіддю американця Г. Кеннана про п'яне село кінця XIX століття? І таких документальних чи художніх свідчень можна наводити сотні й тисячі, відмінність може бути в деталях, тільки не в суті, суть — незмінна в усі століття що при царях, що при секретарях.

Ефект мухомора і нині, й прісно, й на віки вічні.

X. Основоположним у творчості Ф. Достоєвського, засадничим у його реалізмі було: "Что в целом народе, то и в отдельных типах, говоря, впрочем, лишь вообще". Сприймати це можна як аксіому — і не тільки щодо одного народу. У передмові до "Братів Карамазових" автор заявляє про необхідність "объединить частности и найти хоть какой-нибудь общий толк, толк во всеобщей бестолочи" російського буття. Розказуючи про Федора Павловича Карамазова, письменник акцентує: "именно бестолковость, да еще какая-то особенная, национальная". Підкреслено особлива, національна безтолковість — це вже з метафізичних "безодень" російського менталітету, з "мертвого дому" жорстокої дійсності, яку він спізнав власною шкурою. За чаркою коньяку Федір Павлович проголошує: "А Россия свинство. Друг мой, если бы ты знал, как я ненавижу Россию... то есть не Россию, а все эти пороки... а пожалуй, что и Россию". Старець Зосима повчає в романі: "...у бедных неутоление потребностей и зависть пока заглушаются пьянством. Но

скоро вместо вина упьются и кровью, к тому их ведут". Петро Ілліч міркує в творі: "Напьются и подерутся, подерутся и помирятся. Разве это люди дела? Что это за "устранюсь", "казню себя" — ничего не будет! Тысячу раз кричал этим слогом пьяный в трактире. Теперь-то не пьян. "Пьян духом" — слог любят подлецы".

Отже, п'яний дух — чи то з допомогою горілки, чи то без допомоги горілки, але — п'яний дух, і він потребує хмелю, п'яності, сп'яніння, інакше він уже не спроможний бути не те що п'яним духом, а навіть просто духом, перетворюється на ніщо, на якусь прямо протилежну, на самогубну субстанцію, і як тільки звільнитись від неї, як повернутися до самого себе?

"Началась почти оргия, пир на весь мир. Грушенька закричала первая, чтоб ей дали вина. "Пить хочу, совсем пьяная хочу напиться..." А далі — розгул, оргія, дикі пристрасті, циганщина, всілякі смертовбивства й кровопускання, злодійство. "Одним словом, началось нечто беспорядочное и нелепое, но Митя был как бы в своем родном элементе, и чем нелепее все становилось, тем больше он оживлялся духом".

Оргія — вона оргія і є, і не було б самих оргіястів, то не було б оргії, але в тім-то й річ, що п'яний дух, дух-безодня, потребує ще й безодні оргії — для свого нескінченного поглиблення, для виходу свідомості за межі, в ірреальні потойбіччя, а коли дійсність прибирає ірреальних форм, а ірреальні форми прибирають форм дійсності, і людська наркотична збуджена психіка є як u всеможним продуцентом, так і її щасливо-трагічним споживачем, і весь довколишній світ з його реаліями та пристрастями немов бере участь в оргії, теж стає світом-оргіястом, наче и весь цей стан є станом найбажанішого, найблаженнішого озаріння-осяяння, котрий начебто увічнює душу, даруючи їй сподіване безсмертя!.. а будь-яке протверезіння не те що не передбачається а ц ковито виключається...

Істинно, що в цілому народі — те й в окремих типах, але ж із такою самою неминучістю, навпаки: що в окремих типах — те й у цілому народі.

Не хотілося б, мабуть, говорити про російську історію як про оргію, але коли вдивишся в неї, коли вдумаєшся в думки бодай одного Ф. Достоєвського (а він же далеко не один!), то ця аналогія напрошується сама собою, і, будучи правильною настільки, наскільки може бути будь-яка аналогія, вона і унаочнює, і пояснює, і лякає — і не самих лише нас, а й того ж таки Ф. Достоєвського, хоч у нього тут значно складніші почуття, не без замилування, не без ідеалізації: "страданием своим русский человек как бы наслаждается"; "мы должны преклониться перед народом и ждать от него всего, и мысли, и образа"; "богатырь проснулся и расправляет члены; может, захочет кутнуть, махнуть через край. Говорят, уже закутил. Рассказывают и печатают ужасы: пьянство, разбой, пьяные дети, пьяные матери, цинизм, нищета, бесчестность, безбожие".

Хто заперечить, що сказане не віддзеркалює наш нинішній день, який і Ф. Достоєвському, не тільки комуністу М. Хрущову, уявився світлим майбутнім, котре так красномовно перегукується з неминущим темним минулим?

Ефект мухомора...

1994

ГУСЯЧІ БАГНЕТИ, АБО Ж Г. ДЕРЖАВІН: "ПОЛЯ И ГРАДЫ — СТАЛИ ГРОБЫ"

І. Князь П. Вяземський (1792— 1878) у своїй книзі "Фон-Візін" висловив міркування, цікаві й сьогодні. "Общество наше, гражданственность наша образовались победами. Не постепенными, не медленными успехами на поприще образованности; не долго-

временными, постоянными, трудными заслугами в деле человечества и просвещения, — нет: быстро и вооруженною рукою заняли мы почетное место в числе вооруженных держав. На полях сражений купили мы свою грамоту дворянства. Громы полтавской победы провозгласили наше уже бесспорное водворение в семейство европейское. Сии громы, сии торжественные, победные молебствия отозвались в поэзии нашей и дали ей направление. Следующие эпохи, более или менее ознаменованные завоеваниями, войнами блестящими, питали в ней сей дух воинственный, сию торжественность, которая, может быть, в последствии времени была уже более привычка и подражание и потому неудовлетворительна; но на первую пору была она точно истинная, живая и выражала совершенно главный характер нашего политического быта. Воинственная слава была лучшим достоянием русского народа: упоенные, ослепленные ею, радели мы мало о других родах славы. Военное достоинство было почти единою целью, единым упованием и средством для высшего звания народа, которое должно было вначале сосредоточивать в себе исключительно лучи просвещения, медленно разливавшегося по нижним ступеням общества. Военная деятельность удовлетворяла честолюбию народному и потребностям возникающего гражданства. Торжественные оды были плодами его воинственного вдохновения. Лира Ломоносова была отголоском полтавских пушек... Ломоносов, Петров, Державин были бардами народа, почти всегда стоявшего под ружьем, народа, праздновавшего победы или готовившегося к новым. "Тебя Бога хвалим!" — была ода их воинственных песнопений. Они поэты присяжные, поэты-лауреаты — победы еще более, нежели двора".

Цікаво, чи не правда? А хтось там буде пасталакати про незаангажованість мистецтва, літератури! Ось вам явна заангажованість у цілковитому блиску мілітаристського пафосу, причім дуже по-російському — й тільки по-російському. Гадаєте, що В. Маяковський був якимось відкривачем, коли глашатайствував: "Я хочу, чтоб к штыку приравняли перо"? Попередників, усіляких одописців, у нього — цілі історичні лави, мало не з кожного рядка їхнього стирчать "колющий штык", бо ж — "гром победы раздавайся". Яке там "поприще

образованности", які там "трудные заслуги в деле человечества и просвещения, — нет", нам та нашій літературі подавай "завоевания", "войны блестящие", "громы полтавской победы", "дух воинственный", "воинственную славу", "военное достоинство", "военные песнопения", ось що потрібно від своїх бардів для "народа, почти всегда стоявшего под ружьем, народа, праздновавшего победы или готовившегося к новым". Я буквально зациклююся на повторенні цитат, бо такі вони розкішні, стільки в них гордості й самозамилування, стільки щирої негації до "лучей просвещения" — й водночас так захоплено про "воинственное вдохновение".

І як усе це знайомо — з учорашньої чи позавчорашньої дійсності, коли в радянських "мобилизованных и призванных" так само мало не з кожного поетичного рядка стирчав "колющий штык", "штык молодец"! Традиційне мислення багнетами — куди від нього подітися Ломоносову чи Державіну, та й ніхто так не ставив питання, щоб кудись подітися, все це в крові, а раз у крові — значить, кровне, ввібране з молоком матері.

II. Г. Державін у "Стихах на покорение Дербента графом В. А. Зубовым" славить полководця, чий меч "обагрится кровью противных Россам Персиян", і без недомовок заявляє, що метою цієї війни, зокрема, є розбій та грабіжництво:

О радость! Се валят уж к нам.

Слоны, богатством нагруженны, Коврами Инда покровенны!

Народ по стогнам, по домам!

Сребро и золото лиется,

Как с неба благотворный дождь!

(Навесні 1796 року В, Зубов, брат фаворита Катерини II, на чолі російського війська вторгся в перські володіння в Дагестані, 10 травня взяв фортецю Дербент). У нього ж, в одописця Державіна, у творі "Песнь на победы Суворова" читаємо:

Пошел, — и где тристаты злобы?

Чему коснулся, все сразил.

Поля и грады — стали гробы;

Шагнул — и царство покорил!

...

Но ты, народ, подобно грому

Которого мечи в дали звучат!

Доколе тверд, единодушен,

Умеешь смерть и скорби презирать,

И с ним по вере побороть

По правде будешь лишь войною:

Великий дух! Твой Бог с тобою!

На что тебе союз? — О Росс!

Шагни, — и вся твоя вселенна.

Як сказав Пушкін про Державіна: "И, в гроб сходя, благословил". Можна не сумніватися, що благословив і на вірш "Клеветникам России". Бо ж бачте, як лаконічно, карбовано мислив: "По правде будешь лишь войною". Як упевнено радив: "На что тебе союз? — О Росс! Шагни, — и вся твоя вселенна". А на самому початку цієї "пісні пісень" як ото російський народ уміє "шагать": "Шагнул — и царство покорил! Поля и грады — стали гробы". За логікою великодержавника Державіна виходить, що коли ото "шагни, — и вся твоя вселенна", то й у цій вселенній неодмінно "поля и грады — стали гробы", бо такий уже непереборний буслаєвський характер оцього "шаганья" не вздовж, а впоперек історичного каменя.

Оця ідея "шагни, — и вся твоя вселенна" яскраво втілена Державіним у творі "На присоединения без военных действий к Российской державе таврических и кавказских областей, или на учиненный договорами с Оттоманской Портою мир 1784 года":

Россия наложила руку

На Тавр,Кавказ и Херсонес.

И распустя в Босфоре флаги,

Стамбулу флотами гремит.

У творі "Песнь лирическая Россу по взятии Измаила" Державин малює титанічний образ Росса, який проснувся після кількох століть сплячки:

Он сильны Орды пхнул ногою,

Края Азийски потряслись,

Упали царства под рукою,

Цари, царицы в плен влеклись,

И победителей разитель,

Монархий света разрушитель

Простерся под его пятой:

В Европе грады брал, тряс троны,

Свергал царей, давал короны

Могущею своей душой.

І все це й тому, на переконання поета, що "с самого веков начала война народі пожирала, священ стал долг: рубить и жечь!". І знаменитий одописець буквально захоплюється: "О Росс! – О род великодушный! О твердокаиенная грудь!".

Звичайно, вінцем творчості Державіна є одичний цикл, присвячений Катерині ІІ. Цикл за силою почуттів, можливо, дорівнюється до всього одичного циклу всіх радянських поетів, які писали про Леніна, Сталіна й Комуністичну партію, котрі, звісно ж, богоподібні, я к була богоподібною й імператриця, себто "Фелица". Отже, "Фелица" – Ленін, "Фелица" – Сталін, "Фелица" – Комуністична партія, і можна не сумніватися, що якби Державін жив після жовтневого путчу 17-го року, то він позмагався б за пальму першості – чи з Маяковським, який написав відому поему, чи з групою українських поетів, які склали "Лист товаришеві Сталіну від українського народу".

Які є вони, наші "Фелицы" всіх часів і народів пілдпером Г.Державіна?

Престол ее на Скандинавских,

Камчатских и Златых горах,

От стран Таймурских до Кубанских

Поставь на сорок двух столпах.

...

В величестве, в сиянье Бога,

Ее изобрази мне ты;

Чтоб сшед с престола, подавала,

Скрыжаль заповедей святых;

Чтобы вселенна принимала

Глас Божий, глас природы, в них.

...

Забыли бы свое равенство

И были все подвластны ей:

Финн в море бледный, рыжевласый.

Не разбивал бы кораблей,

И узкоглазый Гунн жал классы

Среди седых, сухих зыбей.

Припомни, чтоб она вещала Бесчисленным ее Ордам...

...

И всю в стязаньи бы вселенну

Я пред Фелицей зрел младой.

...

Чтобы вселенныя владыки

И всяк ту истину узнал:

Где войски Зороастр великий

Образовал и учреждал,

И где великую в них душу

Великая Фелица льет:

Те войски горы, море, сушу

Пройдут, — и им препоны нет.

Як бачимо, коли не "Фелица" здолає всю вселенну, то світова революція і комунізм переможуть у всьому світі, а "скрыжаль заповедей святых" Катерини II сприймається не інакше, як програма КПРС.

Як стверджував великий одописець, "Фелицы слава — слава Бога", а наших богів уже пойменовано вище, й теж: "в величестве, в сиянье Бога"...

III. "Лира Ломоносова была отголоском полтавских пушек". Так сказав поет П. Вяземський, зауваживши, що Ломоносов — це співець народу, "праздновавшего победы или готовившегося к новым". Йому належить віршоване "Письмо о пользе Стекла", прозове "Слово о пользе Химии", сатира "Гимн бороде" ("Борода предорогая! Жаль, что ты не крещена и что тела часть срамная тем тебе предпочтена"), але, без сумніву, найщирішим джерелом його натхнення завжди були сановні царські особи. Ось "Слово похвальное Петру Великому", цитую: "Обыкновенно представляют его в человеческом виде. И так ежели человека Богу подобного, по нашему понятию, найти надобно, кроме Петра Великого не обретаю". Здавалося б, слово таки про хімію, але ж у ньому: "Видим отца боголюбивого дщерь благочестивую, отца героя дщерь мужественную, отца премудрого дщерь прозорливую; отца, наук основателя, дщерь, щедрую их покровительницу". Хто ця "дщерь"? Цариця Єлизавета Петрівна.

Взагалі, серед його похвальних од — найбільше присвячено саме їй. Аж не віриться, що стільки можна написати об одній особі, навіть якщо вона царська. "Ода на прибытие Елизаветы Петровны из Москвы в Санкт-Петербург 1742 года по коронации", ода "На день восшествия на престол Елизаветы Петровны, 1746 года", "Ода на день восшествия на престол Елизаветы Петровны, 1747 года", "Ода на день восшествия на престол Елизаветы Петровны, 1748 года", "Ода, в которой благодарение от сочинителя приносится за оказанную ему милость в Царском селе августа 27 дня, 1750 года" і т. д. А в одах — "благословенное начало тебе, богиня, воссияло", "нет на свете, кто б равен был Елизавете", "мы смерть приняли за богиню", "науки, ныне торжествуйте: взошла Минерва на престол", і т. д. Скільки єлею пролито, які потоки красномовства, яка потужна екзальтація, — й за всім цим, безумовно, пафос раба, який стоїть у вічній позі — на колінах, і дух його не зводиться з колін.

А богорівний Петро І — "домашних побеждал и внешних супостатов"; "но если бы его душевны красоты изобразить могло притом раченье наше, то был бы образ сей всего на свете краше"; "взирая на него, перс, турок, гот, сармат величеству лица геройского чудится и мертвого в меди бесчувственной страшится"; "ваш Петр за широту пределов меч простер; блаженству росскому завиствующих стер".

Звичайно, тут не йдеться про розвінчання Ломоносова. Він писав: "Я знак бессмертия себе воздвигнул превыше пирамид и крепче меди... Не вовсе я умру". Тобто був упевнений, що ніхто й ніколи його не розвінчає, — як і Пушкін був упевнений: "Я памятник воздвиг себе нерукотворный... Нет, весь я не умру". Бо й для ліри Пушкіна "гром полтавских пушек", як і для Ломоносова, був усе ж таки не просто "отголоском", як писав П. Вяземський, а животворним духом, який сповнював гордістю, бо й Пушкін був співцем народу, "праздновавшего победы или готовившегося к новым", а тому-то в його поемі "Полтава" гетьман Мазепа — це зрадник Росії і російського царя, а зрадники України й Мазепи доносщики Іскра та Кочубей — друзі російського царя й патріоти Росії, і, як бачимо, дуже важко порозумітися російському патріотизмові з патріотизмом українським, чи патріотнзмові російському з патріотизмом чеченським, інгушським, татарським... Ці патріотизми не існували ні для Ломоносова, ні для Пушкіна, ні для Державіна, ні для Достоєвського, так само не існують ні для їхніх послідовників, ні для їхніх дослідників: силове поле шовінізму ніколи не втрачає особливостей своєї енергетики.

IV. Після польського повстання 1830-31 років О. Пушкін написав відому оду "Клеветникам России", — ця ода не давала спокою як сучасникам поета, так і тепер не дає спокою. Російський поет, якого вважають геніальним, різко виступив проти польських повстанців, котрі боролися за свою незалежність. Поет вважав, що інтересам Росії суперечить існування суверенної Польщі, тобто — виступив на боці монарха й війська, які потопили польське повстання в крові, тобто — "к штыку приравнял перо", й не металеве, як Маяковський, а гусяче: бо коли ти російський патріот — і гусяче перо коле, як російський багнет!

"Славянские ль ручьи сольются в русском море? Оно ль иссякнет? Вот вопрос". Як бачимо, без слов'янських ручаїв поет не уявляв собі російського моря, а без них це російське море мало б висохнути. І така вже природа цього російського моря: воно неминуче має поглинати ці слов'янські ручаї (і, звичайно ж, не тільки слов'янські, а й усілякі-всілякі, бо воно всепоглинаюче), щоб таки перебути російським морем.

І коли йдеться про "інтереси" Росії, то навіть "божевільний" (як на царське судження) геній П. Чаадаев стає, як заведено, цілком здоровим російським патріотом — і пише О. Пушкіну: "Я только что увидел два ваших стихотворения. Мой друг, никогда еще вы не доставляли мне такого удовольствия. Вот, наконец, вы — национальный поэт; вы угадали, наконец, свое призвание. Не могу выразить вам того удовлетворения, которое вы заставили меня испытать. Мы поговорим об этом другой раз, и подробно. Я не знаю, понимаете ли вы меня, как следует? Стихотворение к врагам России в особенности изумительно; это я говорю вам. В нем больше мыслей, чем их было высказано и осуществлено за последние сто лет в этой стране. Да, мой друг, пишите историю Петра Великого. Не все держатся здесь моего взгляда, это вы, вероятно, и сами подозреваете; но пусть их говорят, а мы пойдем вперед; когда угадал... малую часть той силы, которая нами движет, другой раз угадаешь ее... наверное всю. Мне хочется сказать: вот, наконец, явился наш Дант... может быть, слишком поспешный. Подождем".

Цікаво довідатися, що вірші О. Пушкіна "Клеветникам России" і "Бородинская годовщина" разом з віршем В. Жуковського "Старая песня" видано окремою книжкою під назвою "На взятие Варшавы". Отже, ці речі свідомо поставлено в один ряд із переможними фанфарами і феєрверками, якими відзначено "взяття" Варшави, а О. Пушкін "взяв" Варшаву ще й у російській поезії, не дослухавшись народної мудрості: де взяв — там і поклади. Але ж варто йому було "взяти" Варшаву, як в очах П. Чаадаева одразу ж неймовірно виросли масштаби його таланту: "Вот, наконец, вы — национальный поэт". А якби в "послужному списку" поета, припустімо, не було б оди

"Клеветникам России", де вславлено російський шовінізм, то він би не відбувся як національний поет, і тільки таким чином можна відбутися? Ох, цей справді "слишком поспешный Дант..." Річ у тім, що він не міг не написати оду "Клеветникам России", і написав, і був радий, що написав. Ф. Достоєвський: "Я, как и Пушкин, слуга царю".

Як іще зовсім недавно — слуги партії, підручні партії. Хіба не та сама партія? Партія великодержавників.

"Ненавидите Вы нас", — писав О. Пушкін у "Клеветниках России". Звичайно, це почуття він точно підмітив, тут йому не відмовиш у об'єктивності. Та ж і вагомі причини для такого почуття! У всіляких там, ясна річ, "клеветников России..."

V. Поет В. Жуковський у творі "Певец во стане русских воинов" (1812) писав:

И ты, наш Петр, в толпе вождей.

Внимайте клич: Полтава!

Орды пришельца — снедь мечей,

И мир взывает: слава!

Давно ль, о хищник, пожирал

Ты взором наши грады?

Беги! Твой конь и всадник пал;

Твой след — костей громады;

Беги! и стыд и страх сокрой

В лесу с твоим сарматом;

Отчизны враг сопутник твой;

Злодей владыке братом.

"Сармат" — це, звичайно, Мазепа, він же — "ворог вітчизни" і "злодій". Для В. Жуковського війна 1812 року, Бородінська битва — це національно-визвольна боротьба, що пробуджує у ньому ну буквально лавину риторичного пафосу, й це зрозуміло, проте Полтаву, й це також зрозуміло, він, монархіст, ніколи не зміг би потрактувати як національно-визвольну боротьбу українського народу, тому-то український гетьман і "сармат", і "злодій", і "ворог вітчизни". Та звісно, що Росії, бо в поетову голову й думка не могла закрастися, що в Мазепи зовсім інша вітчизна, якій він не ворог, а патріот, і в нього "ворог вітчизни" — це Петро І.

Цікаво в умовах нинішнього дня реанімувати вірш панегіриста й одописця В. Жуковського "На мир с Персиею" (1828).

Мы вспомнили прекрасно старину;

Через Кавказ мы пушки перемчали;

В один удар мы кончили войну,

И Арарат, и мир, и славу взяли.

И русский в том краю, где был

Утешен мир дугой завета,

Свои знамена утвердил

Над древней колыбелью света.

Хіба ж не заграє серце у придворного поета, що "в один удар" ота безмежно далека й безмежно чужа "древняя колыбель света" стала російською. І ні в цих віршах, ні в подібних поети й словом не затнуться, що "в один удар" порушуються чиїсь там права людини, для них ці права людини завжди розумілися однаково — чужа земля повинна належати їм за природою ментальності й за силою зброї, й лише тепер "русскоязычное население" тамтешнє заговорило про права людини, але тільки про свої права людини, а не якісь інші, коли, на жаль, залунали гіркі "песни беженцев". "И Арарат, и мир, и славу взяли", тепер-от Арарат треба віддавати, а віддавати ой як не хочеться, бо ж звиклися тільки брати, і, як бачимо, немає миру, та й слава дуже сумнівна.

VI. Які інколи могли чи можуть бути причини до всіляких військових виправ, походів, агресій? Здавалося б, ці причини мають бути детерміновані, історично обумовлені, мати логіку й глузд. Та чи завжди це так, чи завжди є бодай логіка й глузд? У книзі В. Валишевського "Петр Великий. Дело" читаємо: "Мысль напасть на Швецию явилась, кажется, у Петра только в 1698 году, во время пребывания его в Вене. До тех пор его военные замыслы влекли его скорее на юг. Он по-прежнему был сердит только на турецкого султана; но когда в бытность его в Вене император, на помощь коего он рассчитывал, уклонился исполнить обещание, подвижной ум молодого царя принял тотчас же иное направление. Ведь ему нужна была хотя бы какая-нибудь война и где бы то ни было, чтобы приложить к делу свою молодую армию.

Впрочем, и воинственные стремления его предшественников постоянно колебались между югом и севером, прельщаемые то Черным морем, то Балтийским, или провинциями, пограничными с Польшей. Это стремление к расширению было вполне естественно в "молодом и сильном народе; но его напрасно идеализировали и драматизировали

впоследствии, называя "делом объединения". Правда, все народы во все времена заявляли притязания на расширение пределов родной страны за счет своих соседей, и Петр только благодаря своей счастливой звезде сохранил в этом отношении известную меру справедливости, логики и правды".

Ох, ця відома міра справедливості, логіки й правди Петра I, скажімо, стосовно України, особливо ж ця відома міра справедливості, логіки й правди прикладається до всіх процитованих безпардонних міркувань, до цього розгулу буслаєвщини, до оцього: "ведь ему нужна была хотя бы какая-нибудь война и где бы то ни было, чтобы приложить к делу свою молодую армию". Та ще оце: "расширение пределов родной страны за счет своих соседей". А хіба в сусідів — не така сама рідна для них країна, не така сама рідна для них земля? Ох, ця "известная мера справедливости, логики и правды"! Атаки добре "известная", і ця її "известность" не минає з часом, як не минає характер "логики и правды".

Перегортаючи белетризовану біографію Суворова (автор О. Михайлов), натрапив ось на такі місця в книзі, що характеризують ментальність російського полководця.

На стор. 305: "Мечтая в Херсоне о боевом поприще, Суворов колебался, выбирая между возможностью "большой" войны с Оттоманской Портой и уже начавшейся "малою" войною с восставшей Польшей. В попытках поляков вернуть себе государственную независимость он видел в соответствии со своими монархическими воззрениями угрозу русскому престолу. Следя за развернувшимися в Речи Посполитой событиями... сердито писал Хвостову: "Там бы я в сорок дней кончил". Как показало время, в словах его не было ни малейшего хвастовства".

Хіба в Суворова, як і в Петра I, не та сама "известная мера справедливости, логики и правды"?!

На стор. 333: "Суворов стал было розмышлять о предложенной ему персидской экспедиции, но скоро нашел, что следует подождать войны более значительной, встречи с противником более грозным. Потом он сожалел о своем отказе, но поправить ошибку было поздно".

Отже, якби Суворов не припустився ось такої прикрої помилки, то побачили б полководця не тільки в баталіях на полях Європи, а й у Персії, яка, безумовно, є далекою окраїною Росії, найдальшою: біля омріяних справіку — і завжди чомусь таких недосяжних — теплих морів, де б він утвердив свою "науку побеждать".

VII. Задумавши свій щоденник, Ф. Достоєвський — він відчуває свої масштаби! — намагається розмовляти зі всією Росією; він вимірює Росію своєю особистістю, а свою особистість вимірює Росією. Він заявляє: "Я, как и Пушкин, слуга царю". Хоч би й що самі великороси писали про Пушкіна, постійно висвячуючи його на національного генія, але, звичайно, в їхніх очах він не міг би бути генієм, якби так зване "польське питання" розглядав не в контексті "інтересів Росії", а він розглядав саме так, він тут ніяк не міг піднятися до усвідомлення Тараса Шевченка, котрий, скажімо, розумів і трагедію Кавказу, і трагедію киргизів і т. д. А Ф. Достоєвський, цілком по-пушкінськи вважаючи себе слугою царя, по-царськи мислив суто імперськими зарозумілими поняттями: що "ми" найсильніші, що війна освіжає повітря, що християнство благословляє війни, що Константинополь повинен належати "нам". А якщо Константинополь не хоче належати Росії, а якщо Захід теж не хоче такого перерозподілу, то що? Але це вже не обходить великого оракула, він чомусь не може перейнятися — а як на це дивляться з константинопольської сторони чи зі сторони європейської? Бо такий погляд з незрозумілих причин чомусь атрофовано в усієї безбережної ментальності народу, хоч письменник і глибоко узагальнює в образі Федора Карамазова саме тих із суспільного середовища, хто, здається, й не здатен дійти до такого аналізу, хто начебто й покликаний дійти, але, навпаки, вони теж є носіями подібних ідей — "в большинстве это все-таки была лишь грубая масса мелких безбожников и крупных бесстыдников, в сущности тех же хапуг и мелких тиранов, но

фанфаронов либерализма, в котором они ухитрились разглядеть лишь право на бесчестье". Ф. Достоєвський послідовно й глибоко міркував над законами розвитку людського духу, так само — над законами розвитку російського духу, утверджував національну духовну самостійність "наших", помічаючи й відстоюючи цю духовну самостійність у найрізноманітніших виявах і швидкоплинного побуту. Він виступав за єднання всіх слов'ян, але неодмінно — із народом російським, а як відбувалося це єднання колись і тепер — ми бачимо нині, з вищої сходинки історичної піраміди. Превалюючі над усім "інтереси Росії" не дають спокою Ф. Достоєвському, як і будь-якому іншому велико— росу-монархісту, і хай у його розумінні "інтересів Росії" знаходимо якісь там відмінні нюанси, та суті справи це не міняє в найголовнішому: "Я, как и Пушкин, слуга царю". Отож, відчуваючи ще й це покликання бути "слугою царю", переживаючи за майбутню долю Росії, він неодмінно в коло власних інтересів включає "вопросы о границах, окраинах, морях и проливах, о Константинополе и проч., и проч.". Ох, це грандіозне мислення окраїнами, морями, протоками, Константинополем! Чужими протоками, чужим Константинополем! Але, звичайно, по-іншому й бути не може у спонтанного й щирого співця "безодні" російського духу, він сам частина тієї "безодні", вона мислить його розумом і натхненно почувається його почуттями, невпинно побивається над своїм, "безодні", виживанням у майбутньому, втілюючи у собі й майбутню загадкову долю Росії.

Ф. Достоєвський прагнув нових формул ідеалу — і чи мислення окраїнами, протоками, Константинополем що вчора, що сьогодні є пошуками оцих нових формул? І чи це ж саме мислення щось додавало й додає до "всеединения людей на основаниях всеобщего уже равенства, при участии всех и каждого в пользовании мира сего"? Суперечливий Ф. Достоєвський, що й казати, амплітудою цих суперечностей вимірюється письменник, так, він і в суперечностях великий — як і велика ментальність, яку уособлює, але чи легше від того, скажімо... Константинополю, на який і зазіхає ця ментальність у супрязі з генієм Ф. Достоєвського?

VIII. Російське письменство славило війни — й загарбницькі війни також. Письменник О. Бестужев-Марлінський знайшов такі кривавo-оргіястичні фарби у своєму слові про історію: "Она буянила и прежде, разбивая царства, ничтожила народы, бросала героев в прах, выводила в князи из грязи; но народы после тяжкого похмелья забывали вчерашние кровавые попойки, и скоро история оборачивалась сказкою... наша история, созданная нами, для нас живущая. Мы обвенчались с ней волей и неволею, и нет развода. История — половина наша, во всей тяжести этого слова".

Бачте, оберталася казкою! Моторошна казка, й у цій моторошній казці український народ, розуміється, грає певну роль казкового героя.

Візьмімо відомого белетриста І. Лажечникова (1792-1869). Його перу належить роман "Последний новик" — з часів Північної війни, яку вела петровська "Россия молодая" за вихід до Балтійського моря.

Виявляється, агресія — це всього лиш пошук "виходу" до Балтійського моря, а цей "вихід" украй потрібний для "России молодой", щоб здобутися на "історію-матір" та "землю-матір", отож, очевидно, за російськими істориками та філософами, і необхідний, і справедливий, і в даному разі, з їхньої точки зору, не йдеться про якісь міжнародні правові норми, про права людини. (А в який спосіб залементувало "русскоязычное население" кілька років тому в Балтії, коли прибалтійські народи рішуче заявили про свої таки історичні "права людини" на рідній землі!) Романіст І. Лажечников, пишучи про цю Північну війну, визначив своє кредо. "Чувство, господствующее в романе, есть любовь к отчизне. В краю чужом оно отсвечивается сильнее; между иностранцами, в толпе их, под сильным влиянием немецких обычаев, виднее русская народная физиономия. Даже главнейшие лица из иностранцев, выведенные в моем романе, сердцем или судьбою влекутся необоримо к России. Везде родное имя торжествует, нигде не унижено оно — без унижения, однако же, неприятелей наших того времени, которое описываю".

Цитати — й емоції. Чужі цитати — й мої емоції. Який потужний в історичного белетриста заряд національної гордості і національного самолюбування! Як прекрасно бачиться поміж іноземців, у натовпі їхньому, поміж німецьких звичаїв "русская народная физиономия"! Ось ти прийшов із війною на чужу територію, вогнепальною зброєю та ж і сокирою, звичайно (а якими ж іще методами, коли "есть влиятельная часть общественного мнения, находящая умственность вредною для России... не пришла еще пора для развития умственного". — М. Шелгунов), відчайдушно прорубуєш вікно в Європу, а в цей час "главнейшие лица из иностранцев... сердцем или судьбой влекутся необоримо к России", й це незважаючи на те, що їх же самих, іноземців, позбавляють як історичної батьківщини, так і історичної перспективи. Якісь заморочені іноземці? Чи такими замороченими їх захотілося побачити белетристові І. Лажечникову, який пишається, що, бачте, ну буквально ж скрізь рідне ім'я торжествує, ніде не принижено, та й — ось який він письменник-патріот, і тут він ще й сам собою не мимохіть пишається! — не принижено й "неприятелів наших того часу", хіба ж не апофеоз національної самосвідомості?! А чи, може, апофеоз лукавого словоблуддя?

У романі "Останній новик" змальовано баронесу Зегевольд, яка постає начебто і "псевдопатріоткою", і "псевдодипломат— кою". Чому? Тому що письменник бачить егоїстичну корисливість баронеси саме в її патріотизмові, якого, ясна річ, він не сприймає й не розуміє, бо ж його уява потребує іноземців, які "сердцем или судьбою влекутся необоримо к России". Хто не З нами — той проти нас, і за таких людоїдських переконань цілком природний патріотизм баронеси, яка бажає добра своїй землі й своєму народові, у І. Лажечникова обертається на псевдопатріотизм, а баронеса Зегевольд автоматично обертається на одного з "неприятелей наших того времени". З цього письменницького пасажу видно, як російські літератори, наче на конвеєрі, вміли фабрикувати для себе ворогів і, звичайно ж, не тільки самі літератори: починалося із зазіхань, із своєрідно потрактованих "інтересів Росії", з військового наступу, й тоді вже підпрягалися мислителі, філософи, віртуози пензля, звуку, слова, архітектурної пластики, славлячи,

пересмикуючи, перебріхуючи, зводячи наклепи й т. д., але ж, безумовно, все це з високопатріотичною метою, в ім'я "единой и неделимой" — завжди, власне, й тоді, коли "єдиная и неделимая" ще тільки формувалася ось у такий спосіб.

В О. Михайлова є книга "Суворов" (у відомій серії "Жизнь замечательних людей"), 1757 рік, російська армія воює в Пруссії, восени бере Кенігсберг. Письменник пише, що "в перерывах между боями Суворов на короткое время отлучался в Кенигсберг, столицу новой российской провинции". Як бачите, щойно зайняли, а вже — російська провінція, причім, звичайно, глибока, бо ж далеко від Москви. (І як тут не згадати історика С. Соловйова, що "народонаселению" було заказано дороги на землі обігованого Заходу, де б його історія-мачуха стала історією— матір'ю, а земля-мачуха стала б землею-матір'ю!) Тут, у величезному Кенігсберзькому замку, палаці попередніх володарів прусських, Суворов відвідує "балы-машкерады", бо ж любить буйна російська душа погуляти й загуляти. На "балу-машкераде" один із героїв каже: "Вы должны быть благодарны судьбе за то, что веселитесь сейчас в славном русском городе Кенигсберге". Ось бачте, "славный русский город Кенигсберг", теперішній Калінінград: а Іммануїл Кант, виходить, таки справді знаменитий калінінградський учений... а Севастополь "город русской славы...", а Порт-Артур "город русских моряков".

І коли поема О. Блока "Скіфи" є піснею пісень панмонголіз— му, то поет не єдиний тут трубадур на голому, так би мовити, ґрунті, а в нього попереду цілий ряд перейнятих мілітарним пафосом інших трубадурів, скажімо, Дмитрієв, котрий, служачи у гвардії, славив російську армію — багатолику орду.

Се веют шлемы их пернаты.

Се их белеют знамена,

Се их покрыты пылью латы,

На коих кровь еще видна!

Воззри: се идут в ратном строе!

Всяк истый в сердце славянин!

Не Марса ль в каждом зришь герое?

Не всяк ли рока властелин?

Речешь — и двинется полсвета,

Различный образ и язык:

Тавридец — чтитель Магомета,

Поклонник идолов калмык.

Башкирец с меткими стрелами,

С булатной саблею черкес

Ударят с шумом вслед за нами

И прах поднимут до небес!

Звичайно, така орда здатна підняти прах до небес, не те що придушити польське повстання, і саме в цієї орди поет бачить, де "всяк истый в сердце славянин!", це ж треба так уміти бачити, а за волелюбними поляками й не зауважиш, де "всяк истый в сердце славянин", мабуть, що ні, бо ж оружно й борються проти наступу цієї орди.

В 1714 році, розбивши біля Аландських островів шведський флот, Петро I вигукнув: "Природа произвела Россию только одну: она соперницы не имеет!"

Еге ж, як ота бабина дочка: ніяка дідова дочка їй і не рівня, і не суперниця, навіть така думка не закрадеться бабиній дочці в голову, а раптом закрадеться — горе дідовій дочці. Горе дідовій дочці — на горе ж таки бабиній дочці, яка, однак, цього не усвідомлює.

За відомою формулою "Франція — це я", російськими одо— писцями розумілося, що, скажімо, Катерина II — це Росія. О. Герцен писав, що "тесная близость литературы и правительства стала еще более явной во времена Екатерины И. У нее свой поэт, поэт большого таланта; он пишет ей послания, оды, гимны и сатиры, он на коленях перед нею, он у ее ног, но он вовсе не холоп, не раб. Державин не боится Екатерины, он шутит с нею, называет ее "Фелицей" и "киргиз-кайсацкою царевною". Порою му его находит слова совсем иные, нежели те, в которых раб во пе вает своего господина".

І все ж таки у Державша це суто рабська, суто холопська позиція, хоч інколи він і жартує з "Фелицею". Й хіба не такою самою Катериною II для Маяковського і Горького виступав згодом Ульянов-Ленін, і такою самою "Фелицею" для незчисленної раті одописців виступав пізніше Джугашвілі-Сталін, і такою самою "Фелицею" тривалий час була для всіх нас Комуністична партія, хоча з ними вже ніхто ніяких жартів не дозволяв (добре ж відчувалося, що "Фелица" — але не та), й дух рабської покори торжествував — що в імператорській естетиці, що в естетиці тотального червоного терору.

IX. Росія захланно й брутально грабувала художні цінності в Україні. Німецький експерт Клаус Гольдман стверджує: коли після війни США повернули СРСР викрадені німцями під час війни в українських музеях і приватних зібраннях різноманітні скарби (картини, ікони, фрески, книги, пам'ятки декоративно-прикладного мистецтва і т. д.), то кремлівські зверхники не віддали повернуті багатства у провінційні республіки, а

залишили в московських запасниках-застінках. І водночас Росія й далі твердить, що скарби загинули у війну: дуже все це знайоме — власні злодіяння, скажімо, в Биківні чи в Катині приписувати фашистам, а почерк і справді фашистський. До речі, під приводом ювілею "Слова о полку Ігоревім" було вивезено мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору — й не віддано назад, вони в Ермітажі і Третьяковській галереї. (Академік Д. Лихачов каже, що він аж ніяк не бачить Ермітаж без цих мозаїк.) Реституційна проблема постає перед усіма й перед нами знайомим "кувшинным рылом", що судомиться й лисніє імперською зарозумілістю. Російські письменники Ю. Бондарев, В. Распутін, Ю. Кузнецов, Е. Лимонов заявляють: "То, что от России требуют возврата художественных ценностей, можно объяснить лишь одним: западный мир к нам относится как к стране, проигравшей войну, и требует не реституции, а репарации. Для России признание проблемы возвращения произведений искусств — акт капитуляции. За каждую выданную книжку, каждую гравюру, каждый архивный документ президент России будет нести ответственность перед будущим судом возрожденной России".

Ось так. Ось який нинішній суд, ось який суд і відродженої Росії, однаковісінький, і вона, як бачимо, не уявляє свого відродження без мозаїк нашого Михайлівського Золотоверхого собору, без інших історичних наших скарбів, бо повернути все це Україні значить не відродитися, значить капітулювати перед Україною, чужі реліквії — це вже "исконно" російські реліквії, так само як "исконно" російськими є окуповані японські острови Курильської гряди, не віддамо, не підпишемо акту капітуляції!.. І все це свідчить про щире бажання повернутися у цивілізований світ, про яке неодноразово заявляє російський президент? Ні, це швидше свідчить про одне й те саме бажання, щоб цивілізований світ танцював під дудку, що звучала й звучить із-за кремлівських мурів.

Як сьогодні — так і вчора, бо ж — тисячолітні культурні традиції, як то переконано мовив академік-патріот Д. Лихачов. А яка ж вона, тисячолітня любов-злодійка, як то мовиться, до культури? А ось яка.

Відомо, що син Юрія Долгорукого суздальський князь Андрій Боголюбський 8 березня 1169 року сплюндрував Київ, вирізаючи до ноги навіть малих дітей. За тисячолітніми таки традиціями — бо як і коли без них у тисячолітній імперії? — "матерь городов русских" нещадно поруйновано й люто пограбовано. На північ возами відправлено всілякі коштовні речі, а ще ж церковне начиння, ікони, рукописні книги. На вози пакувалися київські літописи, київські літературні скарби, отже, таки вартісним було красне слово, таки високо поціновувалося навіть на розбійному ринку, інакше б не йшли кривавим розбоєм на Київ — і не вивозили б. Ох, ці вже традиції грабувати й потім видавати за свої мистецькі цінності, й потім, бачте, з тисячолітньою впертістю й переконаністю заявляти, як це в одному ряду чинять академік Д. Лихачов та сумнозвісний Е. Лимонов — не віддамо, бо ж "для России признание проблемы возвращения произведений искусств — акт капитуляции". Ось яких вершин сягає мілітарна національна гордість, таки "нельзя уйти от самих себя...", хоч академіку начебто хочеться (а як хочеться — добре бачимо), та й "нужно ли менять характер?" — запитує в газеті "Известия" від 15 жовтня 1994 року відомий російський театральний діяч Марк Захаров. Отже, задумується чоловік і над характером, і над потребою міняти. Він скаржиться, що природа не подарувала "нам" річки, схожої на Ніл, котра, наче надточний механізм, своїми родючими розливами формувала б у людей відчуття космічного ритму, закладала його в генетику і перетворювала потім на потужний стимул для формування найдревнішої цивілізації... Мимоволі торопієш! Та про яку найдревнішу цивілізацію, схожу на цивілізацію Єгипту, можна говорити, коли російський народ — порівняно молодий народ, отож і найдревнішої цивілізації в нього просто не може бути, а є порівняно древня, і є в російського народу відчуття космічного ритму, тому що є у всіх, і цей його космічний ритм виражається в уже сказаному "бродяча Русь". І ця "бродяча Русь" має тепер не одну річку, як Ніл, а багато — і Волга, і Об, і Єнісей, і Амур, які в найдревніші часи належали іншим племенам та народам, і ці річки в найдревніші часи таки формували у цих племен та народів почуття космічного ритму, то чому ж ці річки, діставшись росіянам, не можуть сформувати у них таке важливе почуття космічного ритму? То Стамбул-Візантію-Константинополь

подавай, то Ніл подавай. "И на Тихом океане свой закончили поход". Але ж, бачимо, й по нинішній день не закінчили — навіть у візіях. Отже, таке необхідне почуття космічного ритму досі не сформовано: воно, виявляється, така сама мачуха, як і земля-мачуха та історія-мачуха.

Далі Марк Захаров стверджує, що й процесуальне мислення у "нас" не таке, як в інших, і природна схильність до правового сприйняття дійсності накульгує, бо начебто "наша" земля позбавлена "одушевленого" ритму. Що ж виходить? Виходить, що "одушевленого" ритму таки нема — а чи не був той ритм тоді, коли існувало князівство Московське? — що цей ритм московити самі розтрусили по світах, і, мабуть, єдиний є спосіб, щоб не так здобути, як повернути собі втрачений "одушевлений" ритм, але ж повернути означає вже "капітуляцію" перед самими собою, не тільки перед кимось, а "бродячая Русь" ніколи не капітулює перед "бродячою Руссю", отже, про так зване "правове сприйняття буття" можуть лише розводитися окремі диваки-напівпатріоти, і, звісна річ, що не диваки-патріоти, бо правового сприйняття буття російська ментальність не допускала, не допускає і не допустить. Чи я помиляюсь, надто категоричний? Хотілося б і помилитись.

Марк Захаров зазначає (як і "наші геніальні історики та "філософи", котрі, на мою думку, теж позбавлені правового відчуття буття), під впливом яких стихій і географічних величин формувалась російська вдача: мовляв, "равнинное существование с непредсказуемым количеством дождливых и солнечных дней очень располагало к мечтам о щуке, которая демонстрировала бы трудовую доблесть: "По щучьему веленью, по моему хотению..." Иногда вместо щуки мерещилась золотая рыбка". Мені б до цієї благодушної і вайлуватої філософії (також без правового сприйняття буття) хотілося б додати, що інколи ця щука поставала Кримом чи Амуром, Туркестаном чи Кавказом, а золота рибка поставала то забраними в Україні художніми цінностями, то досі не повернутими — захопленими як військовий трофей — скарбами царя Пріама.

Марк Захаров (патріот чи напівпатріот — дивлячись із чиєї позиції, бо коли мова заходить про російський патріотизм, тут багато непередбаченого) слушно запитує: "Может быть, настало историческое время, когда собственным характером нужно не только любоваться, гордиться, упиваться его удалью, но подумать хотя бы в принципе о его частичном изменении?"

Слушне запитання (тут відомий театральний діяч перегукується з відомим академіком), за цим запитанням стоїть і бажання частково змінити вдачу. А чи вдача міняється? Навряд. Вдачу треба поставити в такі умови, щоб вона й відчула необхідність такої зміни, й таки почала мінятися. Але чи вдача саму себе поставить в такі умови? Сумніваюсь. Вдачу в такі умови мають поставити самі обставини, які не обдуриш і не переступиш. Та чи є в самого народу таке усвідомлення, та чи є в його політичних проводирів і духовних пастирів таке розуміння? Навіть коли є, то лише в одиниць — білих ворон, а решта ворон — усі чорні, й не побіліють. У противному разі (уявімо собі!) забулася б і щука, і золота рибка, й Україні було б повернуто її мистецько-художні скарби, й зовсім би це не означало капітуляцію — в її розумінні — Росії перед Україною, а таки правове сприйняття буття. Чи це можливо? Якісь химери, чи не правда? Ще процитую — вибірково. "Я вовсе не надеюсь, что люди, превратившие труп Ленина в кумира, а сталинский портрет в чудотворную икону, поймут свое глубокое нравственное и историческое заблуждение и примкнут к живительному потоку целебной российской мудрости... Я всего лишь питаю слабую надежду, что мы наконец сообща почувствуем некоторое несовершенство нашего характера, отдельных традиций — и отдадим должное нашим бывши?, вра аг" немцам, что прошли путь духовного покаяния, превративш сь в Щедрый и веселый народ, сумевший подняться над cn ради ми ужимками гитлеровского тоталитаризма".

Театральний діяч каже, що він зовсім не сподівається... щ0 він лише має слабесеньку надію. Що правда, то правда: важко сподіватись не тільки йому, а й усім іншим. Хоча, звичайно, кортить плекати бодай малесеньку надію, бо як же без надії? І говорить про німців — недавніх

ворогів, які, зокрема, ще й покаялися перед євреями за єврейський геноцид. Театральний діяч і не заїкається, щоб росіяни, подібно до німців, покаялися за геноцид, скажімо, щодо українського народу чи щодо казахів ("подбрюшье" Росії, О. Солженіцин), бо якщо тільки в думках припустити можливість покаяння перед українцями, це б означало, бачте, "капітуляцію" лише в думках, насправді покаятись — це б означало вже реальну капітуляцію Росії перед Україною, а тут же мало каятися один лише раз, а за майже чотириста років, то це ж скільки разів треба викидати білі прапори? Ніхто й ніколи не покається, це безсумнівно, й даремно театральний діяч сподівається, що Росія здатна обернутися на веселий і щедрий народ, як то сталося з німцями. Обломов є Обломов, а Штольц є Штольц.

Х. Гай-гай, ще й академік М. Ломоносов колись замислювався над такими речами, над якими в наш час задумуються академік Д. Лихачов чи театральний діяч Марк Захаров. У вигляді листа, адресованого І. Шувалову й датованого 1 листопада 1761 року, "великий архангельский мужик" написав статтю "О сохранении и размножении российского народа". Його міркування — це все-таки намагання "уйти от самих себя". Вчений був певен, що "российский народ гибок", зокрема говорив: "2. О истреблении праздности. 3. О исправлении нравов и о большем народа просвещении" (тобто він ніяк не проповідував "вредность умственности для России", як деякі російські кондові патріоти).

Ломоносов вважав, що велич, могутність і багатство всієї держави полягає у збереженні і розмноженні російського народу і радив усіляко сприяти цьому приємному й водночас потрібному процесу. Вчений-одист дуже переживав: "Но много есть человекоубивства и еще самоубивства, народ умаляющего, коего непосредственно указами, без исправления или совершенного истребления некоторых обычаев и еще некоторых, под именем узаконений вкоренившихся, истребить невозможно".

Академік М. Ломоносов бачив: "Не малой ущерб причиняется народу убивствами, кои бывают в драках и от разбойников. Драки происходят вредные между соседями, а особливо между помещиками". Звичайно,

ця віковічна буслаєвщина ніяк не сприяла збереженню та розмноженню російського народу. Академік висунув радикальні пропозиції. Скажімо, поміщиків розмежовувати. Щодо розбійників — "посылать команды и делать кровопролитные сражения со многими". Хай селяни ловлять розбійників, ведуть у місто — й кожну розбійницьку голову оплачувати 10 рублями із міщанського казенного збору. А за чільних злодійських ватажків — отамана чи осавула — давали по 30 рублів. І інші, схожі заходи пропонував академік Ломоносов, дбаючи про збереження і розмноження російського народу. Наприклад, бідкався, що селяни тікають від своїх поміщиків, особливо в Польщу, й російська корона втрачає підданих, і вчений жалкував, що не можна збудувати щось на зразок залізної завіси, яку згодом з таким успіхом вибудував Сталін навколо однієї шостої земної кулі, що й птахові було не так безпечно перелітати... Ех, "нельзя уйти от самих себя..." І водночас — "русский народ гибок"! Можливо, й гнучкий, але ж, бачте, не відходячи від самих себе.

Скажімо, Ломоносов обурювався звичаєм, що хлопців малих, не здатних до подружнього життя, женять на дівках дорослих, що ніяк не веде до розмноження російського народу, й багато випадків, коли потужна жінка отруює такого нікчемного чоловіка, пізнаючись з іншим, а потім і її карають на горло. За вчинений злочин... Ломоносов радив постригатися в ченці — чоловікам до 50, жінкам до 45 літ, а не в молодому віці, як заведено. "Возможно ли подумать, чтобы человек молодой, живучи в монастыре без всякой печали, довольствуясь пищами и напитками и по всему внешнему виду здоровой, сильной и тучной, не был бы плотских похотей стремлениям подвержен, кои всегда тем больше усиливаются, чем крепче запрещаются... монашество в молодости не что иное есть, как черным платьем прикрытое блудыодеяние и содомство, наносящее знатной ущерб размножению человеческого рода, не упоминая о бывающих детоубийствах, когда законопреступление закрывают злодеянием"... Ломоносов обурювався, як у Росії відзначають, скажімо, Масляну і Святу неділю, коли так говіють, що мертві валяються по кабаках, по вулицях і по дорогах, а розговляються — так само. Світле Христове Воскресіння, спільна

християнська радість, коли веселяться — "как с привязу спущенные собаки, как накопленная вода с отворенной плотины, как из облака прорвавшиеся вихри — рвут, ломят, валят, опровергают, терзают; там разбросаны разных мяс раздробленные части, разбитая посуда, текут пролитые напитки, там лежат без памяти отягченные объядением и пьянством, там валяются обнаженные и блудом утомленные недавние строгие постники..." Коротше — Содом і Гоморра, й академік М. Ломоносов воліє — "меньше было бы праздности, матери невоздержания, меньше гостьбы и пирушек, меньше пьянства... хотя бы кто и напился, однако, возвращаясь домой, не замерз бы на дороге, как о масленице бывает, и не провалился бы под лед, как случается на св. неделе".

Ясні уми вміли бачити Росію у її справжньому світлі, закликали до реформ, до морального самоочищення й самовдосконалення, відчуваючи необхідність "уйти от самих себя...".

І водночас відчували — "нельзя уйти от самих себя...". "Что делать?.." "Кто виноват?.." "Накануне..." М. Ломоносов: "первое и всех лютейшее мучение есть самое рождение". Виходить, вічні пологи, без кінця й краю — як найлютіша з найлютіших народних мук.

1994

ЗНАК ЧЕЧНІ

І. Шаміль переслідував російські війська, які поверталися в Аргун, і це переслідування супроводжувалося таким кривавим боєм, якого, мабуть, у Великій Чечні й не пам'ятали; Сам Шаміль стріляв із рушниці й кидався на шаблі попереду мюридів. Драгуни 44-го драгунського Нижньогородського його імператорського Височества Государя Наслідника Цесаревича полку в цей день не брали участі в ділі, але їхній присутності загін зобов'язаний був тим, що Шаміль не ризикнув спустити з Чорних гір свою артилерію і підвести її на картечний постріл.

Простоявши два дні на Аргуні, Варятинськии замислив новий похід на Мезинські хутори, які заважали вільному зв'язку між Аргуном і Джалхою. Але місцевість" де вони лежали, являла такий лабіринт усіляких ха— щів що доступитись до них без величезних втрат здавалося неможливим. Єдина дорога лежала через вузький ручай Миззажо, який протікав у навислих берегах, і, щоб через нього перейти, слід було заплатити .за це сотнями, людських життів. Барон Меллер. котрий :цього дня командував колоною, зупинився в роздумах.

Раптом проти російського лівого флангу появилася чеченська кавалерія; значка при ній не було, — це були місцеві жителі, і Меллер зметикував умить, що коли б цю кавалерію відрізати від лісу чи взагалі поставити її в небезпечне становище, то хуторяни кинуться їй на виручку. Розрахунок був точний. Щойно третій дивізіон драгунів і дві лінійні сотні, під командуванням Еттінгера, щодуху помчали напереріз чеченській кінноті, як зусібіч збіглися на допомогу до неї й хуторяни. Рушниці, які стерегли міст, зникли. Скориставшись цим, піхота російська швидко переправилась через ручай, і знамениті Мезинські хутори припинили своє існування...

...Через кілька днів, 18 січня, пустилися в третій набіг, цього разу вже в протилежний бік, у верхів'я Гойти, щоб убезпечити російський тил від населення Малої Чечні, яке гніздилося там...

...один з чеченців, на ім'я Мурдалі, був захоплений козаками в той час, коли виводив із аула свою стару матір. Козаки порубали стару, а сам Мурдалі з трьома чеченцями встиг заховатися в мечеті...

...і справді, як тільки російські війська опинилися в непролазних хащах, — зусібіч хлинули на них густі натовпи ворогів. Вони охопили колону залізним ланцем, і бій, який точився три з половиною години, став ущухати лише тоді, коли війська вийшли нарешті до Маіортуна... Вбитих було так багато, що ними переповнилися всі повозки, навіть вільні артилерійські лафети, і більше класти було ніде... ...від Шалінської

галявини з 1 лютого перейшли до вирубки лісу обабіч Аргуна, а потім по Джалці... ...вирубали, нарешті, ліси й на Джалці...

Розказане — лише мізерна дещиця з подій року 1852-го, коли Чечню підкорювали не тільки вогнем і мечем, ай... сокирою. Сокира, як бачимо, рухала Росію Петра I до цивілізації, коли монарх рубав вікно в Європу, й сокира не тільки схиляла до філософських розмислів героя Ф. Достоєвського славнозвісного Раскольникова, який сокирою зарубав стару жінку, не тільки правила за найпереконливіший інструмент у революційній правосвідомості (знамените "к топору зовите Русь"), а й закладала колись на Кавказі основи нинішньої Російської Федерації. Пам'ятаєте "Рубку леса" у Л. Толстого? Вирубали ліс, щоб позбавити гірські народи їхнього природного середовища, аби позбавити їх можливості захищатися від тих, хто зі зброєю вторгся на їхні вільні землі закладати основи нинішнього так званого федеративного простору.

А війну ж бо в Чечні генерал Єрмолов розпочав у 1818 році, заклавши в низинах річки Сунжі фортецю Грозную, яку вже в 1995 році генерал Грачов на чолі російського війська штурмував, укривши себе і своє військо вічною ганьбою і вічним прокляттям.

Важко й уявити всю ту "рубку леса", починаючи з 1818 року, й тільки в Чечні. А по всьому Кавказу! Скільки було спалено мирних і немирних аулів, скільки знищено людських життів — і це, звичайно, "во славу русского оружия", "во имя величия России". І яке оте "величие" — бачимо й сьогодні, бо завжди воно було однаковісіньке.

Аж у 1859 році Чечню підкорено. Переслідуваний Шаміль тікає у свою нову резиденцію — Веден. Росіяни 17 березня приступили до бомбардування укріпленого району й 1-го квітня взяли штурмом. Шаміль, гнаний переслідувачами, тікає в долину Андійського Койсу, опиняється разом із 400 фанатичними своїми прихильниками в Гунібі. 25 серпня Гуніб уже в руках росіян, і сам Шаміль з рештками воїнів здався князю Барятинському.

Про деякі інші народи російськими історіографами складено байки, що вони "добровільно" ввійшли до складу Росії, але про "добру волю" Чечні такої байки не складено — та й ніколи не буде складено: Чечня боролася, бореться й боротиметься за свою волю й незалежність.

II. Черкеси завжди відзначалися непереборним потягом до волі й незалежності, вони витримували найсуворіші природні умови в горах у спекотне літо чи в лютий мороз, вони добре володіли зброєю, і, часто вбого зодягнені, вони були таки хвацько озброєні; полишаючи свою сім'ю-родину, пускалися в набіг, як на свято, бо їх кликав невпокорений дух наїзництва, і в найрізноманітніших бойових звитягах вони виражали як свій національний характер, так і утверджували розумові здібності. Зберігалися традиції родової помсти, ніхто не боявся смерті, загиблий на полі бою вважався за святого, шанувалися могили предків, про відважних героїв складалися легенди й передавалися від покоління до покоління. Уся земля — у віковічних могилах, увінчаних столітніми ясенами, дубами чи кленами. Войовничі аули, войовнича земля, войовничий народ, у якого в буйній крові — оголошувати священну війну газават своїм ворогам.

О. Пушкін: "Смирись, Кавказ: идет Ермолов!"

В. Потто в книзі "Кавказская война в очерках, эпизодах, легендах и биографиях", С.-Петербург, 1886, том 2-й, зокрема так пише про "ермоловское время": "Русское казачество, приведенное историческим предопределением на берега Кубани, встретило здесь в черкесах необыкновенных противников, и границы двух земель скоро стали ареною, которая вся от края до края залилась кровью, усеялась костями".

Отож, як укотре бачимо, з тією самою сомнамбулічною зацикленістю говориться про "историческое предопределение", про так званий "Божий промысел", на які не так покладається відповідальність за кривавий розбій, як робиться спроба, напустивши містичного туману, пояснити те, що навряд чи можна в такий спосіб пояснити, як водночас

робиться спроба не пояснювати це, виходячи з природи ментальності, з національної вдачі, з особливостей психічного складу російського етносу. І чомусь (а це в російських істориків та філософів постійно) такого штибу "историческое предопределение" та "Божий промысел" незаперечно визнаються за російським народом — і чомусь начисто віднімаються в інших народів, які начебто й не під Богом ходять, а коли й ходять — то під бусурманським ідолом, а яке бусурманський ідол може своїм поганам вділити "историческое предопределение", тут і мови ніякої бути не може, не те що принагідних порівнянь...

А Кабарда? Здавалося б, уже давно підлягла Росії, та однаково хмільний дух вольності не згасав, бунтували й чинили опір, тому-то й Кабарду час від часу слід було вкоськувати силою зброї — ходили походами Медем, Якобі, Потьомкін, Глазенап, Булгаков: уярмлення за уярмленням, пораблення за порабленням, і, звичайно ж, у цій кривавій вакханалії — "историческое предопределение" і "Божий промысел", з якими марно намагалися боротися невірні бусурмани. (В. Потто говорить, що інгуші, осетини, чеченці відправляли своїх дітей у Кабарду вчитися манер та етикету, що благородний тип кабардинця відзначався вишуканістю манер, мистецтвом носити зброю, своєрідним умінням триматися на людях, його військові здібності були просто блискучі, а хоробрість переходила будь-які межі, і поміж най— знатніших молодих людей, що вдавались до грабунків та розбоїв, найбільше привертав увагу той, хто найбільше завдавав шкоди росіянам, оселеним на так званій Кавказькій лінії). Отже, зіткнувся світ мусульманський зі світом християнським — і саме з тим його різновидом "калужского теста", "жидкостью растекающейся", підтриманою регулярними військами та забезпеченою ідеєю "русского дела", "русского вопроса", себто ідеєю месіанства, боговибраності народу (а по суті стихійного народного фашизму, що потребує етноциду в будь-які, здавалося б, взаємо— виключні епохи, але вони не взаємозиключні, бо ж насправді складають одну епоху), — і спробуй тут поборотися, вільний кабардинцю, з очумілим зайдою, який прийшов на твою землю і вбарложився у твою історію, прагнучи саме тут знайти свою "землю-матір" і свою "історію-матір", бо, бачте, на своїй землі він чомусь почувається скривдженим історією та

обійденим долею!.. А чи не такий був "Божий промисел" та "историческое предопределение"?! Які прирекли тебе на твою землю й на твою історію...

За набіги, за опір колонізації, за боротьбу з "Божьим промыслом" у російському розумінні на кабардинців чекала страшна кара від імені — слід, очевидно, так думати — "исторического предопределения". Скажімо, як було знищено Трамів аул? Вночі війська оточили аул і наказали жителям вибиратися, потім аул запалено з чотирьох боків, майно пограбовано, табуни, стада й отари взято на потреби жителів Кавказької лінії. Єрмолов писав до кабардинців: "Трамов аул — это гнездо разбоев и вечной чумы. На этот раз ограничиваюсь этим; на будущее же время не дам никакой пощады уличенным разбойникам: деревни их будут истреблены, имущество взято, жены и дети вырезаны".

Чи сама собою не напрошується аналогія з сьогоднішньою Чечнею? Коли весь народ, який вперто бореться за свою незалежність, чомусь Кремлем уперто називається бандформуваннями (як бачимо, колись Єрмолов назвав їх "уличными разбойниками", що, власне, одне й те саме, трішки змінилася камуфляжна лексика, а за мундиром камуфляжної лексики, як писав одописець Державін: "О Росс! — О род великодушный! О твердокаменная грудь!" І ми таки справді навіч бачимо і цю "твердокаменную грудь", і яка саме велика душа в тих грудях — і колись бачили, й тепер бачимо в Чечні).

Фатальними для Кабарди були 1821 — 1822 роки (раніше не зовсім доходили руки, вкрай обтяжені боротьбою з Чечнею і Дагестаном). Єрмолов, який теж мислив окраїнами та лініями, як і всі російські патріоти, переносить лінію з Малки й Терека на саму кабардинську землю, будуючи тут укріплення та фортеці-(Як бачимо, носили й переносили лінії-кордони, та все далі від білокам'яної, а тепер переносити лінії-кордони назад ближче до білокам'яної "конституційний простір" не дозволяє, — чи не дивний цей "конституційний простір"? та ще "територіальна цілісність Федерації" не дозволяє, — чи ж не дивної

сатанинської природи ця "територіальна цілісність Федерації" ? сатанинської природи "цілісністю", а вже коли таджики Афганістану й таджики Таджикистану, колись розмежовані Росією, тепер прагнуть національного возз'єднання, і, здавалося б, у зв'язку з цією насущною історичною необхідністю треба б нести "лінію" назад, то Росія починає там, на річці П'яндж, захищати кордони СНД, тобто, вважайте, й кордони України в складі СНД, хоч чомусь Україна там свої кордони в складі СНД захищати не хоче: Росія ("О твердокаменная грудь!") стоїть за всіх, хоч оці всі й не просять.

Прагнучи повного приборкання, Єрмолов уводить до Кабарди війська, які повинні пересуватися з місця на місце, чинячи постійні напади на горців і тримаючи їх у постійному страху. Ось за непокірний норов генерал Сталь вирішив покарати абазинські аули на Кумі, для початку приречено найнаселеніші сусідні аули: Махуків, Хохандуків, Бибердів. Підім'явши передові пости кабардинців, російське військо ввірвалося в аули. В. Потто: "Все, что захвачено вне домов, было порублено, все, что успело бежать и скрыться в домах, было забрано в плен. Добычею казаков было до тысячи голов лошадей и рогатого скота и 149 человек пленных". "Аулы были таким образом окружены, но оказались почти пустыми... и только в двух аулах... стремительно налетевшая конница застала и истребила до 30 человек и 12 захватила в плен". "Отряд пошел дальше к горам, предавая огню и опустошению лежавшие по пути аулы", "...в течение семи дней, при беспрерывной перестрелке, пять больших аулов, не считая отдельных хуторов, кошей и кутанов — были истреблены до основания. Между ними аул владельцев Касаевых защищался так упорно, что раздраженные солдаты Кабардинского полка перекололи в нем всех, не успевших скрыться, — и мужчин, и женщин". "В это время в Кабарде появились грозные прокламации Ермолова, требовавшие покорности, но обещавшие пощаду всем, кто добровольно выйдет из гор и поселится на равнине", "...чтобы положить предел кабардинской дерзости, Кацырев вынужден был сделать еще две экспедиции. 25 марта он вошел в Чеченское ущелье и истребил аулы Тамбиева, а 2 апреля двинулся на речку Нальчик и занял аулы Шаупцова и Кондорова" "Аул владельца

Каспулата Канчукова... был занят и истреблен после недолгой, но горячей перестрелки", "...еще несколько солдат было ранено, — но остальные ворвались и истребили всех без пощады. 18 трупов, вытащенных из сакли, были так обезображены, что бывшие в отряде мирные кабардинцы не могли узнать ни одного из них", "...в ущелье Черека сожжено несколько селений; в Нальчике отбит табун лошадей и отара овец в 4 т. голов; в Чечне — истреблен сильный аул". "За Тереком войска разделились на две части: одна тотчас же приступила к постройке ряда укреплений, образовавших новую Кабардинскую линию".

Ви помітили, звичайно, як російські війська все далі та далі від білокам'яної несуть лінію за лінією, в глибину Кавказу, підкорюючи вільні народи, які з незрозумілої для колонізаторів причини осмілюються боронити свою землю і незалежність. Ото ніяк не хочуть всунути голову в ярмо, а якщо не хочуть — нещадно відрубати непокірну голову (Державін: "О Росс! О род великодушный"). Параноїдальна агресивність, параноїдальна ескалація Насильства, й водночас Єрмолов розсилає по всій Кабарді прокламації, запрошуючи довіритись добрим намірам Росії, а кабардинські вожаки, які зостануться в горах і не підкоряться, оголошувалися зрадниками і ворогами Російської держави.

В. Потто: "...вставал весь воинственный народ, чтобы отстоять свою полудикую вековую независимость и чтобы отомстить за попранные, как им должно было казаться, права, за поруганные святыни и самобытные обычаи". "Из жителей не спаслось почти ни одного: 300 человек были вырезаны, 566 душ захвачены в плен", "...пленные, во избежание расходов казны, по приказанию Вельяминова раздавались на содержание линейных казачьих станиц. Мера эта, приводившая казаков к излишним издержкам, крайне им не нравилась и имела печальные последствия: чтобы отделаться от этих расходов, казаки совсем перестали брать пленных и не щадили ни детей, ни женщин", "...казаки зажгли аул и переправились обратно на правый берег Сагауша". "Он только сжег аулы и, вместе с Кацыревым, отошел от Течени". "Из Дударуковских аулов, не надеясь отстоять их, горцы бросились на

правую сторону речки... Хоперцы встретили их из лесу, но не могли выйти из оврагов, и потому заняли единственный перевал, по которому бегущие могли перебраться за гору. Таким образом все, что нашло первоначальное спасение в оврагах, теперь было в западне. Дадымов и Степановский заняли между тем аулы, и скоро в них бурно уже шумели и ходили волны пламени. Пока одни казаки растаскивали покинутое имущество, другие раскинулись цепью по берегу реки, чтобы не пропустить беглецов назад, третьи скакали в погоню за угнанными стадами, настигали и возвращали их на сборное место. Подоспевшие ширванцы двинуты были в овраги. С мужеством отчаяния черкесы защищали свои семьи, но это повело только к их гибели. Ширванцы ударили в штыки, и началось поголовное истребление. Гибель людей, отчаяние жен и детей, отторгнутых от своих защитников, представляло ужасное зрелище. Двести трупов разбросаны были по оврагам и лесным тропинкам; 370 пленных, согнанных в кучу, стояли под конвоем, оглашая воздух воплями. В числе убитых лежали тела: каратаевского старшины Кубиева и молодого сына известного кабардинского князя Магомета Атажухина. Оба владельца аулов, Клычев и князь Мамсир Дударуков, также пали в битве; княгиня, жена последнего, ранена шашкой и взята в плен..." "...по окончании боя... в полуверсте от горевших аулов... добыча оказалась огромною: лошадей пригнано было 600, рогатого скота более 1200 голов, овец свыше 10 тыс. Не миновали солдатских рук и те бараньи коши, которые были обойдены накануне". "Войска сожгли и разорили аулы и истребили уже сжатое, в снопах, просо". "От пленных Кацырев узнал, что верстах в 8 скрываются черкесские семейства и скот. Кавказский казачий полк... там уже ничего не застал, кроме 700 баранов и быков; но длинный обоз из арб, уходивший оттуда... был окружен, и все, что оказало сопротивление, погибло, а 39 душ отдались в плен". "Кацырев воспользовался этим временем для двух набегов на кабардинские коши и захватил в них более двух тысяч баранов". "Кацырев, между тем, сделал отсюда новый набег на махошевцев, но нашел аулы пустыми и захватил только 24 человека пленных и до 700 штук рогатого скота", "...семьи их, вынужденные в глубокую ненастную осень скитаться без приюта по горам и лесам, гибли если не от русских пуль, то от болезней и голода".

"Начался беспощадный приступ; казаки зажгли дома, — и население гибло в пламени". "Добыча была вообще огромная. Казаки захватили до 4 тысяч голов скота и лошадей. В плен взято только 139 душ; все остальное население погибло или в бою, или в пламени. Линейцы собрали и похоронили 570 трупов; но по свидетельству самих кабардинцев, одних убитых между ними было более тысячи человек", "...одна 8-летняя девочка от испуга как бы помешалась и к утру умерла в страшных конвульсиях". "Вельяминов простоял весьма долго, посылая в разные стороны небольшие колонны для истребления горских посевов". "18 августа запылал знаменитый в горах богатством и красотою строений аул Аджи-Тлямов — цель Вельяминовской экспедиции". "Вельяминов... 25 августа возвратился в Майкопский стан, оставив позади себя... на пути следования, длинный ряд сожженных аулов и вытоптанные, опустошенные поля".

І т. д. Цитата, звісна річ, не вичерпують кривавого матеріалу з тієї багаторічної кривавої різні, яку Росія впродовж років вела на Кавказі, бо такого матеріалу — криваве море: ось так — і не інакше — закладалася нинішня "територіальна цілісність Федерації" під її нинішній "конституційний простір", в ім'я яких різалося, стрілялося, палилося, винищувалося все, що могло чинити найменший опір. (Державін: "О Росс! О род великодушный!"). Як зазначає В. Потто, пом'якшенню, а потім і зникненню войовничих інстинктів у кабардинського народу сприяло і поступове зникнення вождів, пронизаних духом незагнузданої волі, які пристрасно шукали виходу для своїх непочатих сил в голосних військових подвигах. Звичайно, ці вожді самі не зникали: їх або вбивали, або ж переманювали на російську сторону. Ось так, пише В. Потто, "...была усмирена и оттеснена в горы хищная Чечня... Дагестан замолк пред грозным рокотом русского оружия... пала окончательно покоренная Кабарда... они думали, что рушится счастье и будущность их вольного края. Не сознавали они, что то занимается заря светлого будущего, которое внесет в их край родной блага вековой цивилизации и превратит их кровью покрытые поля в роскошные нивы".

Коротше, гірські народи чомусь ніяк не хотіли розуміти свого щастя. їх винищують, у них віднімають їхню землю, віднімають волю, топчуть віковічні звичаї та обряди, а вони не розуміють свого щастя — й край.

А сьогоднішній день, скажімо, гірського народу Чечні — 4е і є оте, виходить, "светлое будущее". Яка була зоря — ми бачили, і, звичайно, саме така зоря не могла звістувати якесь інше "светлое будущее", а саме таке, яке маємо сьогодні.

Оракули будь-якого рівня (Ф. Достоєвський, Ульянов-Ленін, а тут іще й В. Потто) передбачали оце "светлое будущее" і для самого російського народу, й для всіх інших уярмлених Росією народів, чомусь це ярмо бачили лише як "блага вековой цивилизации". Рідкісний цинізм! Рідкісний цинізм можновладців того етносу, який сам не був і не є цивілізований, але тим не менше з фанатичною запеклістю мечем і кров'ю взявся нести "блага вековой цивилизации" іншим народам. Ці рядки пишуться в січні-лютому 1995 року, коли штурмується Грозний, коли точиться війна в Чечні, коли московське телевізійне "Останкіно" торочить і торочить з шизофренічною зацикленістю про те, що, мовляв, у Чечні пенсіонери давно не одержували пенсій, то Кремль поставив собі за мету ощасливити пенсіонерів пенсіями і надати гуманітарну допомогу знедоленим. Та схаменіться, кому ви хочете надати пенсію і гуманітарну допомогу — отим тисячам і тисячам жертв мирного населення, отим від ваших бомб та ракет загиблим дітям і жінкам?! Як тут знову не повторити вже багатократно повторюване з О. Твардовського: "Сама режет, сама давит, сама помощь подает"! Так оце в теперішній Чечні, яка стікає кров'ю, ми й бачимо ваші реальні блага "вековой цивилизации", оту реальну "зорю светлого будущего", обіцяну Кавказу на початку минулого століття, яку тодішні "розбійники" чомусь ніяк не хотіли прийняти з рук своїх завойовників, як не хочуть прийняти й сьогодні з тих самих рук уже не просто "розбійники", а цілі "бандформування", а тому ці "бандформування", себто чеченський народ, мають бути знищені: ото хай не воюють проти "зари светлого будущего" та "благ вековой цивилизации" у незмінно традиційному кремлівському варіанті.

III. Засвідчено високу гостинність черкесів — гостинність, взагалі дуже характерну для східного світу. Подорожній, який переступав поріг саклі, був людиною священною. Подорожній благословляв дім господаря: "В ім'я славних справ твоїх, джигіте, вимагаю гостинності, сідла та бурки". Господар відповідав: "Ти гість мій, отже, володар мій". Він передусім народом відповідав за безпеку чужоземця, який, ступивши в саклю, знімав і віддавав хазяїну зброю, демонструючи, що не потребує зброї під його дахом.

Легендою засвідчено, що в VI столітті аварський хан Байкан через своїх послів вимагав підданства від черкесів. їхні ватажки, між яких виділявся Лавристан, відповідали: "Хто може позбавити нас волі? Ми звикли віднімати землі, а не свої віддавати ворогам. Так буде завжди, поки є війна і мечі на світі". А ще Лавристан відповів аварському ханові: "Не дамо данини, поки залишиться у нас бодай один меч, поки залишиться один із нас в живих". І тоді хан Байкан, маючи шістдесят тисяч добре вишколеного війська, пі л дав вогню й мечу непокірну землю і її вільнолюбний народ.

Цураючись цивілізації, цей народ змушений був перейти на військовий побут, тим паче, що на його долю нападників-завойовників вистачало, то якийсь Китайхан, калмики, хазари, татари, зрештою Аттіла, слов'яни...

Й ось після того, як Росія в минулому столітті так тяжко за-войовувала Чечню, й ось після того, як сталінська Росія депортувала Чечню з Чечні, й ось після того, як Чечня повернулася в Чечню, тепер уже єльцинська демократична (?!) Росія вторгається в Чечню, щоб ракетами й бомбами загнати її в Федерацію, оголосивши весь чеченський народ, який бореться за свою незалежність, збройними бандформуваннями, в той час як вона в цій історичній обстановці сама є бандформуваннями, — власне як була вона бандформуваннями і в минулому столітті, коли завойовувала вільний чеченський народ. Та що ж це за Федерація така, та що ж це за людиножерна її така Конституція, в ім'я яких найсучаснішою зброєю винищується народ, та що ж це за

імперський дух такий, котрий із сатанинською люттю має знищувати впродовж століть дух іншого народу!

Та ще ж бо чуєш із уст президента Федерації, що Дудаев, мовляв, здійснює "геноцид чеченського народу". Це те самісіньке, як радянська пропаганда протягом півстоліття стверджувала, що жертви Катині — це жертви фашизму, ніяк не хотіла признаватися за свої власні фашистські жертви. А скільки десятиліть доведеться отак-от говорити про дудаєвський "геноцид чеченського народу"? Хіба сьогодні не видно, чий це геноцид?

До того ж — "во славу русских воинов"... Пам'ятається, й багатьом, звичайно, не забудеться, як на Різдво 1995 року закладався Храм Христа-Спасителя, знищеного більшовиками, що Храм закладався "во славу русских воинов", що цю акцію слід сприймати як покаяння, — в усякому разі про це говорив патріарх "всея Руси" Алексій II. А в цей час — на Різдво! — точилася кривава різня в Чечні, де, як стверджував один генерал, російські солдати — хлопчики років вісімнадцяти — гинули за неділиму Росію "с улыбкой на лице". Хай Господь милує від такої моторошної "улыбки на лице" за державного монстра, де цивілізованого життя нема нікому, отож хіба що й залишається вмерти "с улыбкой на лице". Так що ж це виходить: отой Храм Христа— Спасителя в Москві закладено не тільки в ім'я минулої слави російських воїнів, а й тих воїнів, які гинули на Різдво, коли закладався Храм, у знедоленій і вільнолюбній Чечні, які й тепер гинуть, то скільки ж цих загиблих юних життів потрібно, то що ж це за моторошне таке покаяння, яке сприймається за театралізований блюзнірський балаган на лаштунках і за лаштунками вчорашньої і сьогоднішньої російської історії?!

Пригадуєте, під час серпневого путчу 1991 року випадково в московському бронетанковому рейваху загинуло троє невинних молодих життів, і Єльцин на грандіозних похоронах-панахиді зі щирою сльозою в голосі просив простити, що — "я, ваш президент" не зумів уберегти душі гарячих патріотів. Артистично просив — і йому вірилось. І що це за країна така, у якій під проводом ГКЧП власні збройні сили під час путчу

в серпні 1991 року штурмом ідуть на Москву, в якій президент у жовтні 1993 року громить власний парламент у Білому Домі, в якій за наказом президента в грудні 1994 року розв'язано громадянську війну у Чечні, де з однаковою суїцидальною лютті знищується як народ чеченський, так і народ російський?! І що це за Федерація така?! Якби від її імені та в ім'я її цілісності, то, очевидно, там можна було побачити військові формування татарів, башкирів, чувашів, бурятів, і т. д., але ж не видно там військових формувань цих народів, а видно лише російські збройні формування. То що — не болить цим народам так звана цілісність Федерації, а болить лише російському? То чому ж їм не болить, а російському так болить від імені всієї Федерації і за всю Федерацію, в чому природа цього потерпання за всіх? (Державін: "О Росс! — О род великодушный! О твердокаменная грудь!") Ох, ці прозорі границі прозорих камуфляжів — то начебто інтернаціональних, коли під прапором Варшавського пакту вводилися війська в Чехословаччину 1968 року, то в даному разі під прапором Федерації, а насправді тоді й тепер бачимо "щит і меч" Росії, яка будь-якими засобами прагне імперського самозбереження, до того ж іще безтямно пасталакаючи про права людини, а як то дотримуються права людини — видно по десятках тисяч трупів чеченців і росіян у Чечні.

Розгортаю московську газету від 16 лютого, читаю репортаж журналіста. "Через щель, прорезанную в ковре, которым закрыто окно, я наблюдал, как федеральная артиллерия в щепки разносит кварталы... суть новой методики борьбы с незаконными формированиями в Грозном, как я понял, сводится к тому, чтобы, проведя грамотную и сокрушительную артподготовку, внезапно войти с разных сторон в развороченный снарядами район... "Я столько чеченцев убил, что пальцев не хватит пересчитать", — весело говорил старший лейтенант Сережа... Но через два, три, четыре, восемь часов ожесточенных артиллерийских упражнений все равно становится невыносимо тошно и все-таки хочется заглянуть в это лицо, в эти глаза, чтобы понять: кто те люди, которых утюжат пушками круглые сутки?"

Як то казав Єльцин у серпні 199? року — простіть мене, вашого президента, що не вберіг ваше життя. Ось так він уберігає життя десятків тисяч — і чеченців, і росіян.

Як то мовилося при закладанні Храму Христа-Спасителя — в ім'я слави російських воїнів.

Як то говорилося тоді ж — акція покаяння.

А хіба в Чечні ще мало вбито? Коли ж буде покаяння за Чечню?.. Храм Покаяння-на-Крові...

IV. Здавалося б, О. Грибоедов... але й він — плоть від плоті середовища свого. Перебуваючи на Кавказі, веде "Путевой журнал 1819 года. Тифлис — Тавриз". "Надо видеть и слышать, когда он собирает здешних или по ту сторону Кавказа кабардинских и прочих князей; при помощи наметанных драгоманов, которые слова его не смеют проронить, как он пугает грубое воображение слушателей палками, виселицами, всякого рода казнями, пожарами; это на словах, а на деле тоже смиряет оружием ослушников, вешает, жжет их села — что же делать? — По законам я не оправдываю иных его самовольных поступков, но вспомни, что он в Азии, — здесь ребенок хватается за нож. А, право, добр..." Й то правда, куди вже добріший! І почерк у добряка Єрмолова той самісінький, що й у нинішніх добряків: "смиряет оружием ослушников, вешает, жжет их села, — что же делать?" Еге ж, як тоді, так і тепер, здається, цілковита безвихідь, інші методи (М. Бердяев: "в основании человеческого общения должна быть положена евангельская категория ближнего") чужі для розуміння, отож — що ж робити?! І так — із століття в століття, і навіть діти як хапалися за ножі — так і хапаються, то, звісно, що ж робити з ними як у часи єрмоловські, так і в часи грачовські. "А, право, добр..."

О. Грибоедов у 1825 році написав вірш "Хищники на Чегеме", де знаходимо рядки:

Ждем. — Готовы к новой сече...

Но и слух о них исчез!..

Загорайся, древний лес!

Лейся, зарево, далече!

Мы обсядем в дружном вече

И по ряду, дележом

Делим взятое ножом.

О. Грибоедов сам брав участь у каральній експедиції генерала Вельямінова проти закубанських черкесів, у нього були живі враження, які прислужилися до написання цього вірша. Вірш сприймається як пісня-монолог горців, котрі воюють проти чужинецьких зайд, відкидаючи рабські ярма на їхні вільні буйні голови.

Ось як екзальтовано про Кавказ:

Наши — камни, наши — кручи! Русь! зачем воюешь ты

Вековые высоты?

Досягнешь ли?..

Бачите, як ото все ставало "нашим" — і кавказьке каміння, і кавказькі кручі, ставало невід'ємною частиною єдиної і неділимої, вписуючись і в нинішні конституційний "простір", і в федеративну цілісність, але це постійно розв'язуване й постійно нерозв'язне питання

не сходило й не сходить з порядку дня: "Русь! зачем воюешь ты вековые высоты? Досягнешь ли?".

V. Гортаючи "Самопознание" М. Бердяева, відомого російського філософа, якого Ленін разом з іншими любомудрами брутально сплавив за кордон, натрапляю на цікаве спостереження. "Западная душа гораздо более рационализована, упорядочена, организована разумом цивилизации, чем русская душа, в которой всегда остается иррациональный, неорганизованный и неупорядоченный элемент. Поэтому русская душевная жизнь более выражена и выражена в своих крайних элементах, чем душевная жизнь западного человека, более закрытая и придавленная нормами цивилизации".

Що правда, то правда. Ніяк не скажеш, що душевне життя російської людини в минулому (принаймні на той час, про який писав М. Бердяев) було пригнічено нормами цивілізації, не побільшав цей прес норм цивілізації на російську людину ні в часи революцій чи громадянської війни, розв'язаної більшовиками, ні в епоху сталінщини, ні в епоху брежнєвської стагнації. Чомусь не тиснули ці норми — й не тиснуть, бо ж, очевидно, тиск норм цивілізації відчувається тоді, коли в них є природна розумна потреба, а коли є, навпаки, природне стихійне відторгнення від них і неприйняття, то буде відторгнення й неприйняття. М. Бердяев правий, що російське духовне життя більше виражене у своїх крайніх елементах, — і тут він дуже близький до Ф. Достоєвського, який говорив про "безодню" російської душі, яка — феномен завжди наявний і вічний. Так — завжди ірраціональний, неорганізований і невпорядкований елемент, хоч би чого це стосувалося, в тому числі — кривавих подій у Чечні, яку ввергнуто в достоєвську "безодню", яку піддано деспотично-тиранічній вакханалії цього озброєного до зубів ірраціонального, неорганізованого, невпорядкованого елементу, коли, ясна річ, ніяк не йдеться про придушеність нормами цивілізації, а про цілковиту їхню відсутність, коли Росія не здатна зрозуміти, що, знищуючи Чечню, вона знищує саму себе, хоча, звичайно, не в однаковій мірі.

Тут же, в "Самопознании", М. Бердяев говорить про те, що "в основании человеческого общения должна быть положена евангельская категория ближнего". Золоті слова! На жаль, євангельська категорія ближнього не запанувала над умами російських воєначальників у Чечні, й навряд чи коли-небудь запанує. Задовго до сучасного філософа Ясперса, який говорив про державців-філософів і про філософствуючі народи, подібну думку висловив еллінський філософ Платон: "Щасливі ті держави, в яких або правують філософи, або правителі філософствують". На жаль, не скажеш, що тепер очолювані Москвою чи Києвом держави — щасливі, що в них правують філософи або правителі філософствують. Та й важко сподіватися з квасного патріота — вільно мислячого філософа, бо, знагла ставши філософом, він би автоматично перестав бути квасним патріотом, де б тоді поділися всі квасні патріоти, а таке в природі неможливе, отже, ніякий розгул — загул філософів і філософії в коридорах влади на просторах СНД нікому на загрожує. Еге ж, як ото казав О. Грибоедов: "Федьдфебеля в Вольтеры дам". І саме таких Вольтерів та вольтер'янців дано згори, призначено, бо саме на цій землі вони не з ласки Божої, а саме призначаються, і саме оцей розгул-загул московського вольтер'янства ми бачимо сьогодні в Чечні.

У плані нашої розмови гріх не послатися на історика С. Соловйова, це посилання саме проситься. У 1872 році відзначалося 200-річчя від дня народження Петра І. Це був час, коли всі читали книгу маркіза де Кюстіна й міркували — куди ж іде велика імперія. На обіді на честь іноземних гостей маститий історик С. Соловйов начебто давав відповідь: "Иностранцы приветствуют Россию. Но что же Россия скажет им в ответ? Русские от искреннего сердца пожелают уничтожения нелепого предрассудка, будто бы цивилизация России может быть в ущерб Европе, что мы, завоевательный народ, жаждем чужого. Пусть, вглядевшись внимательнее в настоящее и прошедшее России, они убедятся, что задача ее иная. Ни у одного народа нет меньше побуждений желать чужого: у нас громадная страна, требующая возделания во всех отношениях; станем ли мы желать ее приращения? Наука прежде всего нужна пока..."

Ось так філософствував історик понад сто років, проте, як сказав байкар: "А воз и ныне там". І ще він сказав: "А Васька слушает да ест". Ні, відомий байкар зовсім не спростовував відомого історика, просто так у його байкарському ділі вийшло, що наче й не спростовував — і спростував: віз російської історії залишився там, де й досі був, як і віз російського національного самоусвідомлення, себто віз філософії.

Бачите, це всього лише "нелепый предрассудок", ніби так звана російська цивілізація зашкодить Європі, це їхня, іноземців, вигадка, марно вони бояться власної вигадки. Але ж як боялися колись, так бояться й тепер, і це не є їхня вигадка, бо така споконвічна природа Росії, що її, Росію, мають неминуче боятись, як і її природи: цей "нелепый предрассудок" був і залишається в силі. Особливо ж, коли іноземці таки вдивляться в минуле Росії до С. Соловйова, так і в минуле Росії після С. Соловйова, й ніяк не віриться, що "задача ее иная", а саме така, й коли вже, скажімо, наступного, 1873 року російськими військами розпочато Хівинський похід, цим вкотре потверджено, що саме така, й хоч справді земель — надмір, як своїх, так і загарбаних, але чомусь усе-таки видається, що мало, й тут уже починає виконувати свої безвідмовні функції "предопределение", і російська армія вирушає в похід. А "громадная страна, требующая возделания во всех отношениях", як потребувала цього "возделания во всех отношениях", так і тепер потребує, тут ніхто не заперечить, бо Росія була й залишається розореною країною, але ж усупереч здоровому глузду однак — давай Чечню, "исконно русскую территорию!".

Як тоді, так і тепер — "наука прежде всего нужна". Тож не запе-речиш, але, як то сказано іншим, "умственность вредна для России", й ніякої гармонії тут досягнути не можна: з одного боку "нужна", а з другого — "вредна", коротше, як то сказано сучасним академіком, "нельзя уйти от самих себя...".

VI. Шовінізм завжди аморальный, великодержавницькі амбіції завжди аморальні — й не вкладаються в норми загальнолюдської етики. Російський шовінізм — це вічно жива унтер— офіцерська вдова, яка з

мазохістською насолодою батожить сама себе, водночас упиваючись чужою кров'ю, наче квасом. Скажімо, в січні 1995 року в Польщі у Кракові створено Чеченський інформаційний центр, де працюють не тільки чеченці, а й росіяни. Російське посольство заявило, що центр веде антиросійську пропаганду, організовує демонстрації протесту проти кривавого злочину в Чечні, а це, мовляв, суперечить польсько-російській угоді. Польське МЗС відповіло, що підстав для протесту немає, бо центр збирає гуманітарну допомогу для жертв війни в Чечні, а "Газета виборча" написала, що вважати протести проти убивства людей у Чечні антиросійською діяльністю — це абсурд, наче списаний у Орвелла. Важко не погодитися з поляками, які згадують Орвелла, очевидно, його "Скотоферму". Можна провести аналогію далі й сказати про московських скотарів і про кремлівського бугая, для якого Чечня — це наче червона ганчірка, яка його смертельно дратує, ось тільки ті скотарі і той бугай не усвідомлюють, чому та ганчірка червона, а червона ж вона від крові, яку вони самі точать з вільнолюбного народу.

І президент по-імперськи шикнув на всіляке там ближнє зарубіжжя, щоб, мовляв, не сміли й оцінки давати чеченським подіям, бо це буде втручання у внутрішні справи Росії, а раз втручання — то й буде покарано, відтак наша чиновницька братія з циновими ґудзиками, як висловився поет, стоїть собі, витріщивши очі.

І, здається, ніякої ради.

Але ж не хочеться, щоб ніякої ради, треба давати раду, треба.

1995

ЗНАК ХІВИ

Полковник ф. Лобисевич склав докладний опис Хівинського походу 1873 року, й цей опис за редакцією генерал-ад'ютанта В Троцького (начальника штабу всіх загонів, які діяли проти Хіви) побачив світ 1898

року в друкарні "Высочайше утвержденного Товарищества "Общественная польза". Опис походу складено не без причини й нагоди, а саме з гордої нагоди — двадцятип'ятиріччя підкорення Хівинського ханства.

Росія перед цим двічі намагалася здолати це ханство — в 1717 і 1839 роках, але невдало. Оточене зусібіч безводними пустелями, які вважаються найстрашнішими в світі, це було "ничтожное" (Ф. Лобисевич) ханство з 400 000 душ обох статей. І хоч як воно вірило в свою недосяжність, але, нарешті, російські війська з трьох боків підступили до зачарованого ханства, здійснивши один із найважчих, відомих в історії, походів, здолавши всі жахи дороги по безводних піщаних пустелях, де не було ніяких доріг, у тропічну жару, яка доходила до 45, пройшовши від Ташкента 660 — 890 верст, від Кавказу 1000 верст, від Оренбурга 1395 верст і 29 травня 1873 року, в 201 роковини народження Петра Великого, переможні знамена піднято на стінах міражної Хіви.

Яка, звичайно ж, була та є "окраїною" Російської імперії, складовою частиною "русского вопроса и русского дела" (хоча сама про це зроду-віку не здогадувалася), та ще ж була й глибокою провінцією.

З падінням Казані й Астрахані, коли Волга стала великою вже російською рікою-матушкою, думки про дороги в багаті східні країни, в Китай та Індію, сушили голову царя Івана IV. А Петро І, рубаючи "вікно в Європу", водночас сушив собі голову й дорогами на схід, шукаючи до них "ключ и врата". Що було задумано? Послати експедицію під командуванням капітан-поручика Бековича-Черкаського. 4000 регулярних військ, 2000 яїцьких і гребенських козаків, сто чоловік драгунів; кіннота мала йти від Астрахані, начеб супроводжуючи караван з товарами, До складу якого ввійшло чимало купців. Дуже мені подобається пасаж із цього опису: "Таков был задуманный Петром Великим грандиозный план утверждения русского влияния в Средней ии. С первого взгляда может казаться, что план этот преследовал завоевательные цели, стремясь вооруженною силою подчинить Хиву

русскому владычеству: иначе к чему было посылать с "посольством" такой значительный отряд? Однако такое заключение было бы едва ли справедливо по отношению к действительным намерениям Петра",

Бачите, всього лиш утвердження російського впливу, а не якась там завойовницька мета, щоби збройною силою приєднати Хіву до імперії. Для того й такий значний військовий загін — начеб супроводжувати караван з товарами. Цей маскарад нагадує сьогоднішній чеченський маскарад, начеб незчисленна російська орда на танках, ракетних установках та військових літаках несе пенсії пенсіонерам, гуманітарну допомогу й економічний розвиток норовитим горцям. І все-таки, чому говориться про "грандиозный план утверждения русского влияния в Средней Азии" — і водночас стверджується, що справжні наміри Петра були інші? Себто не завойовницькі. Як же це так: не завойовницькі, а план утвердження російського впливу грандіозний? Річ у тім, що двоє ханів із середньоазіатських ханств були вельми і вельми непопулярні в своїх ханствах, ці хани потерпали, що народ відніме в них владу, тому-то й перекинулися васалами до царя, щоб він захистив їхню владу від їхнього ж народу — над цим самим народом. Беручи цей зрадницький досвід ханів по відношенню до свого народу за взірець, російський цар сподівався на щось подібне і в інших ханствах, себто — начеб мирне підкорення, але, безумовно, підкорення, бо ж як без підкорення може здійснитися грандіозний план і утвердження російського впливу! А всі оті регулярні війська, драгуни й козаки, придані до "мирної місії" Бековича-Черкаського — щоб супроводжувати караван з товарами та торговий купецький люд. Ось така дипломатія традиційного російського ощасливлення "диких" племен, які самі себе, на погляд росіян, чомусь ніяк не здатні ощасливити, а їхнє, росіян, щастя чомусь неодмінно полягає в тому, щоб ощасливити інших, — і в цьому традиційно знаходити своє, росіян, щастя. Зачароване коло незбагненної ментальності, з якого вичаруватися назад не вдалось і не вдається! Але ж неспроста історик С. Соловйов назвав Петра І "великим воспитателем своего народа" та ще й "величайшим трудолюбцем Русской земли". А таки був і вихователем, і трудолюбцем, коли споряджав ось такі "мирю" експедиції на всі мислимі сторони імперії, та й залишився в вихователем

свого народу й сьогодні — хіба не вивищується тінь порфироносного трудолюбия на фоні чеченських подій? Отже, Петро сподівався, що хівинський хан, а то й бухарський емір навіть попросять у нього гвардію з російських військ для захисту своєї ханської гідності. А ще ж мало вистачить військ для побудови укріплень, для охорони купецького каравану. (Як то колись і тепер інспірована росіянами опозиція — в Угорщині, в Афганістані, в Чечні і т. д. — "просила" й "просить" збройної допомоги від Росії для захисту своєї опозиційної гідності!)

Тоді, в 1717 році, не так сталось, як гадалось. У похід на Хіву рушив великий експедиційний корпус, хоча дещо й інший, ніж планувалося. Здолавши бурхливе море, заклали на піщаній тюп-караганській косі фортецю, пойменовану фортецею Св. Петра. Бекович-Черкаський послав до хівинського хана гінців із вісткою про своє посольство з мирними цілями, а сам із двома полками морем відправився до Червоних Вод, де полки й висадилися з мирними цілями будувати ще одну фортецю, бо, як відомо з історії, мирних цілей можна домогтися тільки з допомогою озброєних до зубів полків та насадивши на чужій землі свої форпости.

Але хівинці чомусь не повірили в ці мирні цілі. Відбулася одна сутичка хівинців з козаками, відбувся напад хівинців на російський укріплений табір, і тут Бекович-Черкаський наказав стріляти з гармат, щоб залякати хівинців і змусити їх до переговорів, але гарматна стрілянина не привела до переговорів, і тоді почався важкий бій, що тривав дві доби. (Треба думати, з тією самою метою, аби хоч у такий спосіб переконати нерозумних хівинців у мирних цілях російського війська.) Хівинці відступили. Хитрощами вони зуміли виманити росіян з їхнього табору, хитрощами зуміли поділити їхній загін на частини, хитрощами зуміли обеззброїти — частину перебили, частину взяли у полон, а самого Бековича-Черкаського схопили і відтяли голову перед ханським шатром 29 серпня 1717 року. А яка доля фортеці Святого Петра і фортеці в Червоних Водах, збудованих "з мирними цілями"? Опинившись у ворожому оточенні, зазнавши нападів, потерпаючи від нестачі води і від хвороб, обидва гарнізони були змушені ретируватись в Астрахань.

Але ж дорога на Схід — в Індію і Китай — не давала спокою великодержавному самолюбству, і перший невдалий похід ніяк не міг стати пересторогою і засторогою, бо не з тим самолюбством сталася невдача. Царський улюбленець Волинський писав: "По замыслам Царского Величества не до одной Персии было ему дело. Если бы посчастливилось нам в Персии и продолжил бы Всевышний живот его, конечно бы покусился достигнуть до Индии, и имел в себе намерение и до Китайского государства, что я сподобился от Его Величества сам слышать". А в Індію, як відомо, намагалися проникнути двічі — вперше в 1801 році, й тільки смерть імператора Павла зупинила експедицію, а вдруге в 1881 році, коли генерал Скобелев, узявши Геок-Тепе, вирішив дійти до Герата, все було підготовлено, та експедицію зупинили. А в разі б не зупинили, а в разі б успіху — тоді б і Персія, і Індія стали б, можливо, заштатними російськими провінціями, окраїнами, й таки б підтвердилося знамените "Россия — родина слонов".

Про поворот річок у зворотному напрямку додумалися не більшовики, поворот річок — у російській ментальності, від постійного прагнення насильства в будь-яких сферах. Ще Петрові І хотілося води Амудар'ї повернути в Каспій, щоб вони стали частиною торговельного шляху неодмінно ж через Росію! — зі Сходу на Захід. "Я планов наших люблю громадье", як значно пізніше сказав поет-трубадур жовтневого перевороту. І петровські плани не вивітрилися з великодержавної свідомості. Другий похід на Хіву — восени 1839 року. Як завжди, не обійшлося без конфлікту. Полковник Ф. Лобисевич писав: "Хотя все приготовления к экспедиции должны были производиться без огласки и под видом предполагавшегося ученого исследования приаральских степей, тем не менее известие о них скоро дошло до Хивы". Склад цілої раті ломоносових для "ученого исследования" — це загін у 4250 солдатів при 18 гарматах та 2090 киргизьких візничих і верблюдовожатих. Проти "науковців" виступили не тільки хівинські "шайки", як пише полковник, а й жорстока зима і хвороби, рать ломоносових страждала від цинги, лихоманки, хвороби очей, і керівник походу генерал-ад'ютант Перовський, наступивши, як то вже писав поет-трубадур, "на горло собственной песне", наказав повертатися назад на лінію. За вісім місяців

у степу експедиційний загін втратив 1054 озброєних наукових світила, до 10000 верблюдів, понад 8000 коней, і це, звісно, був серйозний удар по вітчизняній науці і прищепило декому думки, що до Хіви взагалі неможливо дістатися.

Чи до походів на Хіву в 1717 і в 1839 роках були інші агресії проти цього ханства?! Історія засвідчує, що були, причім обходилося без брехні, мовляв, ідемо з мирними цілями, а чи йдемо для наукових досліджень, а задумувалося прямо — з метою наживи й пограбування, бо, власне, всі ці мирні цілі й наукові дослідження на землях вільних (еге ж, "диких") народів завжди означали тільки кривавий розбій. Яїцькі козаки, поселившись на річці Урал, грабували нещадно всіх. Прочувши про багату Хіву, в якій влітку не буває війська, яїцькі козаки на початку XVII ст. числом до тисячі кинулися в похід на казкове ханство. Заскочивши Ургенч, де справді не було війська, вони знищили місто, награбували до тисячі возів усяких скарбів, забрали до тисячі жінок. Уже в дорозі їх наздогнали й оточили хівинські воїни. Відрізані від води в пустелі, козаки захищалися хоробро, вгамовуючи спрагу кров'ю вбитих соратників. Покинувши награбовану здобич, уціліла якась сотня козаків прорвалась до Амудар'ї, де їх і знищено в густих комишах. Через якийсь час яїцькі козаки знову подалися на Хіву по здобич, поруйнували міста, набрали чимало всіляких багатств і жінок, а на зворотному шляху всіх козаків побито хівинцями. Третя спроба — ще невдаліша, зимовий буран та люта холоднеча заскочили козаків у степу, вони заблудились у дорозі, змушені були вбивати і їсти один одного, а частину хівинці захопили в рабство. Розбої — це розбої з будь-якої сторони, і вміти побачити за ними мирні цілі чи видават] ов дослідження — це вже треба пройти певний мілітаристський вишкіл у такому містичному ділі, як "русское дело".

Отже, можна сказати, що зазіханням на Хіву — не одне століття, що похід 1873 року — лише чергова ланка в військовій маніакальній експансії Росії на Схід, "задуманный Петром Великим грандиозный план утверждения русского влияния в Средней Азии", і хоч би як маленька "ничтожная" Хіва боронилась та не давалась, але над нею невідворотно

тяжів отой у російському розумінні "Божий промысел", який, скажімо, тяжів і тяжіє, знову ж таки в російському великодержавницькому розумінні, упродовж століть над Чечнею, і для реалізації маніакальної ідеї всі способи годяться — багаторічне завоювання — різня, депортація, нинішній геноцид.

Чи треба більш-менш докладно розповідати про похід 1873 року? Про переможний — нарешті! — похід? Можна б і розповісти, але подробиці мало що додадуть до характеристики ментальності агресивного війська агресивного народу, й подробиці

Хівинського походу, здавалося б, лише підтвердять екзальтацію монархіста О, Пушкіна: "Все русскому мечу подвластно!" Історія розширення імперії — це густа пролита кров підкорених народів, це уярмлена їхня воля, розтоптана державність, спаплюжені традиції, закута в ланцюги національна гідність. Хіву було окуповано. Ханський трон було вивезено в Москву, де він опинився в Грановитій палаті. Наступний день після зайняття Хіви було ЗО травня, роковини народження Петра І, котрий "обращал свой гениальный, пытливый взор к той самой Аму-Дарье, в городе Хиве, столице бывшего Хорезма, сосредоточены были 29 мая 1873 года русские войска, действовавшие против Хивы". Як бачимо, історичне коло замкнулося, геній російського царя, який уособлював геній російського народу, та ще ж із допомогою "Божого промысла" реалізувався з фатальною неминучістю (Г. Державші "О Росс! Шагни, — и вся твоя вселенна"). Для параду й богослужіння вишикувано військо в місті, на майдані, біля хазараспських воріт. Проголошуючи "многая лета", салютаційну пальбу проведено з хівинських гармат хівинським порохом. Історіограф захоплюється бойовим духом російських військ, які, здавалося, не закінчили похід, а тільки збираються в похід: "...заметно было оживление между офицерами и солдатами, начались те славные, обычные в этих случаях мечты и предложения о том: "достанется ли, мол, нашей роте участвовать", а каждый, кто имел мнимые причины предполагать, что ему придется остаться на месте, внутренне уже завидовал счастливому товарищу, надеявшемуся попасть в дело".

Ось у чому, виявляється, щастя держави і щастя її вірного солдата! Російська держава — це російський солдат, і російський солдат — це російська держава. Взаємощасливі такою єдністю, яка так тяжко обертається проти інших народів.

І коли в 1717 році свої агресивні заміри старалися замаскувати під купецький караван, і коли в 1839 році ще намагалися видати себе за рать ломоносових, то тепер, у 1873 році, коли "ничтожное" ханство переможено і окуповано, справжня мета, нарешті, не приховується: давай контрибуцію. А щоб туркмени і не мріяли ухилитися від накладеної на них контрибуції, споряджено спеціальний загін, який має "наглядати" за збором контрибуції: 8 рот піхоти, 10 гармат, 8 козачих сотень, ракетна батарея з 8 одиниць зброї. Цілком типовий для імперії фіскальний апарат, прав— да ж?! Але плем'я іомудів чомусь не захотіло платити, повстало проти росіян, підмовивши інших туркменів не платити, ще й зірвалося бігти зі своїх споконвічних земель. Проти таких "возмутителей спокойствия" методи боротьби апробовані, скажімо, на Кавказі, й кавалерія на чолі з полковником Блоком кидається навздогін. Досягнувши поселення Безгумен, за наказом полковника каральний загін палить скирти хліба та будівлі, й хвилин за п'ять поселення перетворено на купу попелу. Такої самої долі зазнали поселення Янгі-яб, Бедеркет. Зрештою, козаки наздоганяють утікачів, які ось-ось можуть зникнути в пісках пустелі. Це караван мирних жителів з худобою та з гарбами, навантаженими домашнім скарбом. Побачивши козаків, туркмени залишили своє майно і побігли врізнозбіч у піски, а козаки (Г. Державін: "О Росс! — О род великодушный! О твердокаменная грудь!") кинулись на караван. Не щадили нікого, особливо ж чоловіків, які пробували захиститися шаблею чи кинджалом. Ведучи успішний наступ на мирне населення, кавалерія наздоганяла все більші натовпи туркменів, зрештою, досягнули великого озера, й тут відкрилася жахлива картина. Глибоку й швидку протоку було завалено туркменами — старими й молодими, жінками й дітьми, що кинулися в озеро, аби врятуватися від росіян. У озері та в довколишніх болотах потонуло близько 2 тисяч чоловік. Ось такі, як бачимо, наукові здобутки раті озвірілих ломоносових. Частина іомудів, які встигли переправитися на

протилежний берег, відкрили перестрілку, й тоді було розгорнуто батарею і по втікачах випущено дев'ять ракет. (Звичайно, це мізерно мало порівняно з тією кількістю ракет, які випущено в Чечні в 1994—1995 роках і які ще буде випущено). Очевидно, до наукових здобутків у результаті ось таких наукових пошуків, які, звичайно ж, переслідували мирні цілі, як же інакше, слід віднести й трофеї: козаки пригнали в загін 789 голів рогатої худоби, 1609 баранів, 305 телят, 18 верблюдів, 3 коней і 12 ішаків. Цинізм і лицемірство московських завойовників безпрецедентні що в Чечні в наші дні, що в Туркменії в 1873 році: після цієї каральної експедиції вирішено, Що коли на вечір 12 липня не з'явиться депутація від туркменів, то 13 липня прямувати каральним загоном на місто Ільялли. Зрештою, російська окупаційна влада визначила, що витрати на військову експедицію проти Хіви дорівнюють 2 200 000 рублів, — таку суму складала запланована контрибуція. Отже, ханство саме повинно було оплатити його ж таки, ханства, завоювання імперією, ось якою буває казуїстика по-московськи. Сплату контрибуції вирішено розкласти на 20 років, з процентами з розрахунку 5 % на рік. А з метою гарантії одержання контрибуції і з метою виконання Хівою умов мирної угоди — аби уникнути непорозумінь в майбутньому — ухвалено приєднати Хіву до імперії на вічні часи. І все це ще — з метою забезпечення "наших" кордонів.

Ось так — на вічні часи.

Ось так — з метою забезпечення і нинішніх кордонів СНД. І нинішньої Федерації.

А в мирній угоді говорилося, що ханський уряд і хівинський народ самі винуваті в тому, що Росія змушена воювати проти Хіви. Точнісінько так само, як сьогоднішня Москва звинувачує Чечню, що Москва змушена воювати проти Чечні. Зворушливо послідовна імперіалістична логіка, коли логіка ставиться з ніг на голову.

Полковник Ф. Лобисевич не був би полковником-оракулом зрідні російським історикам-оракулам, філософам-оракулам, письменникам-

оракулам, якби так само, як і вони, не святкував оптимістичну футурологію: "Хивинский поход 1873 года — это эра возрождения Средней Азии к новой политической и торговой жизни. Прямым последствием этого похода, независимо— общего панического страха во всей Азии, явилась возможность постройки Закаспийской железной дороги... в 1886 году по Оренбургскому транзитному пути было вывезено одного только хлопку 831 ООО пуд., в 1896 году его вывезено... уже 300 ООО пуд. (в 1896 г. перевезено... до 18 миллионов пудов груза), так что, в настоящее время, уже целая треть потребности Российской империи в хлопке покрывается отечественным хлопком".

Ось, бачте, вчора ще тільки підкорили, а вже сьогодні — "отечественный хлопок". І цей "отечественный хлопок" з загарбаних і колонізованих земель ішов аж до останнього часу, аж поки урвалося — й раптом "отечественный хлопок" перестав бути "отечественным", а став узбецьким, киргизьким, туркменським.

Хіба ж не заплачеш крокодилячими сльозами за "оборванными экономическими связями"! Які ще закладалися генієм Петра Великого! Хіба могло таке приснитися в найстрашнішому сні?

Бо в рожевих снах марилося зовсім інше, як пище полковник ф. Лобисевич: "...возбуждено ходатайство о соединении Закаспийской железной дороги веткою с Кукинским постом, пограничным нашим пунктом к Афганистану и Герату, который и есть тот "ключ", который искал Великий Петр, и, может быть, недалеко то время, когда мы тем ключом отворим настежь заветные "врата"..."

Ось як — і не інакше. Так що недавня, майже десятирічна війна в Афганістані — це реалізація генія Петра І по-радянськи. Й ніяка це не випадковість чи безмозглість, які вже можна приписувати Брежнєву чи його оточенню. Як розбудовувалась імперія — так повинна була розбудовуватись і далі. (Г. Державін: "О Росс! Шагни — и вся твоя вселенна".) Якби не Горбачов, який задумав "перестройку" і накивав п'ятами з Афганістану. Але "ми" не дозволимо розвалити Федерацію,

"ми" не відпустимо Чечню на волю, "нам" потрібна Чечня — без чеченців. Ото вже не пофортунило Кремлю з народом — так не пофортунило, ну просто народ — розбійник, ніяк не хоче зрозуміти свого щастя жити в московському рабстві. Ти його ріж із століття в століття, засилай весь цей народ на каторгу, вибивай його бомбами й ракетами, а він ніяк не хоче тримати голову в ярмі, то навіщо такі чеченці здалися в Чечні?!

А щодо безкорисливості... мовляв, пенсію веземо пенсіонерам — отакий собі соцзабез на танках та бетеерах. Мовляв, уже тепер думаємо та дбаємо про відновлення господарства, про економічний розвиток — із бойових авіалайнерів економісти кидають на мирне населення голчасті бомби. Дуже безкорисливі й великодушні, правда ж, зовсім не думається про величезні запаси чеченської нафти, еге ж? Змінилася природа? Ота природа, коли тільки вчора підкорили Середню Азію, а вже сьогодні узбецький та туркменський бавовник став "отечественным хлопком"? Про цю природу недвозначно висловлювався знаменитий генерал М. Скобелев, який, до речі, теж брав участь у поході на Хіву в складі раті ломоносових.

Висловлювався так. "При Петре мы были настолько бедны, что после Нарвы колокола переливали на ружья. И ничего. После Полтавского боя все изменилось... Если бы нам пришлось перенести войну на неприятельскую территорию, то враг должен за честь считать, ежели я ему заплачу кредитным рублем. Даже кредитные билеты я отдал бы с сокрушенным сердцем. Неприятель должен кормить нас даром. И без того наш народ нищий по сравнению с соседями, а я еще буду платить врагу деньги, заработанные горем, бедой и тяжким трудом рязанского мужика. Я такой сентиментальности не понимаю".

Отже, несентиментальний Скобелев не зрозумів би надмірно сентиментального Грачова, який затявся допомогти чеченському народові. Якісь наче не одного кореня філантропії в обох, у одного без камуфляжу, а в другого з безцеремонним камуфляжем, і суть у них єдина, бо й природа єдина. А скобелєвський посил на бідного

рязанського мужика?!! ("А я еще буду платить врагу деньги, заработанные горем, бедой и тяжким трудом рязанского мужика...")

Не багатим цей рязанський мужик подався й сьогодні на кровопролиття в Чечню, де процвітає зоологічна жорстокість і мародерство. Власне, чи в цьому щось дивне?! Відомо, що генерал Скобелев прославився війною проти турків на Балканах, російські війська могли окупувати Константинополь (мрія слов'янофілів, і не тільки слов'янофілів, перенести столицю Російської імперії з Москви і Санкт-Петербурга у Царгород-Стамбул— Константинополь), але, згідно з умовами мирної угоди, ця вимріяна окупація не відбулася. А так хотілося, щоб російський хрест засяяв на колишньому храмі, який тоді був мечеттю Святої Софії! Генерал Скобелев плакав. Російські солдати — це були ті самі рязанські мужики, чи калузькі, чи вологодські — не могли повірити, що, стоячи біля воріт турецької столиці, вони не ввійдуть у ці ворота, що жертви і героїзм виявилися марні, що вони не скористаються плодами своїх ратних подвигів, що кабінетна дипломатія десь в Берліні чи в Лондоні так болісно вдарила по їхній гордості. Здається, що такого ніколи не було в історії баталій — підійти до ворожої столиці й не ввійти в столицю! Тут і генерал Скобелев заплаче!

Слов'янофіл М. Данилевський (1822—1885), публіцист і соціолог, у 1871 році випустив книгу "Россия и Европа", цю книгу дехто називав "катехізисом слов'янофільства". Тут знаходимо такі глобальні думки: "...в нравственном отношении обладание Константинополем, центром православия, средоточением великих исторических воспоминаний, дало бы России громадное влияние на все страны Востока. Она вступила бы в свое историческое наследие и явилась бы восстановительницею Восточной Римской империи, подобно тому, как некогда монархия франков восстановила империю Западную, и таким же образом начала бы новую, Славянскую эру Всемирной истории... Огромное нравственное влияние — вот те прямые положительные выгоды, которые доставило бы России обладание Константинополем, тогда как для всех прочих государств обладание им было бы им гибелью, как для Греции, или доставило бы чисто отрицательную выгоду, состоящую в возможности

постоянно вредить России, сопряженную притом с мрачным вредом для самих себя... Притягательная сила Константинополя! Цель стремлений русского народа с самой зари его государственности, идеал просвещения, славы, роскоши и величия для наших предков, центр православия, яблоко раздора между нами и Европой, какое историческое значение имел бы для нас Константинополь, вырванный из рук турок вопреки всей Европе! Каким дух занимающим восторгом наполнило бы наши сердца сияние нами воздвигнутого креста на куполе Святой Софии! Прибавьте к этому перечисленные... несравненные преимущества Константинополя, его мировое, торговое значение, восхитительное местоположение, все очарования его. При всем этом дозволено, конечно, опасаться, чтобы Константинополь, сделавшись столицею России, не привлек к себе в слишком значительной степени нравственных, умственных и материальных сил России и тем не нарушил в ней жизненного равновесия... освобожденный Константинополь, преображенный в настоящий Царьград, должен быть сам по себе чем-то больше, нежели столицею Русского царства. Одним словом, Царьград должен быть столицею не России, а всего Всеславянского союза ... Царство Константина, Феодосия и Юстиниана может ожить только в форме славяно-греческой федерации, и только таким образом может и Греция принять участие в его славе и величии... Положение славян лицом к лицу с враждебным им Западом есть та причина, которая заставляет желать для них весьма тесной федеративной связи под политическим водительством и гегемонией России, на что Россия имеет законнейшие права..." Всього не перекажеш — тодішній СНД, тобто Російська імперія, у мілітаристських візіях бачилась у зрості, а не в застиглості, тим більше — не в розпаді. Генерал Скобелев поділяв погляди слов'янофілів, був заклятим шовіністом, отож його сльози біля воріт

Константинополя — цілком природні й зрозумілі: це були щирі сльози самої імперії.

Ото де було б Ульянову-Леніну будувати концтабори, ото де було б Джугашвілі-Сталіну урізноманітнювати механізми депортації народів і

влаштовувати тотальні голодомори, ото де було б Микиті Хрущову, зодягненому в українську вишиванку, сіяти кукурудзу і, скажімо, закладати чергову комсомольську будову на горі Олімп, ото де було б Горбачову починати "перестройку", ото де б показали себе ще й не такі витязі Бєловєзької пущі! Ото де було б лунати пісні "Широка страна моя родная, много в ней лесов, полей и рек, я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек!" І слова гімну "Сплотила навеки великая Русь..." Еге ж, було чого заплакати генералу Скобелеву, великому російському патріотові, який знав душу російського солдата і якого любили російські солдати, відчуваючи в ньому свою душу.

Не сумніваюся, сьогодні цікаво почути й таке. Цей Всеслов'янський союз ("единый и неделимый", "союз нерушимый") у візіях М. Данилевського і, звичайно, з проекцією на нинішній день, мав складатися з Російської імперії з приєднанням до неї всієї Галичини й Угорської Русі, з приєднанням королівства Чехо-Мораво-Словацького, до якого б увійшла Північно-Західна Угорщина; з приєднанням королівства Сербо-Хорвато-Словенського, яке складається з князівства Сербського, Чорногорії, Боснії, Герцеговини, Старої Сербії, Північної Албанії, Сербського воєводства і Баната, Хорватії, Славонії, Далмації, Воєнної Границі, герцогства Крайни, Герца, Градиски, Істрії, Трієстської округи, двох третіх Каринтії і однієї п'ятої Штирії по Драві; з приєднанням королівства Болгарського з Болгарією, більшою частиною Румилії та Македонії; з приєднанням королівства Румунського з Волощиною, Молдавією, частиною Буковини, половиною Трансільванії, приблизно по річку Марош, і з населеною переважно молдаванами західною частиною Бессарабії, взамін якої Росія повинна б одержати частину Південної Бессарабії з Дунайською дельтою, що відійшли від неї, й півострів Добруджу; з приєднанням королівства Еллінського, з долученням до нинішнього його складу Фес— салії, Епіру, південно-західної частини Македонії, всіх островів Архіпелагу, Родосу, Криту, Кіпру і малоазійського узбережжя Егейського моря; з приєднанням королівства Мадярського, тобто Угорщини й Трансільванії; з приєднанням Царгородської округи з прилеглими частинами Румунії і Малої Азії, які

оточують Босфор, Мармурове море й Дарданелли, з півостровом Галіполі і островом Генедосом...

Оце масштаби, оце євразійський простір — аж дух захоплює! Ото скільки б ще могло приєднатись — якби так сталось, як гадалось! — усіляких політичних зубрів, які були зібралися в Бєловєзькій пущі, артистично обернувши Радянський Союз на СНД. А в якому невгадуваному сьогодні складі існувала б Російська Федерація з її федеративною цілісністю та брежнєвсько-сусловським конституційним простором, порушувати які, відома річ, зась усім, ото б де ще на цьому євразійському просторі сходила кров'ю друга чи й третя Чечня — на Родосі? на Криті? на Кіпрі? на малоазійському узбережжі Егейського моря?

А в результаті Другої світової війни, після перемоги над іншими прихильниками своєї ідеї євразійського простору, над німецькими фашистами, так званий соціалістичний табір уже мав реальні обриси цієї грандіозної російської візи, щоправда, з центром у Москві, а не в Стамбулі-Константинополі, зате з безумовним і незаперечним "гегемоническим преобладанием" в ньому таки Росії, як і марилося М. Данилевському.

А вчення марксизму-ленінізму, як і комунізм, який мав перемогти в усьому світі, виводило месіянський народ і месіянську Росію на всепланетарні терени. Як співається в "Інтернаціоналі": "Мы наш, мы новый мир построим". Як у цьому випадку, як і в інших випадках — таки "наш". Ясна річ, з "гегемоническим преобладанием" Росії, бо такий "Божий промысел". І тут усезрячий "Божий промысел" гармонійно поєднувався як з ученням марксизму-ленінізму, так і з месіянською — якогось буквально "запредельного" наповнення — роллю російського народу у світовій історії, бо цю роль поміж інших народів він просто приречений зіграти.

Отож не може не зіграти?! Отож таки неминуче знову постарається зіграти, бо така його доля, й це неминуче позначиться на долі інших народів?

А як саме позначалося і позначається, — ми добре знаємо з історії вчорашньої і нинішньої.

От не давала й не дає мені спокою ота пісня давня російська, монолог Баньки Каїна-розбійника, бродяги й хайла, котрий, сидячи в тюрмі, страждає:

Мне сахарная — сладкая ества, братцы, на ум нейдет.

Мне Московское сильное царство, братцы, с ума нейдет.

Бо оте "Московское сильное царство" — і його розбійницьких кривавих рук справа, і його, хайла, предмет душевних турбот.

А мені от, наче тому хайлу, теж не йде з голови бодай отака нав'язлива ідея: а як би велося отому королівству Еллінському в складі "единой и неделимой"? Як би, скажімо, отой самий не такий уже й фольклорний хайло (за прототипа — реальний Ванька Каїн) потерпав таки за вічну приналежність королівства Еллінського до матушки Росії? Це б яку тоді генеалогію, яке історичне древо нафантазували собі хайли в коронах і хайли в еполетах, а ще ж і хайли з науковими академічними званнями, а ще ж і хайли в поезії! А ще б і камаринський мужик дав десь із Рязані тягу на Олімп, сподіваючись там на безплатну сивуху та на кисільні береги Егейського моря. Й гора Афон — ото вже "исконная земля!" — поближчала б. А Гріб Господній? Е-е, таки бачився, бачився свій хрестовий похід, зі своєю відвічно "сермяж— ною" мотивацією (Г. Державін: "О Росс! Шагни — и вся твоя вселенна!") Думаю, дали б собі раду і з грецькою міфологією, і Геродота б приватизували та русифікували, а от щодо філософів... Це ж бо яке сузір'я — Фалес, Солон, Хілон, Евклід, Платон, Арістотель, Стратон, Діоген, Зенон, Піфагор,

Емпедокл, Геракліт, Демокріт, Протагор, Епікур, Платон... Невичерпне море грецької філософії!.. Та можна не сумніватися, що таки зуміли б загнати в свою генезу. (Отоді, очевидно, академік Д. Лихачов міг би ще з більшою гордістю заявити: "Тысячелетние культурные традиции ко многому обязывают".) І в який би спосіб "освоїли" всю грецьку філософію? (Академік Д. Лихачов: "Одно освоение Сибири чего стоит!") Та, безсумнівно, у випробуваний традиційний спосіб, диктований характером державності. Як то в О. Грибоедова: "Фельдфебеля в Вольтеры дам". М. Данилевський: "Каким дух занимающим восторгом наполнило бы наши сердца сияние нами воздвигнутого креста на куполе святой Софии!"

А тепер згадаймо, як у Москві в тридцятих роках висаджено Храм Христа-Спасителя. І скільки знищено храмів у Києві, в Україні. Можна не сумніватися, що серця в більшовиків при тих акціях були наповнені "дух захватывающим восторгом". Як можна й не сумніватися в тому, що при іншому ході історії отой хрест з купола Святої Софії в Константинополі було б не тільки скинуто, а й сам храм висаджено в повітря. Річ у тому, що оце варварське з "Інтернаціоналу" — "весь мир насилья мы разрушим до основанья" — це не тільки з комуністичних засад, а й з природи російської ментальності, тут вони гармонійно поєдналися, поклавши за принципи — неодмінно руйнувати, пообіцявши на пізніше "перестройку", та насправді процес завжди зводився до руйнування, бо ж і "перестройка" — це теж руйнування.

Ех, а могли ж ми, таки могли б побувати екскурсією у Пар— феноні, перетвореному, скажімо, на музей Леніна, й побачити там монументальну скульптуру вождя світового пролетаріату.

Ех, могли ж ми б так само побувати на Олімпі — й навряд чи побачили б там богів грецького пантеону, бо ж — атеїзм, але піднебесну постать батька всіх народів — цілком, цілком.

Я вже не кажу про те, що енергія сербського шовінізму й енергія боснійського націоналізму спричинялися б до детонації

інтернаціоналізму таки на "окраїні" Росії, таки в СНД, і цей конфлікт був би для нас — свій, він порушував би якусь там фантастичну федеральну цілісність чи ще фантастичніший простір конституційний.

Таки не пощастило з задумуваним євразійським простором. Власне, з надпростором, без якого одна шоста — якась наче й не справжня одна шоста. Чи тому, що "Божий промысел" підвів? А чи тому, що взагалі не було такого "Божьего промысла"? Спробуй пофілософствуй, коли ментальністю тебе обділено, та й "русское дело" видається дуже підозрілим, та й "как нам обустроить Россию" — маєш зовсім інше поняття.

Піддана геноциду Чечня — це і є наочна "науково-практич— на" конференція: "Как нам обустроить Россию"? Більше століття тому генерал Скобелев був відвертий: "Раз начав войну, нечего толковать о гуманности. Война и гуманность не имеют ничего общего между собою. Или я задушу тебя, или ты — меня. Лично иной бы пожалуй и поддался великодушному порыву и подставил свое горло — души! Но за армией стоит народ, и вождь не имеет права миловать врага, если он еще опасен. Штатские теории тут неуместны. Я пропущу момент уничтожить врага — он меня уничтожит. Нерешительные люди не должны надевать на себя военного мундира. В сущности, нет ничего вреднее, и даже более — никто не может быть так жесток, как вредны и жестоки по результатам своих действий сентиментальные люди. Человек, ненавидящий войну, — должен добить врага, чтобы вслед за одной войной тотчас не начиналась другая".

Ось такий генерал Скобелев (не фельдфебель, ні) у ролі російського Вольтера. Й чомусь незмінно оці російські Вольтери — в еполетах. Звісно, і камер-юнкери в еполетах.

Так і здається, що цю промову "вольтер'янець" Скобелев виголошує і сьогодні — під грім канонади і завивання бомб "точечных ударов" — у Чечні.

Коли правозахисник Сергій Ковальов у Кремлі зустрівся з президентом Єльциним і говорив з ним про необхідність відновлення миру у Чечні, то почув від нього, що це — "преждевременно". Про цю "преждевременность" миру почули й ми, почув світ. Війна там точиться й досі, отже, до яких це пір мир у Чечні з точки зору президента здаватиметься "преждевременным"? Які ріки крові ще треба пролити?

Тоді ж таки "вольтер'янець" Скобелев говорив: "Никогда не настанет время, в которое мы будем в состоянии обойтись без войны".

Генерал-оракул не помилився, на жаль.

Фігурально висловлюючись, Росія мічена знаком Хіви. "Бог шельму метит". Цей знак можна назвати й знаком Чечні. Знаком Константинополя. Знаком Криму. Знаком України. Хоч як назви, а суть зостається споконвічно незмінною.

Ото, як бачите, на всю велетенську Росію знайшовся лише один сентиментальний правозахисник Сергій Ковальов, який, звичайно, тільки шкодить, заважаючи "обустроить Россию"...

1995

РАБИ РАБІВ, АБО Ж "КАКУЮ РОССИЮ МЫ ПОТЕРЯЛИ?"

І. Наче якийсь невмолимий пекельний дух знову й знову повертає буття "на крути своя". Невмолимий провісницький Еклезіяст! Скільки Росія знала всіляких смутних епох, що проносилися крізь її історію з моторошною періодичністю комети Гал— лея! І хочеться помилитися у своєму враженні, що нині ми знову є свідками лихої з'яви комети Галлея її злої історії, а ця ж бо комета її історії своїм смертельним хвостом завжди зачіпала нас, ми ніяк не могли порятуватися з її силового поля.

Під статтею О. Герцена "VII лет" (йдеться про сім років видання ж. "Колокол") стоїть дата — 1 липня 1864. Написано давно, й про тодішню Росію, а читаєш — наче про сьогоднішню. Він, демократ у вигнанні, в 1855 і в 1857 роках бачив Росію, яка просиналася. Новий час відчувався у всьому — в уряді, в літературі, в суспільстві, в народі. Багато було незручного, нещирого, смутного, але всі відчували, що рушили — й ідуть. Німа країна привчалася до слова, країна канцелярської таємниці — до гласності, країна кріпосного рабства ремствувала на ошийник (!). Уряд робив, як єрусалимські паломники, які багато нагрішили, три кроки вперед і два назад, один усе ж залишався (!). Партія дурнів, партія стариків була у відчаї, кріпосники вдавали з себе конституційних ліберадів (Ш). З половини 1862 року вітер повіяв у інший бік. На неповне звільнення селян потратилися всі сили урядуй суспільства — і загальмована машина посунула назад... чи передбачав хто-небудь криваве багно, в яке Росія в' їхала по ступицю всіма чотирма колесами (звичайно, це "Русь-тройка"!), дякуючи таким кучерам, як Муравйов, і лакей Катков, який підстьобував? Чи передбачали вони, що смертна кара стане звичайним, щоденним ділом, що військовополонених роз-стрілюватимуть, що поранених вішатимуть? Що розвинеться література доносів і вона стане літературою дня, що мова журналістів спідліє до мови сварливих будочників та жандармів, що люди, розгортаючи газети, опинятимуться в передпокої III відділення... кати карають гарячково, стають віртуозами, йдуть далі наказу. О. Герцен пише: "Мы не можем привыкнуть к этой страшной, кровавой, безобразной, бесчеловечной, наглой на язык России, к этой литературе фискалов, к этим мясникам в генеральских эполетах, к этим квартальным на университетских кафедрах. Ненависть, отвращение поселяет к себе эта Россия. От нее горишь тем разлагающим, отравляющим стыдом, который чувствует любящий сын, встречая пьяную мать свою, кутящую в публичном доме".

Безнадійно, чи не так? Але О. Герцен тоді, в 1864 році, все— таки не втратив надії, заглядаючи в майбутнє і, звичайно, в день сьогоднішній. "Терпи теперь, народ русский, на чужом пиру похмелье, неси на могучих плечах... твоего блудного сына"; "тебе насильно брили лоб, насильно дали ружье, и ты пошел, бессмысленно слушаясь, убивать и

грабить с голода". "Поднимается и растет на свет новая Россия"; "эту новую Россию — Россия подлая показывала народу, выставляя Чернышевского на позор", "и не хотим больше ни исправлять неисправимых, ни лечить неизлечимых, а хотим вместе с ними работать над отысканием путей русского развития, над разъяснением русских вопросов". І працювали. Багато й по-всякому. З оптимізмом, з відчуттям історичної перспективи, дбаючи й про шляхи "русского развития" і про "русские вопросы", які були й залишалися злободенними. І де з плодами такої праці опинилися в 17-му? І де з плодами такої праці опинилися сьогодні? І де з плодами такої праці опинимося завтра? Піддатися чи не піддатися на невтішні відповіді, які дає історія?

Історик Погодін говорив про "зыбкость" російського народу. Західники вже говорили про "калужское тесто"; мовилося про засилля держави, про необхідність будь-якої революції згори. (До речі, скасування кріпосного права — це ж революція таки згори; так звана Жовтнева революція — це путч, революція згори; події серпня 1991 року — це путч, революція згори.) Історик писав: "В насилии над народом виноват прежде всего народ, не народ даже, а "какая-то этнографическая протоплазма". (Отже, як бачимо: "зыбкость", "калужское тесто", "какая-то этнографическая протоплазма"). У 1850 році Герцен писав: "Россия могла быть спасена путем развития общинных учреждений или установлением самодержавной власти одного лица. События сложились в пользу самодержавия, Россия была спасена; она стала сильной, великой, но какою ценою? Это самая несчастная, самая порабощенная из стран земного шара. Москва спасла Россию, задушив все, что было свободного в русской жизни".

Екстраполюємо слова Герцена на той стан справ у Росії, що склався після Лютневої революції, а потім після жовтневого перевороту. Імперія розпадалась, розпалась — і врятував її Ульянов-Ленін шляхом споконвічного прагнення Росії вийти "на окраїни", себто шляхом повторної агресії щодо народів, які рвали колоніальні пута. Отже, Москва врятувала Росію, "задушив все, что было свободного в русской жизни" і, звичайно ж, не тільки в російському житті, а й у житті

"народов России", які й за народи не вважалися, а за — хохлів, басурманів, тубільців, дикунів, невірних, поганих. І Росія знову стала "самая несчастная, самая порабощенная из стран земного шара". Це вже вкотре? То що ж виходить? Виходить, що нема для Росії інших форм державного існування, як — фатально намагаючись залишитися великою імперією! — бути "самой несчастной, самой порабощенной из стран земного шара", а кволі спроби демократизуватися, себто жити за світовими нормами етики (тобто не скакати по-буслаєвськи "впоперек каменя", як скаче лише вона сама, а вздовж, як то в силу здорового глузду скачуть усі), кволі спроби досягнути економічного благополуччя й щасливого народного життя, — неминуче ведуть знову ж таки до розпаду імперії, до занепаду великої Росії — в тому сенсі, як це розуміють великороси-патріоти?!

Жовтневий путч 1991 року в Москві, ГКЧП — це традиційна конвульсія-катаклізм... праглося реанімувати велику Росію, себто СРСР. Москва знову рятувала імперію, щоб задушити все, що є вільного в російському житті, щоб залишитися найнещаснішою, найбільш порабленою країною земної кулі, де б не йшлося ні про демократію, ні про благополуччя.

І ось тепер: СНД — зона інтересів Росії, та ж сама казочка про білого бичка, Москва рятувала й рятує імперію, Великоросія хотіла й хоче залишитися найбільш порабленою країною, хоче задушити все вільне на своїй території і на чужих, вважаючи їх за свої.

І повертаюся до вічного "кто виноват?" у потрактуванні історика Кавеліна: "В насилии над народом виноват прежде всего народ, не народ даже, а какая-то "этнографическая протоплазма".

II. 19 листопада 1994 року вмикаю радіо, слухаю інформацію про виступ якогось депутата Державної Думи Росії, про начебто безпрецедентні масштаби злодійства на всій території, наводяться вбивчі приклади розкрадання державної власності, де перед ведуть можновладці та всілякого сорту начальники; стверджується

необхідність запровадження надзвичайного стану — і це після підписання відомого указу президента Єльцина про посилення боротьби з організованою злочинністю — на всій території країни. Розгортаю "Письма издалека" О. Герцена, ось відома стаття "О развитии революционных идей в России", з інтересом читаю. А. Толстой у 1905 році писав про Герцена: "Он уже ожидает своих читателей впереди. И далеко над головами теперешней толпы передает мысли тем, которые будут в состоянии понять их". Впадаючи в ложну гординю, міркую, чи я не один із тих, хто намагається осягнути їх? Написане Герценом у 1851 році — правдиве дзеркало, в якому ще яскравіше бачиться рік 1994-й, і, звичайно, не тільки цей рік, а й "караван" (Б. Пастернак) років і віків. Та чи вглядається в це дзеркало сама Росія? Чи й — хоч яку систему дзеркал влаштуй і вітчизняного, і імпортного виробництва — їй ті дзеркала не потрібні, а потрібні лиш невідчіпні, маячні ідеї "русского дела" і "интересов России"?

О. Герцен: "Среди этих меланхолических песен вы слышите вдруг шум оргии, безудержного веселья, страстные, безумные выкрики, слова, лишенные смысла, но опьяняющие и увлекающие в бешеный пляс, который совсем не похож на драматический и грациозный хороводный танец... В печали или в буйном веселье, в рабстве или анархии русский жил всю жизнь, как бродяга, без очага и крова, или был поглощен общиной; терялся в семье или ходил свободный среди лесов с ножом за поясом. В обоих случаях песня выражала ту же жалобу, то же разочарование: в ней глухо звучал голос, вещавший, что природным силам негде развернуться, что им не по себе в этой жизни, которую теснит общественный строй... Существует особый разряд русских песен — разбойничьи песни. То уже не грустные элегии, то смелый крик, в нем буйная радость человека, чувствующего себя, наконец, свободным, то угроза, гнев и вызов. "Погодите-ка, мы придем. Будем пить ваше вино, ласкать ваших жен, грабить богачей..." (Ну чим не марксівський "Комуністичний маніфест", ну чим не ленінське "грабь награбленное?". — Є. Г.) "Не хочу больше работать в поле. Что получил я, когда пахал землю? Нищий я, все мной гнушаются. Нет, возьму-ка я в товарищи ночку темную да острый нож, отыщу дружков в пустых лесах, убью я

барина и ограблю купца на большой дороге. По крайней мере все уважать меня будут; и молодой прохожий на моем пути, и старик, что сидит у своей избы, мне поклонятся". (Тут, як бачимо, йдеться про обдиралівку часів кріпацьких — і про розбійницьку реакцію на неї, про "справедливый" по-розбійницьки перерозподіл матеріальних благ, ідеться про самопошану й про пошану до себе, здобуті в такий розбійницько-кривавий спосіб, бо, виявляється, в традиціях саме й так здобувати пошану, в традиціях саме й за таке поважати; а це ж ідеться й про часи ленінсько-сталінські, й теперішні часи, ясна річ, коли праця, як то водиться в цивілізованому світі, не є джерелом і запорукою матеріальних цінностей, а джерелом і запорукою їхньою є тотальне грабіжництво на безбережних просторах імперії, та й "суверенної" України, яка пожинає плоди багатовікової цивілізації пограбування. — Є. Г.) "Уход в монастырь, в казаки, в шайку разбойников — был единственным средством обрести свободу в России. Народ учтиво называл разбойников шалунами и вольницей. В древние времена один Новгород поставлял вооруженные шайки, которые спускались по Волге и Оке, до самых берегов Камы, "идучи искать наудачу счастья". Разбойники-казаки, преследуемые Иваном IV, завоевали под начальством Ермака Сибирь, чтобы исправить свою худую славу. Бродяжничество и разбой необычайно усилились в годы междуцарствия и в начале XVII столетия. Память о Стеньке Разине сохранилась во множестве песен, сложенных в его честь народом. Обычай разбойничества дожил до времени Пугачева, и весьма вероятно, что своим широким распространением он обязан именно глухой борьбе, начатой крестьянами, протестовавшими против закрепощения. Известно, что в песнях разбойнику отводится благородная роль, что все симпатии обращены к нему, а не к его жертвам; с тайной радостью превозносятся его подвиги и удаль. Народный певец, казалось, понимал, что самый большой его враг — не этот разбойник". (Але якщо не найбільший ворог розбійник з широкої дороги, то ще більший розбійник — хто? І як більший розбійник, так і той найбільший розбійник — хіба то якісь зовнішні розбійники, вороги-супостати, а не народжені народним нутром, й саме таким народним нутром вони народжені — саме такі? Тому-то, любуючись розбійниками, народ любується сам собою: ось як він втілений, ось яких вчинків і якої

душі у своїх суперменах! І з усіх цих герценівських цитацій видно, як розумілась, як реалізувалась ідея соціальної справедливості: в своїй основі, в стихійному потрактуванні, вона розумілась і реалізувалась як чисто розбійницький "перерозподіл", бо по-іншому і не могла розумітися. Ось такий стихійний народний комунізм. Так що ідеї Маркса—Леніна виявилися не чужими російському народному характеру, вони прищепилися на вдячному, підготовленому ґрунті, й немає потреби ура-патріотам аж усі гріхи валити на жидо-масонів. До речі, комуністичні ідеї і досі міцні в Росії, вони — в менталітеті, в усякому разі — на нинішній день. Як і не зовсім підупали в Україні, де б здавалося, не в менталітеті, тримаються силою колоніального ярма, але ж подивіться, як затято не хоче "поступатися принципами" генсек Симоненко (ну чим не наша національна Ніна Андреева?), як не "поступається принципами" й генсек Мороз (друга наша національна Ніна Андреева!), — таке вже їм рідне комуністичне багно, що вони топлять і топлять народ у цьому комуністичному багні, переконуючи, що народові страх як хочеться потонути в цьому багні, — ось тільки, народ усе-таки не тоне... й скільки разів з такою шизофренічною зацикленістю можна проводити ці псевдосоціальні вівісекції над людьми? Га, екстрасенси комунізму? Га, заклинателі демона соціального розбою?

Російський мислитель А. Ільїн писав, що "революция была срывом в духовную пропасть, религиозным оскудением, патриотическим и нравственным помрачением русской народной души! Не будь этого оскудения и помрачения, русская многомилионная армия не разбежалась бы, ее верные и доблестные офицеры не подверглись бы растерзанию... Ленин и его шайка не нашли бы себе того кадра шпионов и палачей, без которого их террор не мог бы осуществиться; народ не допустил бы до избиения своего духовенства и до сноса своих храмов".

Отож, наділений ментальністю "безодні" (Ф. Достоєвський), під час революції народ зірвався ще й у духовну безодню, і це справді так. Але ж згадаймо, що ці так звані зриви, падіння, польоти, як стверджував автор "Братів Карамазових", саме в природі російської душі, вона без них не може, вони їй потрібні, — як окремій особистості, так і цілому

народові. І такий катаклізм, як Лютнева революція, і такий катаклізм, як жовтневий переворот, — усе це явлено світу саме характером російської ментальності, і хоч народ сподівався, що це воздається йому "во здравие", але ж "во здравие" не воздалося, і не тільки йому, а й багатьом "народам России", що не зі своєї волі опинилися в силовому полі цієї начебто непередбачуваної ментальності, а насправді, як бачимо, таки передбачуваної у своїй самознищувальній і самовоскрешальній абсурдності. "Ленин и его шайка" — не інопланетяни, не з космосу звалилися, хоча, звичайно, з космосу, але насамперед з космосу народу, який постійно зайнятий пошуками "Білої Арапії", якогось обітованого

Біловоддя, медових рік ("На Амурі "щастя!", "Амудар'я — наш Ніл" і т. д.). І зґвалтована "Лениным и его шайкою" Россия — це ж, власне, у вигляді експропріації, у вигляді соціального терору, насильницького перерозподілу "за справедливістю", у вигляді фантасмагоричного комунізму і є та сама по суті "Біла Арапія", коли віднімається й присвоюється чуже, коли безчинствує злодійство та розбійництво, коли соціальний розбій маскується під соціальний захист. "Ленин и его шайка" мали багатьох попередників, хай то конкістадор Єрмак з армією поплічників, хай то інші знамениті чи зовсім невідомі конкістадори, й цілком можливо, що народ імперії ще постарається знайти собі нового Леніна — типу демагога Жириновского, а за "шайкою" справа не стане. Чорний прогноз? Так, чорний, але ж — "нельзя уйти от самих себя", можна залишатися тільки самими собою, і вкрай складно "изменить характер" — як складно змінити й розташування зірок на небесах. Астрологію не переграєш, навіть професіональні астрологи не беруться, ото хіба що пройдисвіти від економіки й політики намагаються переграти соціальну астрологію — то на ленінський штиб, то на хрущовський, то на якийсь інший.

У німецького вченого Дітера Гро в його праці "Росія очима Європи" (1961) читаю: "У середині минулого століття було висунуто два прогнози, які наче привиди витали в газетах і дослідженнях, а саме — звістувався прояв комуністичного і російського привидів. Сьогодні ми

можемо сказати, що комуністичний привид став реальністю тільки дякуючи російському, а російський привид — лиш дякуючи комуністичному, і обидва ожили тільки тому, що росіяни спробували реалізувати до кінця всі висновки західної соціальної філософії".

Мені ж ідея привидів — російського й комуністичного — бачиться у вигляді російської матрьошки, коли одна матрьошка появляється з лона іншої матрьошки, національна система матрьошок, що існують і осягаються у взаємозв'язаності. "Ленин и его шайка" — це російська матрьошка, що схибнулася на західній соціальній філософії, відтак присудила схибнутися народові й народам світу.

Інтернаціональний рай, пейзанське благополуччя у постановці комуністичних шоуменів (тепер в Україні в цих ролях виступають лідери компартії та соцпартії П. Симоненко та О. Мороз) мають попередників, здавалося б, зовсім несподіваних, але... чи таких і несподіваних?.. У 1787 році Катерина II прибула з вельможним почтом у Київ, а далі — Кременчук, далі — імператорська флотилія попливла на Херсон. Фаворит Потьомкін подбав, щоб потішити порфіроносну, і на берегах Дніпра наче за помахом чарівної палички появлялися декоративні дачі й палаци, тріумфальні арки (як тепер у Києві арка "дружби"), квіткові гірлянди, вигадливої фантазії декорації. Величезні стада худоби було зігнано до річки, щоб оживляти мальовничі пейзажі. Плаваючи в човнах по річці, народ у святкових строях співав радісних пісень. Коли корабель імператриці причалював до берега, до неї приходили депутації українців, татарів, греків, сербів, вірменів. Сотні тисяч ракет по ночах згорали в феєрверках, палахкотіли розкішні ілюмінації. Серце матушки-цариці мліло від радості, що народ так благоденствує... Ну буквально виставка досягнень у народному господарстві УРСР!.. А "аркодужну" споруду в Києві над Дніпром виготовлено, мабуть, з вареної ковбаси за 2.20, і як це досі ніхто не здогадався і не роздер на шматки, бо ж іще Шевченком сказано — за шмат гнилої ковбаси у вас хоч матір попроси, то віддасте...

Історія, за переконанням П. Чаадаева, є "ключом к пониманию народов", і це правильно як учора, так і сьогодні, але чи правильно ми користуємося и л. ключем, та й чи хочемо правильно користуватися ключем, щоб розуміти історію свого народу, історію таки великого північного народу, — ось далеко не риторичне й далеко не "праздное" запитання як до самих себе, так і до великого північного народу.

III. Материк російської історії — це постійні сейсмічні вибухи, тектонічні розриви, більші чи менші, й мало чи не після кожного такого розриву-вибуху здавалося, що минулої історії вже начебто й немає, хід її різко змінився, й саме тепер настає ера нового життя і нової історії. І сьогодні ми разом із росіянами (адже у нас спільний цей історичний материк) переживаємо черговий тектонічний вибух-розрив, коли знову здається, що різко міняється історичне русло, що починається нова історія, і ми вкотре покладаємо великі надії на це оманливе грядуще, яке, вважаємо, достойне нас, а ми ж достойні його. Можливо, черговий ілюзіон у великому, майже тисячолітньому ілюзіоні? Але яке невмолиме пришестя — настання цих вибухів-розривів у материку народного буття, що їх, здається, навіть можна програмувати, знаючи душу етносу й пильно прислухаючись до тих процесів, що відбуваються в ній, що, зрештою, оформлюються й вивертаються з неї у вигляді ось таких викидів — викид за викидом, викид за викидом: наче вулкан, що живе в певному циклі.

Заворушення, бунти, повстання — це терор чи не терор? Безумовно, стихійний терор, що визріває і йде з народних глибин, і цей терор ще недавно пояснювали так званою класовою боротьбою, прагненням соціальної справедливості, — та чи тільки прагненням соціальної справедливості слід було пояснювати цю постійну потребу заворушень, і бунтів, і повстань? Чи не з природи ментальності ці явища?.. Це терор знизу. А ось терор згори. Герцен називав Петра I коронованим революціонером, революціонером-терористом, і в цареві бачив "подлинное воплощение революционного начала, скрытого в русском народе". Важко не погодитися з Герценом; ось тільки виходить, що "революционное начало, скрытое в русском народе", це і є заворушення,

бунти, повстання, але ж не тільки вони, а й ота специфічна буслаєвщина, про яку вже йшлося. Отже, перманентний стан — терор знизу і терор згори, взаємний терор, така вже форма державності й побутування народонаселення. Мені не хотілося б бути категоричним, хотілося б помилитися. Й знову повертаюся до сказаного істориком Кавеліним: "В насилии над народом виноват прежде всего народ, не народ даже, а "какая-то этнографическая протоплазма". Звичайно, в такому разі в контексті російської історії стає особливо зрозумілий терор Івана Грозного-Лютого, Петра I, Ульянова-Леніна, але таке розуміння причин терору однаково в моїх очах не виправдовує тотального державного терору, і коли читаєш у вірші К. Аксакова про Петра I:

Во имя пользы и науки,

Добытой из страны чужой,

Не раз твои могучи руки

Багрились кровию родной, —

то жахаєшся вкотре від таких методів кривавого просвітителя Росії і задумуєшся — чи такі методи просвітительства для неї єдино можливі і чи немає інших методів, знаних у цивілізованих народів?

Постійне протистояння влади і народу!

Таке враження, що в російській історії весь час хтось готує "покушение на товариша Сталина", — і весь час за це хтось роз-плачується життям, і весь час є невмирущий Сталін, і весь час він боїться, що на нього готується замах, і, щоб знешкодити можливий чи уявний замах, — організовується терор. "Ленин жил, Ленин жив, Ленин будет жить!" Отже, проблема була, є, буде, — і як осмислити цю глибоку драму, як бодай намагатися розв'язати її?!

Забальзамований "Ленин и его шайка" (філософ Ільїн), забальзамована трупна ідеологія — усвідомлюють це чи не усвідомлюють нинішні апологети цієї трупної ідеології — водночас означає прагнення забальзамувати й самих себе, ще відносно живих, і самозвано покласти самих себе, забальзамованих і відносно живих, у мавзолеї власних ілюзій, щоб задурманений наркотиками брехні і фата-моргана комуністичної Білої Арапії народ бив їм поклони в їхніх прозорих індивідуальних мавзолеях, як ото бив і б'є у московському мавзолеї...

Або ж чи ви уявляєте собі гігантський мавзолей у масштабах усього так званого СНД, а в цьому космічних розмірів мавзолеї забальзамовані й водночас живі всі "народи Росії", як це було донедавна? Бо хоч і як протестує розум, бо хоч і якою фантазією це здається, але ж для наших комуністично-соціалістичних провідників не тільки так було, а й досі так є: "живее всех живых!". То до якого ж це орвеллівського оскотиніння власної психіки треба дійти й люто триматися за це своє оскотиніння психіки, щоб прах покійника (Великого Пса, як звістував у своїх пророцтвах Нострадамус) був живіший за цілі живі покоління цілих живих народів, та що ж це за геть неможливий прах живих народів порівняно з тим, котрий "живее все живых"?!

IV. У П. Вяземського є стаття "Взгляд на литературу нашу в десятилетие после смерти Пушкина" (1847, 1878). Тут сказано: "Возлюбив Россию, Карамзин должен был полюбить и пути, которыми провидение привело её к той степени величия и могущества, которую ныне она занимает. Карамзин не мог не быть монархическим писателем в высшем и бескорыстном смысле этого слова, потому что Россия развилась, окрепла и сосредоточилась в силу монархического начала... Некоторые обвиняют "Историю" Карамзина в том, что она не философическая; нужно бы наперед ясно и явственно определить, что должно признавать философиею истории".

Отже, Божий промисел, і тільки так, і не можна без нього: сама Росія, її історія — це Божий промисел, а з ним не поборешся, не переінакшиш. Фатальне, замкнуте Божим промислом коло, в якому,

звичайно ж, ми сьогодні й бачимо вже нинішній день Росії, який півтора століття тому бачився П. Вяземським теж у "степени величия и могущества". Немає в історика Карамзіна філософії історії? Може и ема в тому вигляді, в якому вона мала бути вже тоді, и не тепгр, але є, мабуть, у тому вигляді, в якому її розумів історик Карамзін, і це — монархічна філософія, коли за месіянство народу стоїть не тільки сам народ, а ще й монарх-месія; і навіть коли в чомусь помиляються чи щось заважає, то однаково йдуть до своєї месіянської мети. Так, люблячи Росію, Карамзін повинен був полюбити і шляхи-дороги її так званого поступування, а які це були шляхи-дороги, то ми вже більш-менш докладно зупинялися на цьому. Авжеж, не можна було любити Росію — й водночас не любити її шляхів-доріг, це був би абсурд, не було б тут ніякої любові, отож тверезе розуміння цих шляхів-доріг не дозволив би собі щирий патріот, хіба що такий інородець, як Тарас Шевченко, за що й був засланий до Косаралу. Не без Божого промислу — чи не без царського, які в даному разі ототожнюються?

V. Терор панував і в часи Годунова, наводячи страх на всіх, і легко було вислужитися з допомогою брехні та доносів на своїх близьких. Варто було, скажімо, матері князя Пожарського донести в царський палац, що мати князя Ликова зустрічається з дружиною князя Василя Шуйського й веде з нею лихі розмови про царицю та її дочку Ксенію, — й донощиці було забезпечено політичні дивіденди. А осіб, які спілкувалися з Шуйською навіть тоді, коли вони користувалися царською милістю, було піддано тортурам і допитам. До терору вдавалися не тільки верхи, а й низи. Болотников, у минулому холоп і галерний невільник у Туреччині, очоливши повстання, пообіцяв бунтівникам волю й багатство. Заклик не залишився без відгуку, знайшлося багато любителів легкої наживи та розбою, закипіли експропріація та терор по-народному, жертвами стали пани та воєводи. Терор неминуче вів до зрадництва — й зрадництво закипіло в народі. За Василя Шуйського появилися... "сини лейтенанта Шмідта"... себто самозванці, які видавали себе за синів Івана Грозного і Федора Івановича. Самозванство — одна з нескінченних акцій народу, який, постійно виношуючи ідею народу-месії, автоматично виношує ідею народу таки самозванця, бо ж ніхто не висвячував і не

збирається висвячувати його на месіанство, хіба що він сам. Як свідчать історики, варто було самозванцю оголосити селянам, щоб ті з них, чиї пани перебували на службі в Шуйського, забирали їхні помістя, вотчини й женилися на їхніх дочках, — і зразу ж появлялася велика кількість охочих служити в них (так що Ленін був ніякий там не жидомасонський оригінал, кинувши лозунг "грабь награбленное", він просто знав традиції, звичаї і ментальність народу, й не помилився: на розбій відгукнулися широкі народні маси — душі їхній був не чужий історично традиційний розбій). Деградація, моральний розклад сягнули апогею. В часи тушинського самозванця родичі збиралися на всілякі п'яні застілля, домовлялися між собою, кому з них служити царю, а кому — самозванцю, щоб мати заступників-охоронців у одному й другому стані у разі перемоги того чи іншого. Вони їздили з табору в табір, і це називалося перельотами. Як свідчить історик, одержавши жалування в Москві, вони вимагали жалування і в Тушино. Язиками мололи що попало, а чинили прямо протилежне, й зрадництво стало нормою. Це все, звичайно, дуже фрагментарно... й на цьому тлі хтось осмілювався чи осмілюється говорити про зрадництво українського народу, українців!

VI. З-під пера О. Герцена в 1862—1863 роках вийшла праця "Концы и начала". Масштаб міркувань — широкий, я ж торкнувся одного аспекту, а саме вдачі росіянина, його ментальності, народного характеру. Йдеться, як сказав Ф. Достоєвський, про "безодню", а перефразовуючи — про дев'ять кіл не так пекла Дантового, як пекла "загадковості" єства, що не піддається, здається, ні контролю, ні самоконтролю, хоча й прагне самоусвідомлення. "Несмотря на нашу наружность, мы все же варвары. Наша цивилизация накожна, разврат груб, из-под пудры колет щетина, из-под белил пробивается загар. У нас бездна лукавства диких и уклончивости рабов. Мы готовы дать плюху без разбора и повалиться в ноги без вины..."

О. Герцен пише, що росіяни в Європі зажили слави найроз—пусніших людей. Це пов'язано з безцеремонністю поведінки і з поміщицькими звичками-вихватками. Росіяни переконали весь світ у

своїй порочності. Росіяни за кордоном не тільки без толково живуть, а й хвастаються своїми дикими й розгнузданими звичками. Переїхавши кордон, росіяни, як взагалі недовиховані люди, перестають ніяковіти й церемонитися, розпускаються ще більше і в такому задерикуватому стані приїжджають у Париж і Лондон. Великі майстри покірності і витяжки "во фрунт" удома, вони не хочуть підкоритися місцевим звичаям. Росіянина впізнають у великих готелях, тому що він кричить у спільному залі, регоче на всю горлянку й неодмінно протестує, що не можна палити в їдальні. Все це амбітність офіціанта, який вийшов за ворота панського будинку. З цим нерозривно зв'язана хвалькуватість. О. Герцен: "Нам хочется, как четырнадцатилетним мальчикам, не только напиться, но и показать всему свету: "Вот, мол, как я нализался". А весь свет рассуждает иначе, — он, глядя на то, что русские обнажают, думает, качая головой, что же после этого скрыто-то у них? А там — ничего, как в ранце солдатском на параде, только вид, что туго набито".

Ну, хіба ж не та сама буслаєвщина, коли чомусь весь час хочеться скакати не вздовж каменя, як скачуть усі і як радила скакати рідна мати, а неодмінно впоперек каменя, як не скаче ніхто й мати рідна не радила?

Про цю саму буслаєвщину О. Герцен міркує й далі. Мовляв, дворянство, зрікаючись ладу життя народного, водночас уперто зберегло усі грубі панські звички — та ще й татарську неповагу до себе й до інших, не прищепилось аристократичне поняття честі, ні громадянське поняття честі, самобутності, а поза службою дворянин перетворювався з битого денщика в Петра I, який б'є; у селі йому була повна воля, тут сам він ставав капралом, імператором, вельможею і батьком вотчини. "Из этой жизни волка и просветителя вместе и вышли все колоссальные уродства — от Бироновых заплечных мастеров и Потемкиных большого размера до Биронов-палачей и Потемкиных в микрометрическом сокращении; от Измайлова, секущего исправников, до Ноздрева с оборванной бакенбардой; от Аракчеева всея России до баталионных и ротных Аракчеевых, заколачивающих в гроб солдата; от взяточников первых трех классов до голодной стаи пернатых,

записывающих бедных мужиков в могилу, — со всеми неистощимыми вариациями пьяных офицеров, забияк, картежных игроков, героев ярмарок, псарей, драгунов, секунов, серальников.

В их числе там-сям изредка попадался помещик, сделавшийся иностранцем для того, чтобы остаться человеком, или "прекрасная душа" Манилов, горлица-дворянин, воркующий в господском доме близ исправительной конюшни".

Зі знанням справи змальовано національні типи, національні характери, національну вдачу — яка вражаюча картина (звичайно ж, неповна), який іконостас (звичайно ж, тут не вичерпаний до краю, бо вичерпати нікому не до снаги)! Так що, все це відійшло в минуле, позначає відшуміле море часу? Ні ж бо, те самісіньке море часу шумить і сьогодні, з його безодні-прірви живими воскресають ті самі реліктові типи й характери, творячи ту саму реліктову ментальність у своїй незглибимості й незмінюваності, й так само бачимо якого-небудь ліберала-демократа, "воркующего в господском доме близ исправительной конюшни", ото хіба що вся країна виглядає як "исправительная конюшня".

Цигілізація "исправительной конюшни" з лібералом-демок— ратом, "воркующем в господском доме", — чи не цю самісіньку трагедію й частково фарс бачимо ми й сьогодні на неоглядних просторах імперії?.. Ото хіба твоя свідомість відмовляється вірити, що жива історія може бути водночас і трагедією, і фарсом, але це так, і якщо фарсом, то кривавим, коли історія уже бодай частково не фарс, а багатократна трагедія.

VII. Російський учений В. Єгоров, досліджуючи історичну географію Золотої Орди в XIII— XIV століттях, акцентує, що за 58 років свого існування в XIII ст. Золота Орда була найсильнішою державою в Європі й Азії. По всьому периметру своїх кордонів вона не припиняла воєнних дій. Будь-які конфлікти розв'язувалися силою зброї, й Золота Орда була джерелом цих будь-яких конфліктів. Вона ходила в походи, які мали

грабіжницький характер. Ходила в походи, щоб посилити політичний тиск і данницьку залежність, водночас чинячи грабунки й забираючи полонених. Ходила в походи, щоб захопити нові території.

Таку саму політику Золота Орда проводила й щодо Русі: захопити якомога більше території і мати якомога більшу данину. Як засіб — періодичні військові експедиції й впровадження системи баскаків. Таке монгольське владарювання унеможливлювало накопичення значної військової сили у великого князя й підживлювало міжусобиці. За подібних умов хани з Золотої Орди, здавалося б, уже не агресори й грабіжники, а третейські судді.

які залагоджують непорозуміння між руськими князями. Історики особливо підкреслюють, що якби хтось із князів не кликав, то золотоординське військо не появлялося б на Русі. Але ж бо річ у тому, що золотоординські хани проводили таку політику, що руські князі змушені були кликати їх, і їхня поява була не причиною, а наслідком, як підкреслює у своїй роботі В. Єгоров.

Князі Галицько-Волинської Русі не запрошували золотоор— динських ханів розв'язувати їхні внутрішні конфлікти, вони самі доволі успішно протистояли їхній експансії. То до якої політики вдалася Золота Орда? Нав'язувала Галицько-Волинській Русі насильницьке союзництво, прагнучи політичного підкорення й ослаблення князівської влади, а й залучаючи князівські сили до походів на Литву, Польщу та Угорщину, ослаблювала ці сили, створювала міжрегіональне напруження, унеможливлювала їхнє об'єднання проти нашестя ординців і водночас сприяла черговому пограбуванню і розбою на всіх руських територіях, по яких проходили ханські війська.

Згодом Московія, дедалі формуючись як сильне державне утворення, вбираючи в себе, перетравлюючи, асимілюючи тюрксько-монгольські елементи, все більше та виразніше витворюючи свій ординський — специфічно московський — менталітет, не могла не вдатися до тих прийомів ведення зовнішньої політики, до яких

традиційно вдавалася Золота Орда. Скажімо, ось із стосунками з Україною ще й такий приклад: кремлівські верховоди створили в Харкові так званий "український" уряд (ще при існуючому українському уряді в Києві) — й на інспірований заклик харківського "уряду" послали свої орди на Україну. Скажімо, вже договорившись із Гітлером, щоб анексувати держави Балтії, тут однаково було кремлівськими верховодами створено "народні уряди", на заклики яких начебто й послано сталінські дивізії. А події в Чехословаччині? Хіба не було сфабриковано лист "трудящих" празького ЧКД — і на "прохання" начебто самих чехів і окуповано Чехословаччину? А події в Афганістані? Хіба кремлівськими верховодами не було створено маріонетковий уряд, на прохання якого начебто й зреагували брежнєвські десантно-штурмові загони, захопивши Кабул? А про специфічну золотоординську політику Кремля щодо Західної України, себто Галицько-Волинської Русі, й говорити не доводиться. Так само як не станемо говорити й про всілякі "добровільні входження" інших народів до складу Росії, бо як то гарантувався їм вихід зі складу Росії і суверенні права кожного народу, бачимо сьогодні на численних кривавих подіях. Нинішня Чечня — постійно тиражований приклад. Політика Золотої Орди в аранжуванні Москви ніяк не модифікувалася, хіба що трохи змінилася риторика, але — не суть.

VII. Росія стояла на рабстві й на будь-яких формах закріпачення — й так само стоїть на різних формах закріпачення сьогодні. І чи не дивно, що розкріпачуватись вона не хоче, весь її державно-народний організм чинить опір цьому вкрай потрібному для неї ж, як і для інших, розкріпаченню? Мабуть, дивно для інших, але для неї не дивно, бо чого б ото аж дуже дивуватись з себе самої...

Професор Московського університету по кафедрі російського права І. Беляев у 1860 році захистив докторську дисертацію "Крестьяне на Руси", є в нього "Лекции по истории русского законодательства". Я звернувся до його книги "Крестьяне на Руси", Москва, 1903. Коли і як постало закріпачення? Професор І. Беляев пише, що після смерті царя Івана Васильовича, в перші роки царювання Федора Івановича, податки

в царську казну не могли значно не зменшитися, бо діла з Кримом, Литвою і Швецією були в такому стані, що московський уряд мав постійну потребу утримувати величезне військо і тримати в запасі великі суми грошей та інших засобів на випадок війни з тим чи іншим із трьох немирних сусідів. А тому селяни й далі терпіли крайні утиски, й далі поселення більше порожніли, ніж заселялися, й далі землевласники та общини постійно турбувалися про те, щоб більше заявляти спорожнілих земель в ущерб казні або ж на лихо сусідам, які не встигли заявити свої землі спорожнілими. Такий вкрай розладнаний стан фінансових справ і "отягощение народа" нарешті спонукали московський уряд до нового, досі небувалого заходу — до загального прикріплення вільних селян до землі. Коли саме, в якому році відбувався цей новий захід, який зовсім змінив життя російських селян, ми не знаємо (можливо, в 1592 чи 1593 році). І. Бєляєв пише: "...неизвестно и то, в какой форме первоначально была введена эта новая мера, способствовавшая впоследствии грустному развитию рабства в России".

Що правда, то правда: "грустное развитие рабства в России".

Хочеться в даному разі акцентувати причину тотального по— рабління в Росії, коли Росія з власної необхідності в ім'я такого самого "русского дела" і власної волі стає рабою, коли її народ стає народом-рабом в ім'я того самого "русского дела", в ім'я тієї самої "месіянської" ролі Росії: діла з Кримом, Литвою і Швецією були в такому стані, що московський уряд мав постійну потребу утримувати величезне військо й тримати в запасі великі суми грошей та інших засобів на випадок війни з тим чи іншим із трьох немирних сусідів. Тобто намагання загарбати чужі землі й уярмити інші народи привело з жорстокою історичною неминучістю до уярмлення народу власного. І я тут ще раз повертаюся до своєї суперечки з істориком Соловйовим, що російський так званий "євразійський простір" творився тільки в невигідному для Росії напрямку на схід. Та ні ж бо! Як ще раз бачимо, творився він і начебто у вигідному для Росії напрямку на Захід, але не завжди тут очікувалися вікторії, бо цьому Заходу з незрозумілих для російських істориків причин не хотілося, щоб його споконвічні терени стали раптом "исконно русскими"

землями, російськими провінціями, тією жаданою "землею-матір'ю", де можна було б нарешті творити "історію-матір".

Цілком очевидно, не треба мати велику фантазію, щоб Росію-рабу побачити і в недавньому Радянському Союзі, який теж був Союзом-рабом, обернувши весь радянський народ на народ-раб, усі "народи Росії" на народи-раби: це були народи-раби колосального військово-промислового комплексу Радянського Союзу — раба, і з допомогою грандіозної збройної потуги цього військово-промислового комплексу наша "інтернаціональна держава народів-братів" уже змагалася не з якимись там Кримом, Литвою, Польщею, а, по суті, з усім світом, нав'язуючи всьому світу "русскую идею", "русское дело" під виглядом чи то соціалізму, чи то комунізму. "Коммунизм победит во всем мире!" Не переміг, а зазнав краху. Але це зовсім не означає, що зазнала краху "русская идея", і ми бачимо, як вона мімікрує і в яких способах виражається її самовиживання, неодмінно — за рахунок інших.

Тоді (можливо, у 1592 чи 1593 роках) відбулося закріпачення-пораблення-уярмлення не просто всіх селян, хоч би й на яких землях вони жили — на двірцевих чи чорних, на поміщицьких чи вотчинних, не просто було заборонено переходити від одного поміщика до іншого, — ця акція, безумовно, свідчила ще й про те, що прагнулося в такий спосіб якось укоськати славнозвісну "бродячу Русь", славнозвісну "вольницю", на якій Русь трималася і яка була її характерною рисою. Чи можна було домогтися якогось ефекту? Лише ефемерного. Бо, як то вже мовлено, бути за своєю природою рабом, який потребує пораблювати когось іншого, — це непереборна властивість, і закріпачений народ однаково залишився "бродячою Руссю", кріпость не змінила цієї особливості, так само, скажімо, як закріпачення в колгоспах уже в сталінський і в наш час теж не здатне змінити цю особливість. І тут хіба що хочеться акцентувати на цьому послідовному історичному намаганні самого народу (не тільки ж, звичайно, самих правителів) уярмлювати, пораблювати самого себе, оцю мазохістську необхідність перебувати в кріпості — і водночас рватися з цієї кріпості, будучи за своїм душевним ладом "бродячою Руссю", та ще з допомогою соціалізму чи комунізму

намагатися уярмлювати світ. Фантастичний Сізіфів клопіт! Лишень послухайте, як сьогодні в Держави и Думі Росії чи в Верховній Раді України дебатується в різних аспектах проблема волі, скажімо, — давати чи не давати своєму народові право вільного економічного існування, а чи й далі тримати як бидло, в державно-соціалістичному ярмі, самим собі присвоївши роль наглядача-визискувача.

Рабство наше теперішнє, ми це добре знаємо, й рабство вчорашнє неодмінно супроводжується й супроводжувалося грабіжництвом та здирництвом власть імущих. Ось із указу царя Бориса Федоровича від листопада 1602 року: "...и во крестьянской бы возке промежи всех людей боев и грабежей не было и сильно бы дети боярские крестьян за собою не держали и продаж бы им ни которых не делали. А кто учнет крестьян грабити и из за себя не выпускати, и тем от нас быти в великой опале".

Свідоме піклування про рабський стан кожного в так званій суспільній ієрархії — навіть у височайшому рескрипті на ім'я міністра народної" освіти Шишкова (від 19 серпня 1827 року), де цар, "почитая народное воспитание одним из главнейших оснований благосостояния Державы, от Бога Мне врученной", вважав, що учень-вихованець "...также не стремился через меру возвыситься над тем, в коем, по обыкновенному течению дел, ему суждено оставаться". Тобто генеральний чиновник держави стояв за косність, за якої потенційному Ломоносову перекривалася дорога в науку й таким чином височайшим рескриптом закріплювалася думка, "що умственность вредна для России".

Рабство, кріпацтво в своїй позірно полярній структурі неодмінно передбачає деспота-самодержця, так само як комуністична кабала неодмінно передбачає комуністичного диктатора, й ми тепер є свідками, як материнське лоно Росії, яке в різний час із неминучою запрограмованістю народжувало і самодержців, і диктаторів, сьогодні з того самого незмінно живородящого лона намагається випродукувати чергову "сильну руку" — хай то юний монарх з династії Романових, чи

хай то психопатична гілка з якогось кривого юридичного дерева. Чи був Ленін тираном і деспотом? Безумовно. Чи був Сталін деспотом і тираном? Безумовно. У "всеподданнейшем докладе" міністра народної освіти Уварова від 1843 року на ім'я царя: "Самодержавие составляет главное условие политического существования России... Спасительное убеждение, если Россия живет и охраняется духом самодержавия сильного, человеколюбивого, просвещенного..." І все це, звичайно, щоб поєднати "все выгоды нашего времени с преданиями прошедшего и надеждами будущего". Зрозуміло, що ці "надежды будущего" — це ми з вами, царський міністр і нам обіцяв райські втіхи від імені російського самодержавства, а які то втіхи — з народної пам'яті не зітреться ніколи. Авжеж, не повинно стертися. Але ж, знову-таки, історія вчить того, що вона нічого не вчить, і, як той сказав, ще живе черево, яке здатне народжувати гада, й ми бачимо не такі вже й фальшиві потуги-позиви.

Повернуся ще до "всеподданнейшего доклада" графа Уварова. Відстоюючи засади "православия, самодержавия и народности", він розумів: "...направление... и его тройственная формула — должны были восстановить... все, что носило еще отпечаток либеральных и мистических идей: либеральных — ибо министерство, провозглашая самодержавие, заявило твердое "намерение возвращаться прямым путем к русскому началу во всем объеме". Як бачимо, побиваючи противників "величия России", міністр освіти граф Уваров твердо й послідовно вказував "намерение возвращаться прямым путем к русскому началу, во всем объеме". І тут ми вкотре повертаємося, як у казочці про білого бичка, як у зачарованому колі, до одного й того самісінького — до "русской идеи", до "русского дела", до "русского н ал во всем его объеме", а що всі ці поняття означали для російського народу і для "народов России", ми знаємо тяжким своїм історичним досвідом і злободенним побутом. А хіба сьогодні не кричать про ту саму "велич Росії", яку начебто втрачено і яку, звичайно, слід повернути, а яким способом повернути — всім відомо, інших способів не існує в природі: фенікс може відродитися лише в полум'ї, він святкує лише очищальну силу полум'я.

Як відомо, колись у Росії зачитувалися тим, що граф де Кюстін написав про Росію. Зокрема йому належить і таке: "Должен ли подобный народ иметь деспотическое правление, или же жестокое правление создает столь негодный народ?" Запитання не випадкове, а закономірне, й граф де Кюстін лише сформулював запитання, окресливши реальну проблему, яка завжди існувала й існує. І якщо виходити з цієї проблеми, яка видається вічною, можна сказати, що в ній усе взаємопов'язано, тут не можна відповісти "або —або", а можна відповісти "і те — й друге". Подібний етнос повинен мати деспотичне правління, він потребує такого правління, як наркоман потребує наркотиків, таке деспотичне правління з природи подібного етносу, це по-перше, а по-друге, деспотичне правління автоматично спонукає подібний етнос перебувати в тому стані та вигляді, в якому він перебуває, органічно потребуючи, знову ж таки, деспотичного правління.

Ще в ті часи, коли на Заході дебатувалося — вважати Русь азійською державою чи європейською і вважати її державою християнською чи нехристиянською, англієць Д. Флетчер написав книжку "Про державу Російську" (1591), де стверджував, що ця екзотична держава є "тиранічною державою", в котрій живуть "варварські московити". У своїй праці "Росія очима Європи" Дітер Гро писав, що в філософсько-історичній літературі кінця XVI і початку XVII століть згадки про Росію зустрічаються часто... Джованні Ботеро у своїх "Всесвітніх відносинах" (1596) приймає Москву в число європейських держав, але ставить її поряд із Туреччиною. Він також вважає можливим друге нашестя народів, і протиставляє "благородну й дорогоцінну волю" — "врожденному рабству" московитів. Джон Барклі у своїй праці (1607), що є джерелом звичаїв європейських народів, так характеризує Москву: плем'я, народжене для рабства, вороже всякій свободі, воно не бунтує, тільки якщо його пригнічують. Дітер Гро також посилається на акцентовану відміну між Росією і Європою в плані антитурецької ліги, в цьому плані рішуче виключається членство Росії, а також у творі міністра Генріха IV Сюллі, де говориться, що московити — це "варвари, з якими не можуть співробітничати цивілізовані християнські народи". І як

тут ще не послатися на працю "Росія очима Європи"! З кайзерської канцелярії Фердинанда I в 1560 році в резиденцію в Римі направлено циркуляр, у якому говорилося, що московський великий князь підкорить собі всю Ліфляндію і матиме панування над усім Балтійським морем. Він нападе на Німеччину, Нідерланди, Англію і таким чином захопить у свої руки всю морську торгівлю. В кінці документа проводиться аналогія з напіес я народів: готи, мовляв, теж, очевидно, прийшли з Півні и нав ть римляни не могли їм протистояти. Дітер Гро: знеменнии ам факт, що в 1560 році "російська загроза" вже порівнювалася з нашестям народів!

Східна деспотія, де рабство сидить на рабстві і рабством поганяє... Йоганн Бальтазар Шупп казав про московита, що той скрізь, де в нього є можливість, пригнічує сильніше, ніж турок. А якщо виходити з філософської антропології, яка проголошує незмінність людської природи? Звичайно, важко й гірко академікові Д. Лихачову виходити з незмінної людської природи московита, тому-то він і декларує необхідність "уйти от самих себя", водночас відчуваючи фатальне — "нельзя уйти": хочеться нового самопізнання, але ж — гріхи старого самопізнання не пускають у сподіваний рай самопізнання нового, та ще ж і філософія історії не пускає. То що — опустити руки й не прагнути, не декларувати? Ні ж бо, звичайно, прагнути й декларувати нікому не заборонено, але тут ми з остобісілою приреченістю знову виходимо на візії "Білої Арапії"...

IX. Чи знаєте ви, що государ Микола I прекрасно грав на флейті? Так, Микола Палкін. І, мабуть, не гірше, ніж Б. Клінтон на саксофоні. Крім того, цар любив грати в карти — в баккара, хоч шеф жандармів Бенкендорф і заборонив таку гру. Проте сміливий цар не боявся самого Бенкендорфа, якого боялися всі. Без царського відома і його дозволу в Росії не зводилась — навіть не перебудовувалась жодна громадська будівля. Це був, як сказав О. Герцен, час "наружного рабства и внутреннего освобождения". Прес деспотичної влади пораблював і пораблював народ.

Фанатичний доктринер, Микола I — наче КПРС — вважав себе відповідальним за все, що діялося в Росії, і є свідчення, що він був утаємничений навіть у кожну сварку будь-якого губернатора з будь-яким предводителем дворянства, керував побудовою будь-якої караульні у віддалених повітових містах. Чим більше він боровся з казнокрадством, злодійством і службовою несумлінністю, — тим пишніше вони розцвітали, а всю офіційну Росію душив формалізм. Цар вимагав сліпого послуху, намагаючись загнуздати невмирущий хаос, постійно вдаючись до зброї жорстокості. Все сміливе й чесне заслано в сибірські рудники, а все рабське й підле склало основу народонаселення. Як говориться в одній книзі, видання 1910 року: на "фронтоні імперії" красувались лише загибель, люта реакція, нелюдські переслідування і подвоєний деспотизм; царський двір став головною гауптвахтою імперії, а інквізиційна армія, схожа на таємну організацію поліцейських масонів, від Риги до Нерчинська мала своїх братів-шпигунів і сищиків; конала розтерзана й розбита Польща і війна на Кавказі ковтала військо за військом — під орудою бездарного та жалюгідного уряду.

Чи не нагадує ця картина (звичайно ж, неповна) нашу вчорашню і сьогоднішню дійсність, яку ми "так добре спізнали? А чи не те нині казнокрадство і злодійство, що й за Миколи I? І якщо вже такий жорстокий цар не зміг впоратися (а він був украй послідовний у своїй жорстокості, "не поступався принципами"), то вже в наш час якийсь новітній диктатор, новітня тверда рука змогла б упоратися? Якими ж методами? Випробувані методи відомі. Як і "конечний результат" (М. Горбачов).

Як ілюстрації — ось приклади боротьби з "вітряками" — корумпованим чиновництвом — за часів Миколи I, цього "неудобоваримого тормоза". За редакцією М. Гершензона в 1910 р. у Москві вийшла книга "Эпоха Николая I". Ось деякі приклади з неї. За губернаторства в Казані генерал-лейтенанта Стрекалова два сенатори, граф Санті і Крушников, ревізували Казанську губернію, і всіх (!) чиновників віддано під суд. Слідство тривало вісім років, зрештою, з'ясовано, що чиновники начебто

не винуваті, й усім їм повернуто жалування за вісім років... Чи не нагадує це й наші часи, коли високого казнокрада беруть під варту, ведуть слідство — й злодія випускають на волю за недостатністю доказів, бо спрацьовує кругова порука скорумпованого клану, але ж начебто й досягнуто певного ефекту в очах суспільства: боротьба ведеться!

(До речі, в книзі М, Гершензона розповідається не про такі вже й курйозні ситуації, які засвідчують кваліфікацію і компетентність урядовців. "Це хто до мене пише?" — запитає, бувало, петербурзький губернатор Ессен, коли правитель канцелярії подасть йому заяву. "Це ви пишете". "А, це я пишу. Про що?" Довідавшись, про що він пише, державний муж візував папір. Або інший приклад — про ериванського губернатора князя Андронникова, якому здавалось, що його обманює правитель канцелярії, і він вигадав спосіб пересвідчуватись, що його не обманюють. "Скажи правду, це вірно?" — запитував він правителя канцелярії, який підносив йому папір на підпис. "Вірно, ваше превосходительство". "Глянь на ікону, перехрестись!" Той подивиться на ікону, побожиться, — й тільки тоді князь Андронников перехреститься й підпише.)

Губернатор Стрекалов любив слабку жіночу стать, яка йому, старому й лисому, віддячувала взаємністю, бо добре знала про щедрість генерал-лейтенанта: родичів жінок, які зігріли любов'ю, він нагороджував теплими місцями ісправників. За десять тисяч рубликів даних йому хабарів місцеві відкупники грабували обивателів так, як їм хотілося. Губернія скидалася на озеро, в якому велика риба жерла дрібну. Приватна особа була безсила проти цілого корпусу хабарників — пустих, нікчемних, неосвічених людей, але сильних єдністю, натхнених одним спільним бажанням грабіжництва, міцно спаяних для захисту один одного. Кілька років у Казані лютував поліцмейстер Поль — рідкісний виродок, рівних якому не було. Поль чинив зло заради самого задоволення чинити зло, закон і право для нього не існували, зажерливо любив чужі гроші, що було загальною слабкістю в ту пору, мав патологічний потяг до тілесних покарань і катував обивателів зовсім невинних. Поліцейському чину варто взяти живим зовсім непричетного

до якої-небудь провини чоловіка и доповісти наступного дня, що його затримано за п'янство та буйство, як Поль без будь-якої перевірки наказував його при собі ж розпластати й вишмагати. (Ох, це понуро-ностальгічне С. Говорухі— на: "Какую Россию мы потеряли?")

в "Русской старине", 1880 рік, червень, надруковано записки І. Селіванова, а в цих записках ідеться, скажімо, про край Пензенський. Автор сам не вірить, що там діялось у 1830-1840 рр. Станові пристави, ісправники були просто на жалуванні у злодіїв, особливо конокрадів. Тому-то І. Селіванов вважає себе цілком правим, коли в одній зі статей своєї книги "Конокрадство в Росії" пише, що для знищення чи зменшення конокрадства треба насамперед знищити комісарів, настановлених власне для знищення конокрадства, точно так само треба знищити чи значно зменшити число лісних чиновників, створених для зберігання лісів, якщо справді хочуть зберегти ці ліси. Чи можна, наприклад, повірити, що один становий пристав (пристави тоді проводили слідство), розшукуючи вкрадених коней, почав їх шукати в скрині у попа й знайшов — не коней, звичайно, а 800 рублів, які й конфіскував, розуміється, на свою користь.

Чи розказане не є зліпком з нинішньої дійсності? Зліпок. Ті самісінькі чиновники, ті самісінькі злодійство, грабіжництво, беззаконня, безкарність. Ось хіба що коней не крадуть, бо так догосподарювалися, що коні перевелися.

Але замість коней — нафта, цінні метали, особливо стратегічні — плутоній, цезій, уран та ін. Хто краде? Звісно, ті, хто зобов'язаний їх оберігати.

С. Говорухін: "Какую Россию мы потеряли?"

Та схаменіться, патріоти-вболівальники, бо ні в Росії ви її не загубили, ні ми тут, в Україні, її ще не загубили, вона була й залишилася такою самісінькою на так званому новому історичному витку, який так

нагадує усі її попередні витки, які комусь хочеться в сув'язі бачити спіраллю, тобто — розвитком, але вкотре можна нагадати у зв'язку з таким розвитком слова О. Герцена: "...опускались руки, и мы останавливались, исполненные ужаса и печали, перед уродливым, капризным сфинксом русского развития". Таки невмирущий сфінкс — вигляньте лише через вікно надвір: "Какое, милые, у нас тысячелетье на дворе?" (Б. Пастернак). І знову викликаємо для порятунку тіні монархів — хай то Микола І з флейтою, хай то Микола ІІ... або хай то буде свіжокоронований монарх — із учорашніх комуністів-тенісистів: "нельзя уйти от самих себя...".

Ох, ці всенародні ілюзіони! Всенародні ілюзіони — це, мабуть, єдине, що постійно функціонує.

Мабуть, далі розповідає І. Селіванов, до Петербурга, нарешті, дійшли чутки про всілякі зловживання в Пензенській губернії, було призначено ревізію на чолі з сенатором. Сенатор приїхав увечері нежданo, й коли звечоріло, вийшов з готелю, сів на зво щика й наказав везти на набережну. "На яку набережну? " — запитав звощик. "Як на яку! — здивувався сенатор. — Хіба у вас їх багато? Адже одна тільки й є". "Та ніякої нема!" — вигукнув звощик... Виявилось, що на папері набережна прокладалася уже два роки й що на неї витрачено було кілька десятків тисяч рублів, а насправді її й не починали. Правда ж, мало не з комуністичної нашої дійсності картина? Скільки сказано про демонтаж комунізму в Україні, а насправді демонтажу й не починали, й ми все ще вглядаємося за світлий обрій — де там ще й сьогодні обіцяна "набережна" комунізму? А там, у Пензі!

"Какую Россию мы потеряли?" Та не будемо грітися втіхою, що втратили, є вона, сердешна, й ніде не поділася. Хіба ж не актуально звучить і сьогодні ось ця поезія О. Блока?

Русь моя, жизнь моя. вместе ль нам маяться? Царь, да Сибирь, да Ермак, да тюрьма!

Эх, не пора ль разлучиться, раскаяться... Вольному сердцу на что твоя тьма?

Знала ли что? Или в Бога ты верила?

Что там услышишь из песен твоих?

Чудь начудила, да Меря намерила

Гатей, дорог да столбов верстовых.

Лодки да грады по рекам рубила ты.

Но до Царьградских святынь не дошла... Соколов, лебедей в степь распустила ты — Кинулась из степи черная мгла...

За море Черное, за море Белое,

В черные ночи и в белые дни

Дико глядится лицо онемелое,

Очи татарские мечут огни...

Тихое, долгое, красное зарево

Каждую ночь над становьем твоим...

Что же маячишь ты, сонное марево? Вольным играешься духом моим?

Як то вже говорилось, і Ф. Достоєвський мислив "протоками и Константинополем", але, як зауважує О. Блок у цьому вірші — "но до Царьградских святынь не дошла".

Отже, ця жадана "окраїна" залишилася неосвоєна.

А саме на цій "окраїні" марилося Москві утвердитись як... третьому Риму!

X. Як сказав поет про Росію:

В судах черна неправдой черной И игом рабства клеймена.

Чи не вражаючий колос-монумент: чоло Росії тавровано ігом рабства, і таврували ж, як відомо, "каленым железом", й таврувати — це не татуювати, тавро не виведеш, тавро назавжди. І сказано не якимось недоброзичливцем, а тим, хто це рабське тавро відчуває, як своє власне, — й не хоче цього тавра, але не може його ні позбутися, ні порятуватись від нього.

Лише виняткові одиниці здатні були об'єктивно, з болем та співчуттям проаналізувати безрадісну картину, яку являла собою імперія. До таких винятків належав О. Герцен, і в 1858 році він писав за кордоном, звідки імперія бачилася ще виразніше й контрастніше: "Дворец превращается в смирительный дом, везде дребезжит барабан, везде бьют палкой, бьют кнутом, тройка летит в Сибирь, император марширует, учит эспонтоном, все безумно, бесчеловечно, неблагородно; народ по-прежнему оттерт, смят, ограблен, дикое своеволие наверху... рабство, дисциплина, молчание, рунд и высочайшие приказы. И в то же время Суворов на Альпах, под Требией и Нови, завязывает ту борьбу, которая привела всю континентальную Европу в Кремль, а нашу армию в Париж". Дикий розгул деспотії — і водночас весь народ на дибі рабства, на цій дибі рабства конає все і, не забуваймо, конають "і мертві, і живі, і ненарожденні земляки мої", себто конали в минулому й ми з

вами, наша свобода, й наша нинішня суверенна Україна теж конала в страшних муках, тому-то їй, Україні-мученици, тому-то нам, народу-страднику, так нелегко сьогодні сходити з диби, позбуватися психології рабської диби, вона ж уп'ялася в кров і плоть усіх поколінь, визначивши наші мрії та надії таки за мертвотним образом диби. То як же ми вилюднюємо — вчорашні й нинішні раби? Немає в нас біблійної Сінайської пустелі, щоб там блукати сорок літ, позбуваючись рабської психології, та й проводирів таких немає, як Мойсей, а є Сінайська пустеля нашої історії та нашого буття і надто реальна недоброї пам'яті комуно-соціалістична піфія, або ж — Янус на два лики — Симоненка та Мороза, які зі шкури вилузуються, щоб знову вести Україну в єгипетську неволю імперкомунізму. Коли навчимося не по-рабськи мислити про демократію та ринок, про незалежність? Коли ми навчимося мислити, як вільні люди, а чи дух розтерзаний так і не захоче зійти з диби, призвичаївшись до її висоти як до висоти піднебесної? Господи, сохрани й помилуй.

XI. Справжня історія і замовчувалася, і подавалася в кривому дзеркалі. В одному з цензурних приписів 1848 року строго рекомендувалося: "Сочинения и статьи, относящиеся к смутным явлениям нашей истории, как-то: ко временам Пугачева, Стеньки Разина ит. п., и напоминающие общественные бедствия и внутренние страдания нашего отечества, ознаменованные буйством, восстанием и всякого рода нарушением государственного порядка, при всей благонамеренности авторов и самых статей их, неуместны и оскорбительны для народного чувства, и оттого должны быть подвергаемы строжайшему цензурному рассмотрению и не иначе быть допускаемы в печать, как с величайшею осмотрительностью, избегая печатания оных в периодических изданиях". Що царська цензура — що недавня радянська: одні й ті самі приписи, одне й те саме криве історичне дзеркало, яке не повинне відображати "буйство", бо це ж образливо для "народного чувства".

Відомий цензор Нікітенко у своєму щоденнику розповідає про цензора Мехеліна, який у 1849 році викреслив із древньої історії імена всіх великих людей, які боролися за волю батьківщини або ж

дотримувалися республіканських поглядів — у республіках Греції й Римі, він викреслив без балачок, по суті, ведучи хрестовий похід проти науки... Професор Давидов вимагав, щоб у підручнику історії Смарагдова було вилучено все, що стосується Магомета, тому що він, мовляв, "негодяй" і "основатель ложной религии"... Цензор Єлагін вилучив у фізиці вираз "силы природы", а в одній географічній статті не пропустив місце, де говорилося, що в Сибіру їздять на собаках, мотивуючи останню заборону необхідністю, щоб цю вістку неодмінно підтвердило міністерство внутрішніх справ... Цензор Ахматов зупинив друкування однієї арифметики, бо між цифрами якоїсь задачі побачив якісь крапки: він запідозрив лихий намір упорядника арифметики... Голова таємного цензурного комітету Бутулін навіть хотів вирізати деякі вірші з акафіста Покрові Божої Матері, вбачаючи в них небезпеку: "Радуйся, незримое укрощение владык жестоких и зверонравных" і "Советы неправедных князей разори, зачинающих рати погуби".

XII. Вам не забулося ім'я П. Кропоткіна, — це ім'я колись так гриміло! Беру до рук його "Речи бунтовщика", видання 1906 року, С.-Петербург. Навмання розгортаю — ось що він пише про державу: "...содержит целую армию чиновников, пауков-взяточников, смотрящих на мир сквозь грязные стекла своих канцелярий, теряющих здравый смысл среди бесконечной путаницы канцелярских бумаг. Это — шайка, имеющая одну религию — религию медного гроша, одну заботу — скорее примкнуть к той партии, будь она черная, лиловая или белая, которые гарантируют максимум оклада при минимуме работы".

Самодурство чиновників не знало меж, і, звичайно, це було самодурство в ім'я "величия России". Скажімо, у 1848 — 1849 роках Захід спізнав усілякі рухи та заворушення, зовсім чужі "імперії зла", що нагадувала відомий крижаний дім, і вже в березні 1848 року заборонено відпускати у відрядження за кордон тих осіб, які працювали в міністерстві народної освіти: аби не привезли європейської зарази! Обмежено виписувалися з-за кордону без цензури книги і періодичні видання. Припинено викладання права європейських держав. Вилучено філософію з університетського викладання, і князь Ширінський-

Шахматов, який став міністром освіти, пояснював мету вилучення так: "ограждение от мудрований новейших философских систем". Чи не нагадує це все наше життя-буття за "залізною завісою" упродовж правління всіх генсеків, коли ми були надійно відгороджені від "мудрований", а охочих "помудровать", себто любомудрів-дисидентів, запроторювано до психушок чи до таборів?! З 1850 року викладачі перед початком курсу повинні були пред'являти точні програми викладання з переліком творів, якими користуватимуться, "чтобы в содержании программы не укрылось ничего, несогласного с учением православной церкви или с образом правления и духом государственных учреждений". У цьому драконівському наказі, скажімо, замість учення православної церкви написати учення марксизму-ленінізму, а замість духу державних закладів написати радянська влада й комунізм — і ми один до одного побачимо одну й ту саму машину терору й нищення будь— яких проявів вільної думки в ім'я самодержавства, тобто саме такого, а не якогось іншого "величия России".

Росія була країною рабів, а ми сьогодні — раби рабів.

Літератор князь П. Вяземський писав літератору декабристу М. Тургеневу у 1818 році з Варшави: "...мы на все смотрим, ни во что не всматриваемся. Черт знает, чем мы заняты! Нам все как будто недосужно. Поглядишь на нас, подумаешь, что мы думаем думу: ничего не бывало. На нас от рождения нашел убийственный столбняк: ни век Екатерины, со всею уродливостью своею, век, много обещавший, ни 1812 год — ничто не могло нас расшевелить. Пошатнуло немного, а тут опять эта проклятая медузина голова, то есть невежество гражданское и политическое окаменило то, что начинало согреваться чувством".

П. Чаадаев у "Автобиографическом введении" (1878) писав: "Гоголь, хотя и малорос, то есть человек осторожный и себе на уме, бывал подчас чистокровный великорос, то есть кидался в крайности... Мы любим напролом и наудалую. Запой русскому человеку есть не только физическая болезнь, она и нравственная. Мы почти все делаем запоем,

и дурное, и хорошее. Проспавшись и отрезвившись, мы не отвечаем за сказанное и сделанное нами в припадке своем".

Хтось, може, й захоче посперечатися з П. Чаадаєвим, спростувати, навести контраргументи (мовляв, що це за таке беззастережне твердження — і від свого імені, і від імені народу, й від імені інтелігенції — "мы почти все делаем запоем, и дурное, и хорошее. Проспавшись и отрезвившись, мы не отвечаем за сказанное и сделанное нами в припадке своем"), та мені сперечатись не хочеться, а хочеться згоджуватись, бо так було — й не змінилося.

XIII. Філософ Карл Ясперс, котрому, як відомо, так багато завдячує післявоєнна Німеччина за своє постання економічного і культурного фенікса з мертвого попелу гітлерівського тоталітаризму та за сьогоднішнє своє становище в "народів вольнім колі", говорив про те, що "завданням є те, що народи, які вже не такі неосвічені, ставали б якомога розсудливішими, розумнішими, відповідальнішими. Над цим працюють письменники і публіцисти, а також і філософи — щоправда, не дією, а радою". Народ не може стати народом-філософом, так само цілі народи не можуть стати народами-філософами, а хіба б цього — неможливого! — не хотілося б? І в такому разі відбулося б якнайповніше злиття філософії з політикою, а політики з філософією, бо таке їхнє поєднання було б найоптимальнішим для історії, яка сьогодні твориться на живу — й дуже часто криваву — нитку. На жаль, політики — не такі вже й філософи, далеко не філософи, політики-державці хворі якщо не на всевладдя, то на прагнення всевладдя, яке позбавляє їх відповідальності, а мова про контроль над ними — лише словоблуддя і демагогія для тих, хто не вміє чи не хоче бачити й чути. Чи можна сказати, що народ український чи російський є народами-філософами? Чи можна сказати, що в президентові Б. Єльцині щасливо поєднався політик і філософ? Де ж таке скажеш, коли його філософськими постулатами є бомби, ракети, смерть дітей і матерів, пролита кров чеченського народу, і цією кров'ю він нажлуктується в якомусь параноїдальному запої, й ніхто не здатен зупинити його, а сам він тим більше не здатен зупинитися... І в якій ролі тоді виступає світ, і в якій

ролі виступаємо ми — як свідки, як мимовільні співучасники апокаліптичної вакханалії, і якою мірою ми політики чи філософи, або ж політики-філософи?.. І як тут не згадати безсмертного Тараса, його безсмертне слово — "Кавказ":

Й серце розбиває.

Розбиває,та не вип'є

Живущої крові, —

Воно знову оживає,

І сміється знову!

Але скільки можна пити оту чеченську кров? Майже два століття. Чи це вже похмілля, яке не минає, бо ніколи не мине? А після гарячої чеченської крові чиєю ще гарячою захочеться впитись, бо ж не можна обірвати безперервний процес кривавого похмілля?

XIV. 4 листопада 1908 року О. Блок у вірші "Россия" писав:

Россия, нищая Россия,

Мне избы серые твои,

Твои мне песни ветровые —

Как слезы первые любви!

Тебя жалеть я не умею

И крест свой бережно несу...

Какому хочешь чародею

Отдай разбойную красу!

Пускай заманит и обманет, —

Не пропадешь, не сгинешь ты,

И лишь забота затуманит

Твои прекрасные черты...

Отже, як пише поет, "какому хочешь чародею отдай разбойную красу... пускай заманит и обманет, — не пропадешь, не сгинешь ты". Знаємо, всяким "чародіям" віддавала вона свою "розбійну красу". Знаємо, заманювали й обманювали, та ще ж річ і в тому, що вона сама собі на голову кликала всілякого штибу заманювачів та обманювачів, така вже її особливість, що зі свого нутра народжувала їх — і хіба це не було перманентним станом її пропадання і вічно триваючим станом її загибелі? Й так само, здається, сьогодні відбувається, що на авансцені її новітньої історії, як завжди, є гострий попит на її "розбійну красу", й фалангу цих заманювачів та обманювачів вона спородила зі свого живородящого лона, й укотре ми є свідками її розкладу й руйнації, які... комусь хотілося б сприймати за нове становлення, бо ж завжди хочеться сподіватися цього конструктивного становлення, прогресу... але чи ідея нового прогресу знову не обернеться ідеєю викривленого, спотвореного прогресу, й вираз доброзичливого очікування на наших обличчях не перетвориться на конвульсійну гримасу жаху та болю?

1995

ВСЯКА ХУРДА-МУРДА— АБО Ж

ЧИ СТАМБУЛ — СТОЛИЦЯ РОСІЇ?

У цій статті, як пересвідчитеся, не обійтися без цитат, бо, власне, підбір цитат і складає суть статті "Всяка хурда-мурда...".

Відомо, "великий пролетарський письменник" М. Горький казав про свій народ, що це "народ злодіїв, волоцюг і розбишак". Очевидно, йому для такої прискіпливої рентгеноскопії рідного народу давала підстави як обізнаність з побутом, так і з ближчою, дальшою й зовсім далекою історією: побут був як дзеркало історії, а історія була як дзеркало побуту, що нічим не відрізнялися одне від одного.

Воістину багатостраждальний Київ — "матерь городов русских"! Відомо, якого сплюндрування і знищення зазнала "матерь" від засновника Москви київського князя Юрія Долгорукого. Відомо, то князь суздальський Андрій Боголюбський піддав "матерь" ще жахливішій вівісекції, коли його озвірілі орди нищили в Києві все живе, всі християнські храми. Відомо, як ленінський емісар Муравйов побивав снарядами і розстрілював "матерь" під час громадянської війни. Відомо, з якою заповзятливістю сталінський емісар Постишев з допомогою вибухівки пустив у повітря собори тисячолітньої християнської релігії "матери". Не менш успішно "обустраивал" Росію в серці "матери" Лазар Каганович. А тепер "как нам обустроить Россию"? І дехто додумується до того, що порятувати імперію можна, відновивши історичну минувшину і перенісши столицю з Москви до Києва, а новітню модернізовану імперію назвавши Київською Руссю. Бідна "матерь": якби реалізувалась подібна маячня — в голові у "матери" не зосталося б навіть надії на воскресіння.

По-різному цивілізуються народи, а от чи можна сказати про нашого великого північного сусіда, що він цивілізувався? Сумніваюся. А чи він, як і колись, зостався ловецько-бродячим народом? Мабуть, так. Ось як про свій ловецько-бродячий народ писав російський прозаїк Артем Веселий у романі "Гуляй Волга", де йдеться про Єрмака — завойовника Сибіру.

"Закормили, задарили Строгановы казаков. Разделившись на малы отряды, несли казаки по острожкам сторожевую службу и показывали свою казачью правду .

Бунтовали на Каме черемисы и башкирцы, задавленные непосильным ясаком. Казаки к ним сплавали — самых пущих перевешали, остальных всяко настращали и обложили двойной данью.

Таясь, как волк, по чащобам, приходил под Чусовской городок и под Сылвенский острожок мурза Бегбелий с вогулами и остяками. Казаки тех налетчиков перебили из головы в голову, а самого Бегбелия поймали и в земляной тюрьме ему жить указали.

Украдом, пустясь на многие хитрости и козни, приходил под Пермь мурза Кихек с тюменскими татарами и косвинскими зырянами. Казаки и этих находцев переловили, перебили, а самого Кихека сотник Черкиз застрелил на приступе в припор ружья.

Согнали казаки с дедовых стойбищ иранских и сылвенских татар и остяков. Строгановы на тех землях расселили своих людей, приставив их к соляному и пашенному делу.

Жители одного лесного аула не захотели уходить с обжитых мест и, усоветовавшись, нарыли земляные норы, укрепя их жердяными подпорами, и спрятались туда со всеми животами и со всем имением своим. К храбрующим казакам жители выслали одетого в смертную одежду древнего старика, он пал на колени и сказал:

Мы живем тут с искони веков и крепко привержены к болотам, к лесам и травным удолиям своим...

Казаки дивились тишине точно вымершего аула и стали выспрашивать старика, много ли у них богатства и куда попрятали девок.

...в озере рыбу ловим, по лесам зверя бьем, тем и кормимся. Мы злодействуя не ходили на войну, и к нам злодействуя никто не приходил войною.

Иван Задня-Улица опрокинул его пинком, — носок сапога Иванова был окован медью, — и взревел:

Глаза нам не отводи! Кожи, где чего есть!

Старик бормотал свое:

Обираем по лесу дикий мед да лубья дерем, смолу гоним да пиво варим, молимся...

Илюшко Чаграй за волосы поднял его с земли.

Сказывай, коли хочешь жив быть, где ваши девки, где зверобойная снасть, где всякая хурда-мурда?

Посол понял, что кротостью их не возьмешь, и начал плеваться, ругаться и выкрикивать заклятья и наговоры косвинских и кондинских колдунов:

Захлебнуться бы вам своими грехами, горячие угли вам в глаза, сосновые иглы в печень, в кости ломота!.. Тьфу, тьфу, тьфу!.. Камни и пеньки вам и брюхо, муравьи с семи полей в глаза, рак в бороду! Тоскою, как дымом, да застит и разъест глаза ваши!

Ну, будя, старый, шуметь, — сказал Чаграй и, накинув ему веревку на шею, повел к сосне.

Старик подал условный свист, и лесные жители, возрыдав, вышибли жердяные подпоры и погребли себя под землю со всеми животами и со всем имением своим".

Дуже цікавий цей роман "Гуляй Волга" Артема Веселого, де один з героїв каже; "Мы народы гулевые, народы тертые, не любим на одном месте сидеть". Цікавий цей роман і сьогодні. Чи щезли ловецько-бродячі інстинкти? Ні, не щезли. Але в зовсім іншу історичну ситуацію потрапила сама ловецько-бродяча імперія, що розпадається, як її змушують розпадатися інші народи. Які, коли їх завойовували, приречені були на своїй рідній землі чаїтися, "как волк по чащобам". Яким вказували жити в "земляной тюрьме". Яких стріляли "в припор ружья". Бо ж хоч в різних місцях одної шостої земної кулі перманентно чинилась національна наруга, а в комуністичному лексиконі — скріплювалася інтернаціональна дружба ("самых пущих перевешали, остальных всяко настращали и обложили двойной данью"), бо ж хоч постійно відбиралася в цих народів "всякая хурда-мурда", але вони, четвертовані й колесовані, таки не захотіли вмерти, помагаючи "народам гулевым" ще й своїм самогубством ("и лесные жители, возрыдав... погребли себя под землею со всеми животами"), а тепер, при кінці двадцятого століття, захотіли стати самі собою ("мы живем тут с искони веков и крепко привержены к болотам, к лесам и к травным удолиям своим"). Захотіли повернути собі національну гідність і національну гордість (бо ж притаманні ці риси не тільки "великоросам"), захотіли відродити культуру, державність (а таки ж була українська державність — і ще в ті часи, коли самого російського народу в зароді не було, коли російською державністю й не пахло, коли московського князівства ніякі волхви-оракули провістити не могли).

Чи властиві народам — великим і малим — національний сором і національна спокута? А чи вже коли є "національна гордість великоросів", то вона геть чисто виключає і сором, і спокуту?

Те, що російські патріоти називали і називають "єдиним євразійським простором" (себто Росією, себто Радянським Союзом) — це

в різні часи загарбані Російською імперією землі, держави й народи на неоглядних просторах від Балтійського моря й до Тихого океану, від Півночі й до Паміру! Скільки розтоптано народів, традицій, культур, державних утворень — розтоптано на довгі віки безнадії і відчаю. Та ще ж і сплюндровано природне середовище, в якому жила незчисленна кількість народів, народностей, племен: зброєю і смертю відбиралася "всяка хурда-мурда" (золото, алмази, красний звір, червона риба і т. д.) й віддячувалося споюванням, виродженням, повною втратою історичної перспективи. І не тільки в давнину, а й тепер: варто лише порівняти чотири острови Курильської гряди, що зазнали радянської окупації з поблизькими японськими островами, або ж згадати, якою була Пруссія (Столипін мав її за модель для реформ у Росії) і якою стала на її місці Калінінградська область (щось не чути, щоб хтось її брав за модель для реформ у будь-якій з країн СНД) .

Прекрасний російський поет Максиміліан Волошин, який жив у Криму й дуже любив цей край, писав у Коктебелі в 1926 році у вірші "Дом поэта":

Каких последов в этой почве нет

Для археолога и нумизмата, —

От римских блях и эллинских монет

До пуговицы русского солдата!..

Здесь, в этих складках моря и земли

Людских культур не просыхала плесень — Простор столетий был для жизни тесен. Покамест мы — Россия — не пришли.

За полтораста лет — с Екатерины

Мы вытоптали мусульманский рай,

Свели леса, размькали руины,

Расхитили и разорили край.

Осиротелые зияют сакли,

По скатам выкорчеваны сады.

Народ ушел, источники иссякли.

Нет в море рыб, в фонтанах нет воды.

Но скорбный лик оцепенелой маски

Идет к холмам Гомеровой страны,

И патетически обнажены

Ее хребты, и мускулы, и связки.

Но тени тех, кого здесь звал Улисс,

Опять вином и кровью налились.

Максиміліан Волошин — гордість російської поезії, і важко запідозрити його у відсутності патріотизму чи в необ'єктивності, коли він пише: "...покамест мы — Россия — не пришли. За полтораста лет — с Екатерины мы вытоптали мусульманский рай". А таки витоптали. Й не могли не витоптати, очевидно, в силу своєї ловецько-бродячої вдачі і ловецько-бродячого характеру своєї державності. Такий обопільний фатум. Винищення мусульманської цивілізації в Криму нічим не

відрізнялося від винищення своєрідних цивілізацій "малих народів" Півночі і Сибіру. Адже смисл завоювання-підкорення завжди зводився до сплюндрування, до винищення, до нівеляції, до русифікації — саме такий характер і носила нав'язувана силою зброї чи фальшиво—лицемірних договорів чужа цивілізація. Ідеологи російського імперіалізму могли стверджувати в недавні й давні часи, що мало чи не на кінчиках багнетів царські війська несли вищу культуру. Це куди — в Україну, яка впродовж століть була донором російської культури? Це куди — в Бухару й Самарканд, які мали взагалі тисячолітні культури? Це куди — в Крим?..

Торік видавництво "Просвіта" у Львові надрукувало книгу Юрія Липи "Призначення України" — без сумніву, дуже цінне видання. У розділі "Динаміт археології" він, зокрема, згадує: "...від початку історії Москви величезні міста, столиці розквітлих держав, як Новгород Великий, Перм, Вятка, були стерті ордами московитів, а їхнє населення вимордоване".

Але — про Крим. Усі ми знаємо, що поблизу Севастополя — в Херсонесі — давно ведуться археологічні розкопки, перед очима дослідників постають руїни великого міста, рештки значних архітектурних споруд. Час невмолимий — минули тисячоліття. Але чи тільки невмолимий час? Юрій Липа посилається на подорожнього-очевидця Е. Д. Клерка, професора з Кембриджа, який описав завоювання Тавриди московською армією у XVIII ст.

"Ось москалі приходять до Херсонеса, повного тисячолітніх еллінських і римських будівель, статуй і храмів, не торкнутих досі ані татарами, ані навіть гунами".

"Руїни Херсонеса ще були тривалі і скрізь були ще навіть двері. Як лише прийшли москалі, все було відразу здемольоване. Ці варвари зайнялися своїм улюбленим заняттям — плюндруванням. Перебивали, розбивали, закопували і нищили все, чого лише досягнули і що послужило б до висвітлення старовинної історії цеї країни" (Клерк, т. II)".

Росіяни, як описує Клерк, що бачив на власні очі, закладають міни під античні храми, гаками розтягують мармурові блоки. І то все роблять систематично, з наказу згори.

Ось приходять до Бахчисарая, де були не тільки арабсько—татарські, а й готські, силінські й руські (старокиївські) будівлі:

"Росіяни задовольнили свою варварську насолоду руйнуванням, знищивши цілковито цю столицю. Місто було колись поділене на багато частин; грецька колонія сама займала цілу широку долину. Нові завойовники знищили її цілковито, не зіставивши каменя на камені" (Клерк, т. II).

В Керчі, місті Мітрадата Великого, Картагені Евксинського моря, повного пам'яток з тритисячолітньої історії, росіяни повелися найжорстокіше. Там, зустрівши стрункий мармур слави й величі, показали себе:

"В Керчі, зрівнявши з землею п'ятсот будівель, вони дозволили збудувати серед руїн близько тридцяти вбогих бараків" (Клерк, т. II).

П'ятсот античних будівель одночасно були знищені росіянами!

Мимоволі в холоднокровного шотландця-глядача при нотуванні своїх спостережень вривається увага:

"Коли б грецький архіпелаг потрапив під панування Росії, не зосталося б там теперішніх прегарних пам'яток старовинної Еллади. Зникли б Атени, і московитські наїзники не зіставили б і корінця, який би показав, де було це місто. В порівнянні з росіянами навіть турки видаються освіченими і культурними" (Клерк, т. III).

Може, професор з Кембриджа, хоча й був очевидцем, перебільшував у своїх побоюваннях щодо грецького архіпелагу? А мабуть, не

перебільшував. Тотальне винищення архіпелагу української культури впродовж кількох століть свідчить, що побоювання шотландця Клерка були небезпідставні.

Ох, ці імперські амбіції, зазіхання на світове панування! Що там всілякі українські архіпелаги, які, здається, для тотальної імперської свідомості взагалі перестали існувати, що там сплюндрований Крим, коли міазми амбіцій (і тут Клерк зовсім не вигадує) сягали Босфору та Дарданелл, сягали Візантії-Стамбула-Константинополя-Царгорода і таки самої Греції.

У 1991 році московське видавництво "Книга" перевидало в серії історико-літературного архіву солідну роботу М. Данилевського (1822—1885) "Россия и Европа", схарактеризовану в анотації як "выдающийся памятник публицистической и социально— философской мысли пореформенной России", що для одних стала "катехізисом слов'янофільства", а для інших — "літературним курйозом". Робота з 1895 року не перевидавалась. Отже, є якась причина, що її перевидано майже через століття?

Лише варто вчитатися і вдуматися в оці розкішні цитати — вони неповторно звучать як у контексті історії, так і в контексті нинішнього дня.

"...Константинополь должен принадлежать тем, которые призваны продолжать дело Филиппа и Константина, дело, сознательно подъятое на плечи Иоаннами, Петром и Екатериною.

...Наконец в нравственнщм отношении обладание Констан-тинополем, центром православия, средоточием великих исторических воспоминании, дало бы России громадное влияние на все страны Востока. Она вступила бы в свое историческое наследие и явилась бы восстановительницею Восточной Римской империи, подобно тому, как

некогда монархия франков восстановила империю Западную, и таким же образом начала бы новую, Славянскую эру Всемирной истории.

...К тому же Петербург не имеет никакого исторического обаяния... Если в нем обдумывалось и утверждалось такое великое дело, как освобождение крестьян, то Петербург, как Петербург, нисколько в этом не участвовал. Во сколько же раз должна быть сильнее притягательная сила Константинополя! Цель стремлений русского народа с самой зари его государственности, идеал просвещения, славы, роскоши и величия для наших предков, центр православия, яблоко раздора между нами и Европой, — какое историческое значение имел бы для нас Константинополь, вырванный из рук турок вопреки всей Европе! Каким дух занимающим восторгом наполнило бы наши сердца сияние нами воздвигнутого креста на куполе Святой Софии! Прибавьте к этому перечисленные в начале главы несравненные преимущества Константинополя, его мировое торговое значение, восхитительное местоположение, все очарование юга. При всем этом дозволено, конечно, опасаться, чтобы Константинополь, сделавшись столицею России, не привлек к себе в слишком значительной степени нравственных, умственных и материальных сил России и тем не нарушил в ней жизненного равновесия.

...освобожденный Константинополь, преображенный в настоящий Царьград, должен быть сам по себе чем-то больше, нежели столицею Русского царства... иметь такое материнское значение, на которое имеет право только одна Москва. Одним словом, Царьград должен быть столицею не России, а всего Всеславянского союза.

...Наконец, предложенное решение судьбы Константинополя, в сущности, более всего соответствует и истинным видам на него греков. Он дорог им как символ величия их предков... Маленький греческий народ, хотя бы столицею его был сделан Константинополь, никаким образом не воскресил бы в себе Византийской империи. Царство Константина, Феодосия и Юстиниана может ожить только в форме

славяно-греческой федерации, и только таким образом может и Греция принять участие в его славе и величии".

Ось так. Ось такі масштаби. Аж дух захоплює. Головне — мати амбіції, і свої амбіції вважати за абсолютну істину. І тоді грецький народ — маленький народ (як і малі народи Півночі та Сибіру), і тоді можна міркувати за весь грецький народ, бо він так зміркувати просто не здатен, йому не дано ("наконец, предложенное решение судьбы Константинополя, в сущности, более всего соответствует истинным видам на него греков").

Це "вопреки Европе" в ленінській інтерпретації стало "вопреки всей мировой буржуазии", а в основі цієї невмирущої глобальної тенденції — оті самі імперські амбіції, себто ловецько-бродячі інстинкти державності.

А що було б, якби така маячня здійснилася?.. Історія — як дзеркало побуту народу і побут народу — як дзеркало його історії... А було б те, про що писав шотландець Клерк, коли у XVIII ст. побачив зруйнування російськими військами прекрасних міст Криму. Як писав Волошин: "Мы вытоптали мусульманский рай". Можна сподіватися, що з таким самим ефектом було б винищено Елладу, яку б потім оголосили "исконно русской землей". І з таким самим ефектом було б винищено Візантію-Стамбул-Константинополь-Царгород, бо не потерпіли б його "басурманського минулого", й тепер яка-небудь археологічна експедиція розкопувала б його руїни так, як московська археологічна експедиція розкопує рештки Херсонеса біля Севастополя, де луджені горлянки "русских моряков" кричать під червоними знаменами, що це "город русской славы".

Як бачимо, і Стамбул — "город русской славы", у який тепер так далеко добиратися московським барахольникам і московським проституткам, а при іншому повороті подій — були б якраз на місці, бо Стамбул у їхньому потрактуванні — теж "матерь".

Але тепер, коли розпадається імперія, знову ж таки, довелося б тікати ще й із Стамбула. Не тільки з незчисленних гарячих точок колишнього Радянського Союзу, а ще із самісінького серця Всеслав'янського союзу — Стамбула, теж наділеного "материнським значеним".

Ми не тішимося сотнями тисяч біженців — їхня доля гірка. Але ж історична поразка Росії як "тюрми народів" була запрограмована і була неминуча. Чи здатна Росія винести великі уроки зі своєї історії, уроки, які пішли б їй на користь, і почати "обустраивать" себе так, як "обустраивают" себе цивілізовані народи? Чи їй властиве, чи прокинеться — коли не сьогодні, то хоча б найближчим часом? — почуття національного сорому і національної спокути? Чи здатна вона усвідомити, що, роблячи інші народи жертвами своїх імперських амбіцій, вона так само прирікала саму себе, свій народ бути тисячолітньою жертвою, і що вихід з цього глухого кута є один, і тільки один, а інші сподівані виходи — це лише безнадійне повторення безнадійного минулого, в якому ні сама Росія, ні підбиті Росією народи не зазнали й не могли зазнати щастя?

Тому й відділяються від неї. Тому й вона повинна відділитися від них.

Біженці, біженці. Навіть манкурти тікають. А куди? Манкурти скрізь зостануться манкуртами, але в них, коли подумати, ще менший вибір для втечі, бо вони ж — всюди манкурти.

Й повертаюся до однієї з нинішніх московських ідей. Щоб столицю Москву перенести в Київ, щоб державу, як і в старовину, знову назвати Київською Руссю.

Чи це не означає, що не тільки люди стали біженцями, не тільки манкурти стали біженцями, а й Москва може стати біженкою? Біженкою в Київ, у "праматерь городов руських", себто і в свою "праматерь"?

Але, перехрестімося, хай Бог боронить, щоб Київ дав притулок такій дочці-біженці, бо тоді не так важко було б уявити собі той Київ, і ту сердешну Україну, і ту Київську Русь... Ото б уже було повернення блудної дочки в лоно матері — світ ще такого не бачив!

ОСТАННЯ НЕЗАВЕРШЕНА СТАТТЯ

ЄВГЕНА ГУЦАЛА

У московській "Литературной газете", травень 1995 р., стаття Н. Кримової про спектакль за романом Ф. Достоєвського "Ідіот", і з цієї статті вихоплюю: "...полуразбойничья стихия русского языка, которая на страницах романа — как черный хлеб на богатом столе".

Отже, напіврозбійницька стихія російської мови... В романі Ф. Достоєвського "Ідіот"...

Сьогодні, в зв'язку з розпадом імперії, зокрема в зв'язку з подіями на Кавказі, в Чечні, посилено пропагується витягнена з ідеологічного антикваріату царської Росії теза, що козаки завжди складали основу російської державності, значить, треба реанімувати їхні колишні силу, функції та значення, щоб вони, начебто за традицією, знову складали й склали основу нинішньої — вже демократичної російської державності, а насправді ж, звичайно, щоб боролися з цим розпадом імперії, щоб на гарячому стику зі світом мусульманським відстоювали "єдиную и неделимую" з тим самим завзяттям і нещадимістю, якими відзначалися колись при захопленні, "освоении" (академік Д. Лихачов) цих територій, силою зброї формуючи колишню й теперішню "єдиную и неделимую", силою зброї творячи й теперішній "федеральний простір" та конституційну законність.

Напіврозбійницька стихія російської мови, як то каже Н. Кримова, наче чорний хліб на багатому столі!

Але ж, як добре відомо, козаки — розбійники. То, може, ко заки-розбійники, чинячи розбій і саме розбоєм будуючи Росію, несли іншим не якусь напівроз бійницьку мову, а таки розбійницьку? ! Розбійницьку мову, яка в умовах розбою й не могла бути якоюсь іншою, вона могла виконувати лише функції розбою, бути знаряддям розбою нарівні з іншими знаряддями — такими як рушниця, багнет, гармата, каральна експедиція, "рубка леса", знищення культових споруд... зрештою, як весь комплекс мілітарної психіки, а в її лексиці, себто в лексиці мілітарної психіки, скажімо, улюблене слово (позичене, але зразу ж — і "наше") — це штурм: штурм Ізмаїла... штурм Геок-Тепе... Штурм Гуніба... штурм Кронд штадта... соціалістична штурмівщина... штурм наук...

I

штурм Вільнюської телевежі... а це вже явно санкціоновані акції кремлівського штурмбанфюрера: штурм Білого дому в Москві... Штурм Грозного... Штурм Семашок... штурм лікарні в Будьонів— ську... Звичайно, це неповний перелік з минулого, ще ж багато штурмів і попереду. "Полуразбойничья стихия русского языка"? М'яко сказано. Але з яким самолюбуванням, самозвеличенням! Бо ж — "как черный хлеб на богатом столе"!

Не знаю, як там із цим "багатим" учорашнім чи сьогоднішнім столом, які, скажімо, конкретні багатства є на столі сьогоднішньому, але щодо цієї унікальної "полуразбойничьей стихии", а насправді ж — стихії розбійницької, то традиції стихії не тільки зберігалися, а й розвивалися, ще дужче утверджувалися, тут ніякого відходу в потойбічну архаїку не передбачалося — й не могло бути, і в цьому — ще одна з особливостей величі російської мови. ("О великий и могучий русский язык!" — як сказано класиком). Будучи до 1917 р. імперською мовою Росії, після жовтневого путчу вона ще більше утвердилась як мова імперського народу, як його тотальна, безжалісна, безвідмовна зброя. Вроджена агресивність російської мови тільки впотужнилась, вона стала інструментом як "ближнього бою" з усіма, без будь-яких винятків, мовами, так і інструментом, сказати б, "балістичної" дії, ба її

оперативним простором ставали і ще в більшій мірі мали стати як мовні простори інших народів, так і їхня доля, культура, історія. За новітніх часів і новітніх технологій ця зброя вже не могла зоставатися якоюсь там архаїчною козацько-розбійницькою шаблею, хоч, звичайно, та шабля дуже нещадна й дуже ефективна, а тепер уже, з плином часу, видозмінювалася в напалм, у нейтронну бомбу, які мали остаточно все випалити, особливо ж — психіку інших народів, щоб зоставити пустелю — для буйного розкошування російської мови, яка, звичайно, й після такої вікторії не втратила б якості "полуразбойничьей стихии русского языка".

Згадаймо, що після жовтневого путчу 1917 р. ця мова стала мовою ленінських декретів, ленінських анексій і контрибуцій, ленінської повальної брехні, мовою ревтрибуналів, і ця ленін— сько-троцька мова стала мовою знищення будь-яких свобод у будь-яких сферах, стала мовою чергового поневолення України, як і всіх інших державних утворень, що виникли на уламках Російської імперії; ця мова стала мовою розстрілів і геноцидів, мовою тієї так званої революційної правосвідомості, що вбиває будь-які права, як і будь-яку свідомість; ця мова стала мовою концентраційних таборів усього неосяжного ГУЛАГу, котрий у такий спосіб моделював усю "безодню" (Ф. Достоєвський) російської душі, народної вдачі, це мова психушок, де здоровомислячим людям відповідномислячі експерти ставили діагноз божевільних, як то відповідномислячий цар колись оголосив П. Чаадаева, — й країну було перетворено на грандіозну психушку з сотнями й сотнями Чаадаєвих різних національностей; це мова знищення не просто інших мов, бо, мовляв, така "полуразбойничья стихия русского языка", а й мова знищення філософської думки, мова знищення демократії і прав людини, мова знищення будь-яких понять про цивілізований шлях розвитку; це мова боротьби з такими науками, як кібернетика чи генетика, економіка чи футурологія; це мова боротьби з літературою, музикою, живописом, взагалі — з естетикою, з гармонією і красою, це мова фантастичних дезінформацій будь у чому, це мова фальшу, брехні, окозамилювання, холуйства; а що вже казати про те, що це мова вірнопідданства! Звичайно, з допомогою й рідних мов можна було

засвідчити таке вкрай необхідне Кремлю вірнопідданство, але демонстроване іншими мовами викликало підозру, накладало тавро неповноцінності й меншовартості в цьому вірнопідданстві, а от російська мова була універсальна, ця мова знімала будь-які підозри з вірнопідданого, як і позбавляла його небажаних комплексів, і вже російськомовний вірнопідданий українець цінувався значно вище, ніж україномовний вірнопідданий, а російськомовний вірнопідданий Кремлю німець Хоннеккер там чи бельгієць Володя Тетельбойм взагалі правили за зразок і приклад, здавалося б, планетарної вірнопідданості, яка з допомогою ось таких представників "прогресивного людства" мала неминуче і, звичайно, назавжди перемогти в усьому світі, а відтак би перемогла б у всьому світі й мова "межнационального общения", а інші мови тільки б заважали й невідомо куди повели й завели б саме від такого "межнационального общения"!.. Ну як тут принагідно не згадати мовознавця всіх часів і народів Джугашвілі-Сталіна, і як він законно, водночас і неповторно, вписується в цю "полуразбойничью стихию русского языка", своєю постаттю значно вивищуючи над постаттю — це для логічного прикладу — такого теж неповторного й теж колоритного філолога та мовознавця як Єрмак... чи там Стенька Разін... чи Хабаров.

Мова російської нації — мова національна? Мова російської нації — шовіністична? Мова російської нації — інтернаціональна? Скільки ж у неї ликів, який — справжній? Мабуть, справжній — це таки шовіністичний лик, який маскується то під суто національний, то під інтернаціональний лик, бо є оця невитравна потреба маскуватися, будучи такими за органічною суттю, а ця органічна суть таки в "полуразбойничьей стихии русского языка".

А хіба російська мова не є мовою завоювання Чечні, мовою депортації чеченського народу і мовою нинішнього геноциду в Чечні?

А хіба російська мова не є мовою екстремістів комуністичного штибу, які прагнуть відновлення Радянського Союзу, себто імперської Росії? А хіба українські комуністи, прагнучи відстояти офіційний статус російської мови в Україні, не є екстремістами— терористами, що

використовують російську мову як зброю з метою подальшого закріпачення в "братерських" обіймах? Російська мова зостається як тактичним, так і стратегічним, далекого історичного прицілу, нержавіючим інструментом, який весь час перебуває на своєму "філологічному" марші, готовий до чергового "філологічного" штурму...

Але невже все — так безрадісно, так безнадійно? Авжеж, ні. Хоч і "полуразбойничья стихия русского язика", яка видається за "черный хлеб на богатом столе", але ж, скажімо, таки є багатий стіл, а на цьому багатому столі, наприклад, О. Блок, уже цитований. Прекрасна поезія:

Русь моя, жизнь моя, вместе ль нам маяться?

Царь, да Сибирь, да Ермак, да тюрьма!

Эх, не пора ль разлучиться, раскаяться...

Вольному сердцу на что твоя тьма?

Знала ли что? или в Бога ты верила?

Что там услышишь из песен твоих?

Чудь начудила, да Меря намерила

Гатей, дорог да столбов верстовых...

Лодки да грады по рекам рубила ты,

Но до Царьградских святынь не дошла...

Соколов, лебедей в степь распустила ты, Кинулась из степи черная мгла...

За море Черное, за море Белое В черные ночи и в белые дни Дико глядится лицо онемелое, Очи татарские мечут огни...

Тихое, долгое, красное зарево Каждую ночь над становьем твоим... Что же маячишь ты, сонное марево? Вольным играешься духом моим?

Хіба ж не висока поезія? Висока. Отже, мова штурмів та розстрілів, ГУЛАГів і психушок може бути великою мовою святої поезії? Щойно цитований О. Блок відповідає цілком схвально. "Но до Царьградских святынь не дошла..." Й це чудово, що не дійшла, бо дійшла до святинь Криму — й де ті святині?! За море Черное, за море Белое... дико глядится лицо онемелое, очи татарские мечут огни...". Висока поезія, фантасмагорична правда вчорашнього дня і дня сьогоднішнього, одне й те саме "лицо онемелое", одні й ті самі "...мечут огни ...очи татарские", тільки це вже татарські очі таки російського народу. А хто відмовить цій мові у красі, коли читаєш і перечитуєш: "Тихое, долгое, красное зарево каждую ночь над становьем твоим"? Таки щоночі — і колись, і тепер, вдивляєшся бодай у Чечню, видно добре з України "долгое, красное зарево".

І цією ж мовою постійної агресії — хіба не справедливий заклик болісного сумління: "Эх, не пора ль разлучиться, раскаяться..."

Вірш датовано 19 липня 1910 р.

Минуло мало не ціле століття. Хтось учора чи сьогодні в Росії захотів розлучитися з такою Росією, хтось покаявся?

І як оце у О. Блока "Эх, не пора ль разлучиться, раскаяться" перегукується зі сказаним академіком Д. Лихачовим, що треба "уйти от самих себя", але ж — "нельзя уйти от самих себя..."

Отож звідси й "лицо онемелое", яке весь час дивиться "за море Черное, за море Белое", бо так його вже, здається скрутило на віки вічні,

отож звідси й "долгое, красное зарево каждую ночь над становьем твоим". Послідовно й одноманітно, казка про білого бичка, але ж — і висока поезія, дідько б її взяв... ні, хай не бере, бо ж висока поезія!.. Як то сказано московською критикесою Н. Кримовою — "богатый стол".

Є в академіка Д. Лихачова праця "Заметки о русском", повністю цю працю присвячено мові народу, й тут уже в першому абзаці заявлено, що ми, мовляв, не знаємо про себе найпростіших речей і не думаємо про ці прості речі. Здавалося б, "полуразбойничья стихия русского народа", мова ГУЛАГу і психушок, саме оцей аспект її універсального застосування в таких небачено колосальних розмірах повинен був би теж знайти своє відображення і свій аналіз в цих "Заметках о русском", адже це — не найпростіші речі, над якими мимоволі не задумаєшся, забудеш, адже слова з пісні не викинеш, та й учений — це обов'язковий вчений, але, виявляється, можна й слово з пісні викинути, й "Заметки о русском" можуть бути без отакої "заметки". Й з якої б то причини? Чи не з тієї причини, що Д. Лихачов веде полеміку? Яку полеміку? Як заявляє він сам, це — "Полемика с чрезвычайно распространившимся и у нас и на Западе представлением о русском национальном характере как о характере крайности и бескомпромиссности, "загадочном" и во всем доходящем до пределов возможного и невозможного (и, в сущности, недобром)". Звичайно, ці його "заметки" суб'єктивні, як він сам наголошує, водночас підкреслюючи значну частку об'єктивного в суб'єктивних судженнях, наголошуючи й на тому, що індивідуальне сприйняття національного не суперечить іншому індивідуальному сприйняттю національного, ці різні сприйняття неминуче доповнюють одне одного, але в такому разі — й хіба це не логічно?! — коли ти сам шануєш свої власні зусилля індивідуального сприйняття національного, які доповнюють інші індивідуальні сприйняття національного й тут важко сперечатися, це справді так, то чого ж раптом виникає необхідність вступати в полеміку з тим "и у нас и на Западе представлением о русском национальном характере как о характере крайности и бескомпромиссности", з яким чомусь необхідно "тихо" полемізувати, а не вважати це "представление" саме таким, яке доповнює "представление" академіка Д. Лихачова? Чи там не витримана

та доза суб'єктивності, яка таки дорівнює суб'єктивності суджень Д. Лихачова, а в нього кокетливу міру цієї суб'єктивності дотримано, чи в цьому випадку, коли йдеться про російський національний характер, одному дозволено якусь одну міру суб'єктивності в сприйнятті цього характеру, а комусь зовсім іншу? А комусь і зовсім не дозволено? Тут мимоволі загубишся в сприйнятті подібного аналізу. Я не здатен збагнути, скажімо, чому це поширене у Росії й на Заході уявлення про начебто "загадочный", "во всем доходящий до пределов возможного и невозможного (и, в сущности, недобрый)" російський національний характер, знову ж таки, необхідно "тихо" проаналізувати, а не вважати за ті суб'єктивні судження, які несуть у собі частку об'єктивного, допомагаючи скласти якнайповніше, стереоскопічний зміст-наповнення, найближче до істини уявлення про російський національний характер?!

У "Заметках о русском" Д. Лихачова марно шукати спостережень над тим, що російська мова — це мова русифікації. Автор: "Я собрал у себя различные заметки, делавшиеся мной по разному поводу, но все на одну тему — о русском". Отже, з різного приводу робилися ці замітки, які загалом і склали працю, ось тільки чомусь не було такого приводу, щоб заговорити про російську мову як знаряддя русифікації. Може, автор не помітив за нею таких функцій, таких властивостей? Добре, хай би й сам не помітив, інколи підводить і наукова спостережливість високої кваліфікації, але можна було й помітити те, що інші помітили, — й вступити з ними в наукову суперечку, спростувати там чи підтримати, може, повести "тиху" полеміку, мовляв, це чиєсь дуже суб'єктивне судження, й настільки суб'єктивне, що нічого не додає до об'єктивного розуміння, не доповнює, не поглиблює?

Щоправда, академік Д. Лихачов застерігається: "И ни одно из этих личных восприятий национального не может быть исчерпывающим, бесспорным, даже просто претендовать на то, чтобы быть восприятием главного. Пусть и мое восприятие всего русского не исчерпывает всего главного в национальном русском характере. И говорю в этих заметках о том, что кажется для меня лично самым драгоценным".

Отже, залишається в даній ситуації хіба що припустити, що русифікація засобами російської мови не здається для академіка "лично самым драгоценным". Правда ж, цікаво? Нам, начебто збоку, можна й припустити, що ці функції, ці якості справді можуть здаватись для нього не "самым драгоценным", але це не може не викликати нашого бодай величезного здивування. Тим більше, академік щиро зізнається: "мое восприятие всего русского не исчерпывает всего главного в национальном русском характере". Оце незадумування над російською мовою як над знаряддям постійної русифікації впродовж усієї історії Російської імперії підтверджує, що в цьому зізнанні академік Д. Лихачов безмежно щирий, але це не означає, що ми не можемо не задуматися над природою цієї щирості, не можемо "не постаратися зрозуміти, чому русифікація будь-якими засобами, в тому числі засобами російської мови, для академіка, який аналізує "все главное" в национальному характері, чомусь залишилась поза рамками "всего главного"? Мабуть, тільки тому, хочеться припустити, що не здається "лично самым драгоценным"...

Звичайно, не тільки в зв'язку з тим, що російська мова — це знаряддя русифікації, себто форма поневолення й нівеляції інших народів, його не помічає Д. Лихачов у своєму панегірику рідній мові, наведу таку цитату із "Заметок о русском": "Национализм — это проявление слабости нации, а не ее силы. Заражаются национализмом по большей части слабые народы, пытающиеся сохранить себя с помощью националистических чувств и идеологии. Но великий народ, народ со своей большой культурой, со своими национальными традициями, обязан быть добрым, особенно если с ним соединена судьба малого народа. Великий народ должен помогать малому сохранить себя, свой язык, свою культуру".

Чи не правда, цікаво звучить, коли ми говоримо про постійну й невідворотну русифікацію, остання фраза з цитати? Російський народ — в умовах царської, радянської чи тепер от специфічно незалежної і начебто демократичної Росії — незмінно був народом-русифікатором, і за природою своєї ментальності й повинен бути народом-русифікатором,

але академік Д. Лихачов наділений якимось квазірозумінням русифікації — як блага, дарованим народом великим народам малим. "Великий народ должен помогать малому сохранить себя, свой язык, свою культуру". Здавалося б, що тут заперечувати, з чим сперечатися? Великий народ! А хто його назвав великим, може, оті "малі", чи він сам себе назвав? І чому це так завжди виходило, що там, де появлявся російський народ, інші неодмінно ставали малими, а в кращому випадку — молодшими братами, але статус молодшого брата

ніяк не рятував становища? Тобто — й молодший брат неодмінно підлягав русифікації.

А як "великий" народ помагає "малому" (мені подобається оця фельдфебельського ума "табель о рангах" — "великий" народ, "малий" народ, "старший брат", "молодший брат"!), дуже яскраво видно сьогодні в Чечні, ото вже помагають зберегти себе! Отже, винищення — це і є форма допомоги, тільки так обертається реальна допомога? Цікаво: чеченці зберегли свою мову, то якої це допомоги коштувало Росії, га, а чи чеченці зберегли свою мову всупереч реальній — себто русифікаторській — політиці Росії?

Академік Д. Лихачов повчає: "Необязательно сильный народ многочислен, а слабый малочислен. Дело не в числе людей, принадлежащих к данному народу, а в уверенности и в стойкости его национальных традиций". Чом би й не згодитись? У випадку з чеченцями — справді справа у впевненості і стійкості національних традицій. То чому ж Росія з такою агресивністю й люттю хоче знищити не просто ці національні традиції, а й сам народ неодноразово намагається знищити, коли, за твердженням академіка Д. Лихачова, повинна б помагати йому зберегти себе? Хоч як вдавайся до словесної еквілібристики, а реальна дійсність це не еквілібристика, вона однаково вперто засвідчує, що отака допомога — в кращому випадку нівеляція... з перспективою знищення. І це в той час, коли, за твердженням академіка, великий народ зі своєю культурою, зі своїми національними традиціями, зобов'язаний бути добрим, особливо коли від нього

залежить доля малого народу. Еге ж, добрий — добрішого не придумаєш, і дуже чітко й завжди простежується, в чому його ця зобов'я — заність — і в ставленні до інших, і в формах свого самоствердження... Ох і видно добре, як доля малого народу — в даному разі чеченського — сьогодні залежить від Росії! Та хіба це доля?! Ця доля — гірша всякої недолі.

Зворушує до сліз оце милосердно-гуманне, великодушне академікове: "Великий народ должен помогать малому сохранять себя, свой язык, свою культуру".

У даному "чеченському варіанті" (геополітик С. Шатохін) допомагати зберегти себе — від кого? Та від кого ж, як не від самої Росії.

А від кого допомагати захищати чеченську мову?

Та від кого ж, як не від Росії і від російської мови.

А від чого й від кого захищати свою культуру?

Та від кого ж і від чого, як не від Росії і від російської культури. Бо й російська культура, на жаль, здатна виконувати агресивні функції, як і російська мова, як і їхній творець і носій — російський народ.

І в зв'язку з цим незмінним "чеченським варіантом", яким геополітик С. Шатохін з апломбом одного з гоголівських героїв (котрий був упевнений, що "Испания у меня под мышкой") погрожує Україні, я ніяк не перестаю захоплюватися вже неодноразово цитованим О. Твардовським — про швидку медичну допомогу з поеми "Теркин на том свете": "сама режет, сама давит, сама помощь подает"!

І ще — начебто виважене, начебто зобов'язуюче, подане розбивкою "должен"... Як відомо, в силу "Божьего предопределения", в силу "Божьего промысла" народ "должен" завоювати чужий народ на його

споконвічній землі, а потім, на думку академіка Д. Лихачова, цей великий народ на чужій землі уже "д о л ж е н" цьому народу "помогать сохранять себя, свой язык, свою культуру". Господи праведний, та хто сказав, крім академіка Д. Лихачова, що російський народ "должен"? Нічого він не "должен" чеченському народові, крім найголовнішого — кремлівський збройний монстр таки справді "д о л ж е н" (а тут уже розбивка особливого — щирого! — наповнення) піти геть з Чечні, давши змогу чеченському народові самому захищати й творити і самих себе, і свою мову, і свою культуру, що він і демонструє, ось уже півроку чинячи всечеченський опір московській безмежно цинічній агресії. Але, на жаль, і в цьому "чеченському варіанті", як заявив академік Д. Лихачов, "нельзя уйти от самих себя..."

Та й не видно, щоб хотілося "уйти от самих себя". Усвідомлення необхідності піти з Чечні — це зрадити національний характер. Тут повторю уже сказане раніше. В пролозі праці "Заметки о русском" академік пояснює причину появи цієї своєї "негромкой" полеміки — "с чрезвычайно распространившимся и у нас и на Западе представлением о русском национальном характере как о характере крайности и бескомпромиссности, "загадочном" и во всем доходящем до пределов возможного и невозможного (и, в сущности, недобром)". Коли поглянути на цю "негромкую" полеміку академіка на тлі чеченських подій сьогодні, на тлі реалій, які творить в силу своєї первородності російський національний характер, великий народ, який "должен" і т д., — то хочеться запитати в академіка-патріота-великодержавника: події в Чечні підтверджують чи спростовують тези його опонентів? І так само — події в Чечні підтверджують чи спростовують його власні тези? Для мене відповідь може бути лише однозначна: академік затіяв полеміку, будучи впевнений у своїй правоті, хоча в цій полеміці правота ніколи не може бути на його боці. Про природу цієї впевненості, тобто самовпевненості, є що сказати, але й без слів — зрозуміло.

Академік Д. Лихачов — з прологу до "Заметок о русском": "Вы скажете: но и в полемике следует доказывать! Ну а разве распространившееся ныне на Западе, да и частично у нас, пред-

ставление о русском национальном характере, о национальных особенностях русской культуры, и в частности литературы, доказано кем-либо?"

Зупинитися на всіх доказах, аргументах, на сюжетах міркувань пітерського ерудованого полеміста немає змоги та й немає потреби, але на деяких — таки можна, треба й необхідно.

Д. Лихачов захоплено зізнається, що для росіян природа завжди була свободою, волею, привіллям, і радить послухатися до волі, де погуляти на волі, вийти на волю, і воля — це відсутність турбот про завтрашній день (!), це безтурботність, блаженна зануреність в усе нинішнє, те, що є. Мовляв, широкий простір завжди володів серцями росіян. Цей простір виливався в поняття і уявлення, яких нема в інших мовах. Чим, наприклад, відрізняється воля від свободи? Д. Лихачов відповідає: тим, що воля вільна — це свобода, об'єднана з простором, і нічим не перегородженим простором. "Притеснять человека — это прежде всего лишать его пространства, теснить... Воля — это большие пространства, по которым можно идти и идти, брести, плыть по течению больших рек и на большие расстояния, дышать вольным воздухом, воздухом открытых мест, широко вдыхать грудью ветер, чувствовать над головой ветер, иметь возможность двигаться в разные стороны — как вздумается".

21-24.06.95 р.